

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ
LAW JOURNAL OF DONBASS

Випуск № 2(83) 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Вітвіцький С. С. – ректор Донецького державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Заступник головного редактора:

Назимко Є. С. – перший проректор Донецького державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Буга Г. С. – начальник відділу організації наукової роботи Донецького державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Відповідальний редактор:

Стецюк Р. І. – завідувач редакційно-видавничого відділення відділу організації наукової роботи Донецького державного університету внутрішніх справ, кандидат філологічних наук, доцент

Члени редакційної колегії:

Наджафгулієв Рафіг Іслам огли – начальник кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Академії Поліції МВС Азербайджанської Республіки, доктор філософії з права, доцент (Азербайджанська Республіка); **Одажіу Ю. М.** – проректор Академії «Stefan cel Mare» МВС Республіки Молдова, доктор права (Республіка Молдова); **Бобкова А. Г.** – головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН, керівник Донецького регіонального наукового центру НАПрН України, заслужений юрист України; **Буга В. В.** – декан факультету № 4 ДонДУВС, кандидат юридичних наук, доцент; **Вапнярчук В. В.** – професор кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор; **Волобуєв А. Ф.** – професор кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Захарченко А. М.** – завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Зозуля Є. В.** – професор кафедри соціально-гуманітарних та загальноправових дисциплін факультету № 1 КННІ ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Клемпарський М. М.** – професор кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення факультету № 4 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Короткова Ю. М.** – професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1 ДонДУВС, доктор педагогічних наук, професор; **Куракін О.М.** – в.о. заступника директора Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка з організації служби та матеріального забезпечення ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Лопатинська І. С.** – завідувач кафедри соціально-гуманітарних та загальноправових дисциплін факультету № 1 КННІ ДонДУВС, кандидат педагогічних наук, доцент; **Лоскутов Т. О.** – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 КННІ ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Мердова О. М.** – завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2 ДонДУВС, кандидат юридичних наук, доцент; **Ніколенко Л. М.** – професор кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки факультету № 4 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Одерій О. В.** – професор кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор; **Петров Є. В.** – суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, доктор юридичних наук, професор; **Халимон С. І.** – головний науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, доктор юридичних наук, професор.

Збірник наукових праць «Правовий часопис Донбасу»

включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з юридичних наук
(спеціальність: 081 – Право) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409
(додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Донецького державного університету внутрішніх справ
(Протокол № 18 від 28.06.2023 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія KB № 25319-15259ПП
від 25.11.2022 р., видане Міністерством юстиції України

Електронна адреса видання: lj.dnuvs.ukr.education

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 343.979(477)

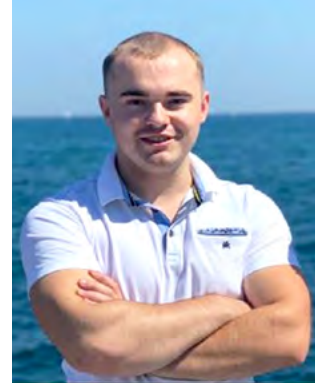
DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-3-9

Гончарук Олексій Миколайович,

аспірант I курсу заочної форми навчання докторантури та аспірантури

(Одеський державний університет внутрішніх справ, м. Одеса)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4237-459X>

Ісмайлов Карен Юрійович,

кандидат юридичних наук, доцент, підполковник поліції

(Департамент кіберполіції Національної поліції України, м. Одеса)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5137-2507>

КРИМІНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ У СИСТЕМІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, МЕТА Й ЗАВДАННЯ

У статті йдеться про два види кримінального аналізу – аналітичний пошук та аналітичне дослідження. Основним змістом аналітичного пошуку є організація інформації так, щоб полегшити завдання з вилучення сенсу зі зібраних даних. Аналітичне дослідження передбачає встановлення взаємозв'язків між особами, за діями та предметами. Аналітичне дослідження – форма інформаційно-аналітичної діяльності, що полягає в поглибленому вивченні проблеми, під час якого здійснюється опис її структури, кількісних і якісних параметрів, а також чинників, що її обумовлюють. Надалі, беручи до уваги необхідність розвитку єдиного методологічного підходу до організації розвідувальної аналітики й потребу підвищення ефективності протидії злочинності шляхом оновленої поліцейської діяльності, яка базується на зборі й аналізі даних, прийнято рішення про створення самостійного структурного підрозділу, головним завданням якого стала організація та здійснення інформаційно-пошукової й інформаційно-аналітичної роботи для реалізації повноважень поліції. Знання про кримінальний аналіз – його видів, форм, сфер, умов і можливостей застосування – мають бути широко пропоровані, надто серед осіб, котрі безпосередньо й опосередковано залучені до процесу боротьби зі злочинністю. Знаннями, компетентністю і кваліфікаціями у сфері кримінального аналізу повинні різною мірою володіти як кримінальні аналітики та їхнє керівництво на всіх рівнях управління, так й особи, які здійснюють розшукові, оперативні дії, проводять дізнання і слідство. У нинішній ситуації належне використання кримінального аналізу є беззаперечним обов'язком усіх інститутів із боротьби з незаконною діяльністю. Проте залишається чимало проблемних моментів, які стосуються визначення та єдиного розуміння поняття й видів кримінального аналізу, нормативно-правового регулювання його використання в оперативно-розшуковій діяльності й, відповідно, у практичній діяльності оперативних підрозділів Національної поліції України, застосування результатів (продуктів) кримінального аналізу тощо. Отже, головною метою кримінального аналізу є вдосконалення механізмів запобігання кримінальним пра-

вопорушенням, виявлення, документування й розслідування кримінальних правопорушень, а також налагодження механізмів моніторингу криміногенної ситуації, обміну інформацією на регіональному, державному й міжнародному рівнях стосовно тенденцій і ризиків у цій сфері. Подальший розвиток кримінального аналізу та його адаптація до особливостей національного законодавства й системи боротьби зі злочинністю забезпечить раціональний розподіл правоохоронних ресурсів і суттєво вплине на зниження рівня злочинності в Україні.

Ключові слова: кримінальний аналіз, правоохоронна діяльність, злочин, злочинність, аналіз, синтез, аналітична діяльність, аналітик.

Постановка проблеми. У країнах Європейського Союзу, США й інших розвинених країнах світу використання можливостей кримінального аналізу є обов'язковим для всіх правоохоронних органів. Його зміст, правила та процедури чітко визначено й урегульовано в нормативно-правових актах. Це, зокрема, стосується ведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування та розгляду кримінальних проваджень у суді.

Протидіяти належним чином військовій агресії російської федерації та проявам злочинності, яка постійно вдосконалюється, можна шляхом використання сил і засобів підрозділів кримінального аналізу. Світова практика показує, що за сучасних умов мінливого зовнішнього середовища для ефективного виконання завдань правоохоронної діяльності потрібно системно проводити заходи щодо аналізу й оптимізації робочих процесів правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим підґрунтям розробки цієї гіпотези стали праці авторитетних учених, які досліджують проблемні питання аналітичного супроводження кримінального судочинства, зокрема роботи С.В. Албула, О.М. Зайця, К.Ю. Ісмайлова, І.П. Катеринчука, О.Є. Користіна, В.А. Некрасова, Е.В. Рижкова, Н.П. Свиридюк, І.А. Федчака й інших авторів.

Метою статті є з'ясування теоретичних проблем поняття, мети й завдання кримінального аналізу в системі правоохоронних органів України, а також визначення її змісту та складників, становлення цього інституту діяльності кримінального блоку правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз злочинності – це якість дослідження одного злочину й порівняння його з аналогічними минулими подіями. По суті, офіцер є ходячим відділом аналізу злочинів, оскільки він порівнює власні розслідування зі своїм минулим досвідом і досвідом інших.

Перші кроки впровадження й розбудови системи поліцейської діяльності, керованої аналітикою в Україні, можна віднести до кінця 2000-х років, коли в окремих оперативних та оперативно-технічних підрозділах Міністерства внутрішніх справ почали використовуватися нові методи й інструменти аналізу інформації. Так, працівники Головного управління боротьби з організованою злочинністю МВС уже у 2008 році успішно використовували програмний компонент IBM i2 Analyst's Notebook, який значно підвищував ефективність аналізу оперативних даних та іншої отриманої в ході розшукової діяльності інформації, зокрема трафіків телефонних з'єднань і даних перетину кордонів. Згодом практика використання нових підходів до аналітичної діяльності почала поширюватися в багатьох службах, що належали до кримінальної міліції, наприклад, у підрозділах боротьби з незаконним обігом наркотиків. Успіх і результат нових підходів до аналізу даних було помічено керівництвом МВС, і стало питання про виокремлення цього напрямку роботи та його подальшого розвитку.

У 2016 році наказом Національної поліції створено відділ кримінального аналізу, який запрацював у структурі Департаменту інформаційної підтримки та координації поліції «102» [1]. На перших етапах підрозділ виконував адміністративні функції, адаптувався під вимоги часу й потреби служб, був нечисленний, а в положенні про КП «102» взагалі були відсутні завдання та функції щодо проведення кримінального аналізу.

Варто зазначити, що першими на теренах України визнали необхідність виділення кримінального аналізу в окремий напрям представники Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ), котрі отримали Інструкцію про організацію та ведення кримінального аналізу оперативно-розшуковими підрозділами Державної прикордонної служби України (Наказу ДПСУ від 15 січня 2008 р. № 28). Визначення теоретико-прикладного змісту кримінального аналізу можна надати, керуючись дефініціями з наукових джерел і нормативних актів:

- сукупність систематичних аналітичних процесів, спрямованих на отримання своєчасної та достовірної інформації щодо змін у характеристиках і тенденціях злочинності з метою допомоги оперативним та адміністративним підрозділам у розподілі сил і засобів для запобігання злочинній діяльності й припинення її, допомоги в процесі розслідування (С. Готліб, США);

- вивчення певних характеристик і тенденцій з метою розкриття злочинів або запобігання їм (Експертна група Ради Європи з питань кримінального права та кримінології);

- визначення й розуміння (осмислення) зв'язків між кримінальною інформацією (інформацією про злочин) та іншою потенційно значимою інформацією з метою поліцейської та судової практики (Інтерпол);

- професійна систематична специфічна інформаційно-аналітична діяльність, яка допомагає розкривати й розслідувати злочини або приймати управлінські рішення;

- опрацювання інформації, яка є суттєвою для керування і виступає основою в прийнятті рішень.

Залежно від одержувача така інформація має характер бази для планування, оціночний, керівний або контрольний характер. Таким чином, можемо виокремити головні риси та складники кримінального аналізу: сукупність систематичних аналітичних процесів; вивчення певних характеристик і тенденцій; визначення й розуміння (осмислення) зв'язків між кримінальною інформацією (інформацією про злочин) та іншою; систематична специфічна інформаційно-аналітична діяльність; опрацювання інформації, яка є суттєвою для управління або прийняття рішення; здійснюється з метою запобігання злочинам, припинення, розкриття й розслідування злочинів або прийняття управлінських рішень.

Як наслідок, сьогодні деякі науковці виокремлюють два види кримінального аналізу: аналітичний пошук та аналітичне дослідження. Основним змістом аналітичного пошуку є організація інформації так, щоб по-

легшити завдання з вилучення сенсу зі зібраних даних. Аналітичне дослідження передбачає встановлення взаємозв'язків між особами, за діями та предметами. Аналітичне дослідження – це форма інформаційно-аналітичної діяльності, що полягає в поглибленому вивченні проблеми, під час якого здійснюється опис її структури, кількісних і якісних параметрів, а також чинників, що її обумовлюють.

Надалі, беручи до уваги необхідність розвитку єдиного методологічного підходу до організації розвідувальної аналітики й потребу підвищення ефективності протидії злочинності шляхом оновленої поліцейської діяльності, яка базується на зборі й аналізі даних, прийнято рішення про створення самостійного структурного підрозділу, головним завданням якого стала організація та здійснення інформаційно-пошукової й інформаційно-аналітичної роботи для реалізації повноважень поліції. Так, у Структурі апарату Національної поліції створено Управління кримінального аналізу (у складі кримінальної поліції) [2].

У процесі реформування кримінального блоку Національної поліції, запровадження новітніх підходів до організації протидії тяжким, особливо тяжким злочинам і їх профілактиці, спираючись на рекомендації з указаних питань Консультативної місії Європейського Союзу в Україні й відповідно до вимог Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року, затверджено Перелік змін у штатах Національної поліції, відповідно до якого реорганізовано Управління кримінального аналізу та створено Департамент кримінального аналізу чисельністю в 51 штатну посаду [3]. Також у рамках 4 розділу пріоритетів діяльності Національної поліції України на 2023 рік «Розвиток інформаційних технологій, уніфікація зв'язку та кіберзахист», затвердженого протоколом № 1 наради керівництва Національної поліції України від 10.01.2023, зазначені такі напрями: поліцейська діяльність, керована аналітикою – ІЛР (Intelligence Led Policing); оцінювання загроз тяжких злочинів та організованої злочинності за методологією SOCTA [16].

Крім того, у зазначеній Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року в рамках протидії злочинності серед 7 пріоритетів діяльності звернута увага на низький рівень використання аналітичних інструментів поліцейськими в протидії злочинності й прогнозуванні відповідних загроз. Як визначає Стратегія для подолання зазначеного, необхідно реалізувати концепцію діяльності органів системи МВС, засновану на використанні різних джерел інформації (ІЛР), комплексному впровадженні сучасних систем кримінального аналізу, у тому числі методології ЄВРОПОЛ [13].

Сьогодні поліцейська діяльність переживає період значних змін як в оперативній тактиці, так і в організаційних структурах. Упроваджуються нові ідеї щодо скорочення злочинності й зміни стратегій короткострокової та довгострокової політики. Найбільш поширеною з нинішніх змін у філософії боротьби зі злочинністю й поліцейської практики є введення моделі поліцейської діяльності, керованої розвідувальною аналітикою (ІЛР), яка стає управлінською моделлю для прийняття рішень щодо обґрунтованого розподілу ресурсів з урахуванням напрямів і сфер активності серійних злочинців, організованих злочинних угруповань і кримінального середовища, а також зробіть більший акцент на обміні інформацією та спільних стратегічних рішеннях щодо проблем злочинності [14, с. 12, 14]. Тому аналітична ро-

бота правоохоронних органів, на нашу думку, повинна проводитися в рамках моделі поліцейської діяльності, керованою розвідувальною аналітикою [15, с. 111].

Відповідно до Положення про Департамент кримінального аналізу (далі – Департамент), на Департамент покладено завдання з проведення, організації та координації інформаційно-пошукової та аналітичної роботи, спрямованої на збір, оцінювання й реалізацію інформації, у тому числі інформації з обмеженим доступом, шляхом надання її уповноваженим органам (підрозділам) для вжиття заходів відповідно до їхньої компетенції, оцінювання ризиків, а також використання її для забезпечення виконання функцій, покладених на поліцію [4].

Після створення Департаменту відбулося об'єднання в єдиному підрозділі функцій кримінального аналізу й забезпечення формування та підтримки функціонування автоматизованої інформаційної системи оперативного призначення, що формується в процесі здійснення агентурної, оперативно-розшукової та аналітичної діяльності. Підставою такого об'єднання став Наказ МВС України від 02.07.2020 № 504 [5]. Цей етап упровадження концепції поліцейської діяльності, керованої розвідувальною аналітикою, з поступовим удосконаленням системи кримінального аналізу в діяльності Національної поліції став одним із важливих складових реформування служби впродовж 2020 року. Так, 12.03.2020 Голова Національної поліції України підписав наказ, яким передбачено створення підрозділів кримінального аналізу в структурі територіальних органів поліції [6]. 10.06.2020 Голова Національної поліції підписав наказ, яким затверджено штатні структури підрозділів кримінального аналізу в головних управліннях Національної поліції в областях і м. Києві кількістю 232 штатні одиниці [7].

Для більшого розуміння діяльності співробітників ДКА зазначимо деякі основні поняття. Так, аналітична діяльність – це застосування аналізу, функціонування органу (підрозділу), уповноваженого здійснювати аналіз, система заходів зі здійснення аналізу, що заснована на ньому або слугує його цілям. Аналітична робота – підбір, узагальнення й аналіз (логічне дослідження) накопиченої інформації та підготовка на цій основі висновків, прогнозів і пропозицій для обробки аналітичних оглядів і прийняття рішень.

Складниками кримінального аналізу є також діяльність з отримання, обробки, реструктуризації інформації та прогнозування розвитку ситуації. За своїм змістом «кримінальний аналіз» об'єднує два окремі поняття: «кримінальний» та «аналіз». Кримінальний – той, що стосується вивчення злочинів і злочинності, боротьби зі злочинами й запобігання їм. Аналіз (розкладання, розчленовування) означає: 1) метод дослідження, що полягає в мисленнєвому або практичному розчленуванні цілого на складові частини. Протилежне – синтез; 2) уточнення логічної форми (будови, структури) міркування засобами формальної логіки. Аналітичний – отриманий унаслідок розчленування об'єкта й аналізу одержаних завдяки цьому частин. Усебічний розгляд, дослідження чого-небудь (фактів, явищ). Визначення властивостей якої-небудь речовини.

За допомогою аналізу можна ретельніше й краще провести відповідні процеси судження в аналітичному завданні, що виконується. Кримінальний аналіз є діяльністю співробітників правоохоронних органів з використання інтелектуального програмного забезпечення та системного підходу щодо збору відповідної інформації, аналітичного вивчення певних характеристик,

тенденцій з метою встановлення взаємозв'язків між фактами, подіями, явищами, суб'єктами й об'єктами, оптимізації управління правоохоронними органами на державному, територіальному рівні та під час вирішення конкретних задач протидії злочинності.

Кримінальний аналіз – специфічний вид інформаційно-аналітичної діяльності, спрямований на встановлення й передбачення взаємозв'язків між даними про злочинну діяльність та іншими даними, потенційно з ними пов'язаними, їх оцінювання, інтерпретація й прогнозування розвитку досліджуваних подій з метою їх використання під час досудового розслідування та здійснення оперативного-розшукової діяльності, а також для розроблення тактичних і стратегічних заходів із протидії злочинності [9]. За своїм характером кримінальний аналіз може бути загального характеру або спеціалізованим. Кримінальний аналіз загального характеру націлений на широкий спектр злочинних діянь, зазвичай у сфері невеликих відомств або юрисдикцій. Спеціалізований кримінальний аналіз призначений для певного типу злочинної діяльності або об'єкта, як-от: наркотики, промислове шпигунство чи організована злочинність.

Систему кримінального аналізу в правоохоронних органах можна розділити на два основні напрями:

1. Аналіз злочинності, її причин та умов, її супутніх, особи тих, хто скоює злочини, а також методів контролю за злочинністю й боротьби з нею (включаючи в поняття боротьби зі злочинністю та запобігання їй).

2. Аналіз злочинів, механізм їх відображення в джерелах інформації, діяльність з розкриття, розслідування й попередження всіх видів злочинів і розробки на цій основі найбільш ефективних методів і засобів розкриття злочинів.

Отже, аналіз злочинності дає розуміння проблеми злочинності загалом та усвідомлення того, що суспільство може зробити в боротьбі з нею, якими методами й засобами воно зобов'язане користуватися з урахуванням стану, характеру, структури злочинності, яким є місце правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю, що первинне в цій боротьбі – закон і покарання чи заходи економічного, соціального, виховного плану. Завдання, які стоять перед науковцями, вимагають інтелектуальних, організаційних і матеріально-технічних зусиль, а також подолання певних труднощів.

Розрізняють чотири групи основних завдань аналізу злочинності. Перша група – пізнавальні завдання. У процесі вивчення злочинності й злочинця кримінальний аналіз далеко не вичерпав своїх можливостей. Друга група – прогностичні завдання. Недостатньо констатувати поганий або хороший стан справ. Необхідно передбачити й прогнозувати розвиток подій. Зрозуміло, ідеться лише про ймовірнісний прогноз, яким намічаються основні тенденції того чи іншого явища (наприклад, зростання або стабілізація злочинності), але немає абсолютної впевненості щодо можливих у майбутньому цифр. І все ж таки без цього прогнозу практика боротьби зі злочинністю стає дезорієнтованою. А для надійного прогнозування аналітикові потрібно оволодіти всіма тими знаннями, які вже сьогодні має в своєму розпорядженні ця наука. На нашу думку, під поняттям «прогнозування» варто розуміти передбачення майбутніх злочинних дій або змін характеру тенденцій злочинності на основі аналізу інформації, що відбиває минулі тенденції, на яких базується прогноз. Із перших двох груп завдань впливає і третя група – рекомендації аналітиків державним і громадським організаціям.

Аналіз злочинності передбачає не тільки вивчення злочинця і злочинності, а й розроблення заходів щодо запобігання злочинам. Постійне завдання аналізу злочинності – удосконалення цих заходів з урахуванням мінливих умов життя, упровадження результатів новітніх розробок у повсякденну практику правоохоронних або інших державних і муніципальних органів. Нарешті, четверте завдання – інформування населення. Багаторічний досвід боротьби зі злочинністю засвідчує, що самим лише спеціалізованим органом без підтримки населення подолати злочинність складніше. Знання громадян про боротьбу зі злочинністю залишаються уривчастими, поверховими, нерідко перекрученими. Це обумовлюється низкою таких причин, як засекреченість відомостей про злочинність; боязнь злочинного світу; спотворене зображення злочинців у багатьох засобах масової інформації (ЗМІ), часом їх «героїзація» тощо. Необхідно надати людям основні відомості про злочинність, навчити сміливіше й активніше боротися зі злочинними діяннями й уникати того, щоб опинитися жертвою злочинця – потерпілим.

Предмета аналізу злочинів є, з одного боку, закономірності механізму злочину та виникнення інформації про злочин загалом та окремі його елементи, а з іншого – закономірності збору, дослідження, оцінювання й використання інформації про злочин, тобто пошуково-пізнавальна діяльність правоохоронних органів. До закономірностей аналізу злочинів доречно зарахувати наявність причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами злочинної діяльності; відображення злочинної діяльності в зовнішніх аспектах; вплив сформованої обстановки й обраного злочинцем способу вчинення злочину на його механізм та особливості його протікання.

Цілі кримінального аналізу: розробити гіпотези (припущення); реконструювати хід здійснення правопорушень; визначити, чи були вони здійснені одним злочинцем; установити злочинця, зв'язки, інформацію, важливу для доказування; зрозуміти функціонування злочинної мережі; дослідити масштаб і характеристики злочинної діяльності.

Мета кримінального аналізу: напрацювання нових напрямів у досудовому розслідуванні кримінального провадження; якісне планування окремих слідчих (розшукових) дій; аналітичне супроводження оперативного-розшукової діяльності й досудового розслідування; аналіз стану ефективності досудового розслідування, оперативного-розшукової діяльності та превентивної діяльності в протидії злочинності; оброблення великого обсягу інформації, з відстежуванням і пов'язуванням фактів за допомогою спеціальних аналітичних методів; аналіз складної й розгалуженої структури зв'язків об'єктів оперативного-розшукової справи або кримінального провадження; виявлення ризиків, тенденцій майбутнього розвитку злочинності й надалі запобігання їй; розв'язання більш масштабних довгострокових проблем і досягнення цілей для виявлення ключових фігур злочинного світу або синдикатів, прогнозування зростання видів злочинної діяльності й установлення пріоритетів діяльності правоохоронних органів; аналіз інформації, спрямованої на виявлення тенденцій, закономірностей, прогнозування розвитку за великий період часу.

Для розуміння процесу кримінального аналізу доцільно характеризувати його основні складники як окремі та специфічні етапи або функції. Але варто пам'ятати, що ці складники взаємопов'язані, зрештою їх потрібно розглядати як систему. Процес кримінального аналізу є ланцюгом дій або процедур, що ведуть до найточнішо-

го й обґрунтованого висновку щодо заданої інформації. Інформація збирається, оцінюється й упорядковується. Аналітичний етап процесу починається з отримання відповідних даних і їх організації у формі, що сприяє усвідомленню їх значення. Наведений етап, опис даних, допомагає виявляти відсутню інформацію, направляти подальші заходи зі збору відомостей на їх отримання. При цьому формується підґрунтя для застосування індуктивного висновку з метою розробки однієї або декількох гіпотез про ключові аспекти злочинної діяльності.

Принциповою відмінністю кримінального аналізу від інформаційно-аналітичної діяльності є можливість отримання нової, раніше не відомої ініціатору розробки оперативної значимої інформації не лише про події та об'єкти, а й про причинно-наслідкові зв'язки, додаткові кваліфікуючі ознаки (стійкість, згуртованість, наявність внутрішньої ієрархії в групі, розподілення ролей тощо). Крім того, з'являється реальна можливість оперативного прогнозування ймовірних подій. Швидкий розвиток електронно-обчислювальної техніки та програмного аналітичного забезпечення, інформаційних технологій тощо дав новий поштовх для розвитку інноваційних підходів до роботи з інформаційними масивами. Що сучаснішим є програмне забезпечення, то більші можливості відкриваються в здійсненні кримінального аналізу. Наявність програмного аналітичного забезпечення, а також уміння його використовувати є необхідною умовою для проведення кримінального аналізу. Особливу роль у цьому відіграє особа того, хто здійснює кримінальний аналіз, його креативність, кмітливість, логічне мислення тощо. Упровадження системи кримінального аналізу в діяльність НП України дало можливість підвищити ефективність аналітичного супроводу оперативно-розшукової діяльності й досудового розслідування у сфері протидії злочинності (особливо організованій), створило передумови для розвитку національного та міжнародного співробітництва під час проведення аналізу ризиків і кримінального аналізу.

З огляду на те що система кримінального аналізу характеризується однаковими аналітичними процеду-

рами, принципами й умовними символами візуального представлення, вона є своєрідною міжнародною мовою інтерпретування кримінальних подій аналітиками в усьому світі. Цей беззаперечний аргумент створює також нові можливості для розвитку результативної взаємодії та співпраці національних і міжнародних органів правопорядку.

Висновки. Отже, знання в галузі кримінального аналізу – його видів, форм, сфер, умов і можливостей застосування – мають бути широко пропаявані, надто серед осіб, котрі безпосередньо й опосередковано залучені до процесу боротьби зі злочинністю. Знаннями, компетентністю і кваліфікаціями у сфері кримінального аналізу повинні різною мірою володіти як кримінальні аналітики та їх керівництво на всіх рівнях управління, так й особи, які здійснюють розшукові, оперативні дії, проводять дізнання та слідство. У нинішній ситуації належне використання кримінального аналізу є беззаперечним обов'язком усіх інститутів із боротьби з незаконною діяльністю. Проте залишається чимало проблемних моментів, які стосуються визначення та єдиного розуміння поняття й видів кримінального аналізу, нормативно-правового регулювання його використання в оперативно-розшуковій діяльності й, відповідно, у практичній діяльності оперативних підрозділів Національної поліції України, застосування результатів (продуктів) кримінального аналізу тощо.

Отже, головною метою кримінального аналізу є вдосконалення механізмів запобігання кримінальним правопорушенням, виявлення, документування й розслідування кримінальних правопорушень, а також налагодження механізмів моніторингу криміногенної ситуації, обміну інформацією на регіональному, державному й міжнародному рівнях стосовно тенденцій і ризиків у цій сфері. Подальший розвиток кримінального аналізу та його адаптація до особливостей національного законодавства й системи боротьби зі злочинністю забезпечить раціональний розподіл правоохоронних ресурсів і суттєво вплине на зниження рівня злочинності в Україні.

Список використаних джерел

1. Наказ Національної поліції від 8 квітня 2016 року № 296.
2. Наказ Національної поліції від 20 липня 2017 року № 735.
3. Наказ Національної поліції від 31 жовтня 2019 року № 1110.
4. Наказ Національної поліції від 29 грудня 2019 року № 1354.
5. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України з питань діяльності Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ від 2 липня 2020 року № 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0675-20#Text>.
6. Наказ Національної поліції від 12 березня 2020 року № 202.
7. Наказ Національної поліції від 10 червня 2020 року № 424.
8. Федчак І.А. Основи кримінального аналізу : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 288 с.
9. Основи кримінального аналізу: підручник / А.М. Бабенко, О.М. Заєць, В.А. Некрасов, К.Ю. Ісмаїлов, Д.О. Пефтієв та ін. / за заг. ред. О.Є. Користіна. Київ, 2020. 296 с.
10. Zaiets O.M. The Institute for Analytical Support of Pre-trial Criminal Proceedings in Ukraine: current status and prospects of development. *European Reforms Bulletin*. 2017. № 1. P. 54–62.
11. Заєць О.М. Інститут аналітичного супроводження досудового розслідування кримінального провадження в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 17–25.
12. Zaiets O.M. Application software IBM I2 ANALYST'S NOTEBOOK in law enforcement Ukraine for pretrial investigation of criminal offenses. *European Reforms Bulletin*. 2016. № 1. P. 69–72.
13. Про схвалення Стратегію розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 1023-р. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-%D1%80>.
14. Довідник керівника поліції – поліцейська діяльність, керована розвідувальною аналітикою (ILP) / О.Є. Користін, Д.О. Пефтієв, С.В. Пеньков, В.А. Некрасов / за заг. ред. М.Г. Вербенського. Київ : Людмила, 2019. 120 с.

15. Ісмайлов К.Ю. Теоретико-правові підходи до проблем інформаційно-аналітичної діяльності Національної поліції на сучасному етапі державотворення. *European Reforms Bulletin*. 2019. № 2. P. 109–115. URL: http://aord.com.ua/wp-content/uploads/2021/11/European-Reforms-Bulletin_2_2019.pdf.

16. Пріоритети діяльності Національної поліції України на 2023 рік. Протокол № 1 наради керівництва Національної поліції України від 10.01.2023.

References

1. Nakaz Natsional'noyi politsiyi [Order of the National Police]. 08.04.2016 № 296 [in Ukrainian].
2. Nakaz Natsional'noyi politsiyi [Order of the National Police]. 20.07.2017 № 735 [in Ukrainian].
3. Nakaz Natsional'noyi politsiyi [Order of the National Police]. 31.10.2019 № 1110 [in Ukrainian].
4. Nakaz Natsional'noyi politsiyi [Order of the National Police]. 29.12.2019 № 1354 [in Ukrainian].
5. Nakaz Natsional'noyi politsiyi [Order of the National Police]. 08.04.2016 № 296 [in Ukrainian].
6. Nakaz Natsional'noyi politsiyi [Order of the National Police]. 12.03.2020 № 202 [in Ukrainian].
7. Nakaz Natsional'noyi politsiyi [Order of the National Police]. 10.06.2020 № 424 [in Ukrainian].
8. Pro zatverdzhennya Zmin do deyakykh normatyvno-pravovykh aktiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrayiny z pytan' diyal'nosti Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny. Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav [On the approval of amendments to some normative legal acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine on the activities of the National Police of Ukraine. Order of the Ministry of Internal Affairs]. 2020. № 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0675-20#Text> [in Ukrainian].
9. Fedchak, I.A. (2021). Osnovy kryminal'noho analizu [Fundamentals of criminal analysis] : navchal'nyy posibnyk. L'viv : L'vivs'kyi derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav, 288 s. [in Ukrainian].
10. Babenko, A.M., Zayets' O.M., Nekrasov, V.A., Ismaylov, K.YU., Peftiyev, D.O., Korystin, O.YE. (2020). Osnovy kryminal'noho analizu [Fundamentals of criminal analysis] : 296 s. [in Ukrainian].
11. Zayets', O.M. (2016). Instytut analitychnoho suprovodzhennya dosudovoho rozsliduvannya kryminal'noho provadzhennya v Ukrayini: suchasnyy stan i perspektyvy rozvytku [Institute of Analytical Support of Pretrial Investigation of Criminal Proceedings in Ukraine: Current Status and Development Prospects] : Herald of criminal justice. № 4. P. 17–25 [in Ukrainian].
12. Zayets', O.M. (2016). Prykladne prohramne zabezpechennya IBM I2 ANALYST'S NOTEBOOK v pravookhoronnykh orhanakh Ukrayiny dlya dosudovoho rozsliduvannya kryminal'nykh pravoporushen' [Application software IBM I2 ANALYST'S NOTEBOOK in law enforcement Ukraine for pretrial investigation of criminal offenses] : *European Reforms Bulletin*. № 1. P. 69–72 [in English].
13. Pro skhvalennya Stratehiyu rozvytku orhaniv systemy Ministerstva vnutrishnikh sprav na period do 2020 roku. [On the approval of the Strategy for the Development of System Bodies of the Ministry of Internal Affairs for the period until 2020] : Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny. Vid 15.11.2017 № 1023-p. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-%D1%80> [in Ukrainian].
14. Korystin, O.E., Peftiev, D.O., Penkov, S.V., Nekrasov, V.A., Verbenskyi, M.G. (2019). [Dovidnyk kerivnyka politsiyi – politseys'ka diyal'nist', kerovana rozvidual'noyu analitykoyu (ILP)] : Kyiv: Lyudmila Publishing House. 120 p. [in Ukrainian].
15. Ismaylov, K.YU. (2019). Teoretyko-pravovi pidkhody do problem informatsiyno-analitchnoyi diyal'nosti Natsional'noyi politsiyi na suchasnomu etapi derzhavotvorennya. [Theoretical and legal approaches to the problems of information and analytical activities of the National Police at the current stage of state formation] : *European Reforms Bulletin*. № 2. P. 109–115. URL: http://aord.com.ua/wp-content/uploads/2021/11/European-Reforms-Bulletin_2_2019.pdf [in Ukrainian].
16. Priorytety diyal'nosti Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny na 2023 rik. [Priorities of the National Police of Ukraine for 2023] : Protokol № 1 narady kerivnytstva Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny vid 10.01.2023 roku [in Ukrainian].

Honcharuk Oleksiy,

Postgraduate student of the 1st course of correspondence form of doctoral and post-graduate studies

(*Odesa State University of Internal Affairs, Odesa*)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4237-459X>

Ismailov Karen,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Police lieutenant colonel

(*Cyber Police Department of the National Police of Ukraine, Odesa*)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5137-2507>

**CRIMINAL ANALYSIS IN THE SYSTEM OF LAW ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE:
CONCERT, PURPOSE AND TASK**

The article deals with two types of criminal analysis – analytical search and analytical research. The main content of analytical search is the organization of information in such a way as to facilitate the task of extracting meaning from the collected data. Analytical research involves the establishment of relationships between persons, actions and objects. Analytical research is a form of informational and analytical activity, which consists in an in-depth study of a problem, during which a description of its structure, quantitative and qualitative parameters, as well as the factors that determine it is carried out. In the future, taking into account the need to develop a unified methodological approach to the organization of intelligence analytics and the need to increase the effectiveness of combating crime through renewed police activity based on data collection and analysis, a decision was made to create an independent structural unit, the main task of which was the organization and implementation of information – search and information-analytical work for the implementation of police powers. Knowledge about criminal analysis – its types, forms, areas, conditions and possibilities of application – should be widely promoted, especially among persons who are directly and indirectly involved in the process of fighting crime. Knowledge, competence and qualifications in the field of criminal analysis must be possessed to varying degrees by both criminal analysts and their management at all levels of management, as well as persons who carry out investigative and operative actions, conduct inquiries and investigations. In the current situation, the proper use of criminal analysis is an undeniable duty of all institutions to combat illegal activities. However, there remain many problematic points related to the definition and unified understanding of the concept and types of criminal analysis, regulatory and legal regulation of its use in operational and investigative activities and, accordingly, in the practical activities of operational units of the National Police of Ukraine, application of the results (products) of criminal analysis, etc. Therefore, the main goal of criminal analysis is to improve the mechanisms of prevention, detection, documentation and investigation of criminal offenses, as well as the establishment of mechanisms for monitoring the criminogenic situation, exchange of information at the regional, state and international levels regarding trends and risks in this area. Further development of criminal analysis and its adaptation to the peculiarities of national legislation and the system of combating crime will ensure a rational distribution of law enforcement resources and will significantly affect the reduction of the level of crime in Ukraine.

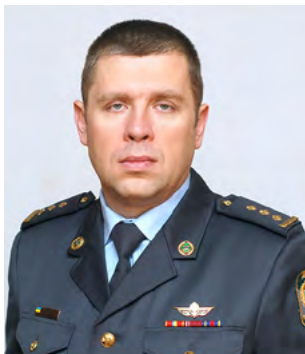
Key words: *criminal analysis, law enforcement, crime, criminality, analysis, synthesis, analytical activity, analyst.*

Надіслано до редколегії 20.05.2023

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

УДК 343.9.349

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-10-17

Халимон Сергій Іванович,

доктор юридичних наук, професор,
заступник начальника кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності

*(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2998-7235>

Філіппов Станіслав Олександрович,

доктор юридичних наук, професор,
заступник начальника факультету з навчально-методичної роботи
правоохоронної діяльності

*(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6700-4194>

Мога Андрій Федорович,

доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри адміністративної діяльності

*(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0401-3496>

Бомбергер Інна Леонідівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
вчений секретар

*(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6355-5826>

Білецький В'ячеслав Олександрович,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри спеціальних дисциплін

*(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0290-097X>

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ТА ОСІБ, ЯКІ НАДАЮТЬ ДОПОМОГУ ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ

У статті здійснено спробу аналізу розмежування соціального і правового захисту оперативних працівників та осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі. Проаналізовано законодавчі положення, що визначають соціальні та правові гарантії оперативним працівникам Держприкордонслужби й особам, котрі надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі. Акцентовано увагу на недоліках правового регулювання соціального і правового захисту вказаних осіб. Доведено, що соціальний і правовий захист оперативних працівників та осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі, має суттєві відмінності із погляду як правового регулювання, так і практичного втілення, незважаючи на нормативно-правові приписи Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Ключові слова: соціальний і правовий захист, оперативно-розшукова діяльність, оперативні працівники, оперативні підрозділи, особи, що надають допомогу оперативним підрозділам, військовослужбовці Держприкордонслужби.

Постановка проблеми. Україна проголошена суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою. Основним критерієм її належності до соціальних і правових держав є ефективність і дієвість соціальної політики. Ст. 48 Конституції України закріплює право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Відповідно до ст. 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

Державна прикордонна служба України (далі – Держприкордонслужба) є правоохоронним органом спеціального призначення, особовий склад якої є військовослужбовцями. Спеціальний правоохоронний статус наділяє національну прикордонну службу одним зі специфічних повноважень здійснювати оперативно-розшукову діяльність в інтересах забезпечення захисту державного кордону України згідно із законами України [1].

Оперативно-розшукова діяльність здійснюється такими оперативними підрозділами Держприкордонслужби: розвідувальним органом Адміністрації Держприкордонслужби (оперативно-технічним підрозділом, підрозділами агентурної розвідки та власної безпеки), оперативно-розшуковими підрозділами Адміністрації Держприкордонслужби, регіональних управлінь, прикордонних загонів і загонів Морської охорони, забезпечення внутрішньої безпеки та власної безпеки, оперативного документування й оперативно-технічними [2, с. 41–42].

Для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності можуть залучатися й інші особи, а саме гласні та негласні, штатні та позаштатні працівники, а також

конфіденційні співробітники [3]. Оперативні працівники та їх негласні помічники безпосередньо здійснюють виконання оперативно-розшукових завдань.

Оперативно-розшукова діяльність за своїм змістом дуже часто є небезпечним видом діяльності, враховуючи те, що її основне завдання полягає в пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України (далі – КК України), розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень і в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства та держави. Тому суб'єкти, залучені до такої діяльності (виконавці), можуть діяти в умовах підвищеного ризику для життя та здоров'я, а отже, національне законодавство передбачає низку особливих заходів захисту соціального та правового характеру.

Незважаючи на законодавче закріплення соціального і правового захисту як оперативних працівників, так і осіб, які надають їм допомогу, існують суттєві проблеми, пов'язані з нормативно-правовим регулюванням і його реалізацією. Зазначене зумовлює актуальність дослідження особливостей соціального та правового захисту такої категорії осіб, особливо в умовах воєнного стану та реального проведення збройних операцій.

Метою статті є з'ясування відмінностей між соціальним і правовим захистом оперативних працівників та осіб, котрі надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників, а саме В.Я. Бурак [4, с. 13], В.І. Прокопенко [5, с. 83],

Т.А. Коляда [6, с. 14], А.В. Скоробагатко [7, с. 133], О.В. Москаленко [8, с. 304] та ін. розглядають поняття диференціації правового регулювання як встановлення відмінностей (особливостей) у правовому регулюванні.

Визначення диференціації правового регулювання у контексті розмежування правових норм не викликає заперечень, оскільки, за переконанням вчених-теоретиків права, норми є основним правовим засобом у механізмі правового регулювання. За такого підходу до визначення диференціації правового регулювання це поняття, вочевидь, розглядають не як певну діяльність, а як її результат.

Диференціація правового регулювання у праві соціального забезпечення – це розмежування правових норм на основі визнаних державою і суспільством значущих об'єктивних обставин шляхом конкретизації положень загального законодавства стосовно окремих категорій осіб, котрі мають право на соціальне забезпечення. Диференціацію правового регулювання у праві соціального забезпечення можна поділити на види за такими критеріями: 1) суб'єктна; 2) територіальна; 3) галузева; 4) професійна [9, с. 233].

У дослідженнях поняття диференціації правового регулювання науковці застосовують семантичне тлумачення терміна «диференціація» як поділу, розчленування чого-небудь на окремі різномірні елементи [10, с. 301; 11, с. 232]. Такий поділ повинен здійснюватися за певних підстав, які традиційно у науковій літературі отримали назву «критерії диференціації».

Соціальний захист населення лежить у площині соціальної функції держави. Основним призначенням соціальної функції є забезпечення людині гідного існування, вільного розвитку особистості, захисту сім'ї, соціальної справедливості та соціальної захищеності. Сутність поняття «соціальний захист» з погляду теорії права різними вченими визначається по-різному.

Як вказує Б.С. Стичинський, соціальний захист – окремий предмет регулювання та сукупність власних юридичних засобів впливу держави на учасників регульованих суспільних відносин, найважливіше у них – бажання держави до розвитку регулювання таких відносин [12, с. 86–87].

Соціальний захист, на думку С.О. Устинова, – це діяльність соціально орієнтованої держави, що здійснюється через комплекс організаційно-правових і соціально-економічних заходів, метою яких є: по-перше, створення для працездатних громадян належних умов забезпечення своїх соціально-економічних і духовних потреб, по-друге, гарантоване забезпечення громадянам, котрі потребують соціальної допомоги, рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму [13, с. 94].

У наукових колах точиться дискусія стосовно співвідношення понять «соціальне забезпечення» та «соціальний захист». Такі вітчизняні науковці, як П.М. Рабінович та О.З. Панкевич [14, с. 105] вважають перший термін більш вдалим. Причини цього переконання полягають у тому, що у процесі забезпечення прав і свобод людини «захист» є тільки одним зі складових елементів.

Зарубіжні (П. Спікер [15]) і вітчизняні вчені (Г.С. Лопушняк [16]) вважають, що поняття соціального захисту є ширшим порівняно із «соціальним забезпеченням», оскільки містить елементи, які не входять до поняття останнього. Саме тому поняття соціального захисту та соціального забезпечення не тотожні, оскільки перше, окрім соціального страхування та соціальних стандартів і гарантій держави населенню, передбачає

соціальне забезпечення як складову частину. Соціальне забезпечення розуміють як окремий складник системи соціального захисту населення країни [17].

Питання правового захисту або захисту в праві стали предметом багатьох юридичних досліджень. Поняття «захист прав» і «правовий захист» ототожнюють, а поняття «правова захищеність» визначають як похідне від них, котре відображає високий рівень захисту особи законом, із наданням їй конституційних прав і наявністю ефективного правового механізму їх реалізації. До прикладу, як зазначає А. Бейкун, під захистом прав військовослужбовців розуміють державно-примусову діяльність, що реалізується спеціально уповноваженими на це суб'єктами з поновлення порушеного права та забезпечення виконання юридичного обов'язку. Саме категорія забезпечення виконання юридичних обов'язків насамперед є ключовою, оскільки право на соціальний захист частково визначається державою як обов'язок самої себе перед військовослужбовцями [18, с. 91].

Основна мета соціального захисту військовослужбовців – всебічне забезпечення особового складу та членів їх сімей, яке би компенсувало обмеження, встановлені для військових у чинному законодавстві, й умови служби, властиві саме цій категорії працівників [19, с. 58].

Досліджуючи соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України, О.П. Сайнецький наголошує на тому, що це особи, які знаходяться в особливих умовах, адже їх умови життя суттєво відрізняються від умов життя інших осіб. Тому до цієї категорії слід застосовувати саме соціальне забезпечення, що є конкретним втіленням заходів соціального захисту в особливих випадках, за умови настання соціального ризику [20, с. 208]. Крім того, соціальний захист військовослужбовців є конституційною вимогою, закріпленою у відповідних статтях. Без реалізації цієї норми у повсякденному житті залишатимуться гаслами та декларативними, а це може негативно позначатися на результативності оперативно-службової діяльності військовослужбовців.

Отже, соціальний захист військовослужбовців – це чіткий концептуальний механізм, за допомогою якого досягається соціальна захищеність військовослужбовця при виконанні ним службових обов'язків. Виконання законодавчих норм соціального захисту має обов'язковий характер [21, с. 189].

Водночас у спеціальній літературі цілком обґрунтовано зазначається, що важливою умовою соціальної й економічної стабільності будь-якої держави є такий елемент економічної системи, як державні соціальні гарантії; їх види, форми та розвиток залежить насамперед від рівня розвитку економіки держави та стану розвитку демократичних засад. Основою суспільного добробуту й кінцевою метою економічної діяльності кожної держави є високий рівень соціальних гарантій [22].

Оперативний особовий склад Держприкордонслужби – це особи, котрі перебувають на військовій службі. Основним законодавчим актом, що встановлює умови соціального та правового захисту учасників (оперативних працівників та осіб, які здійснюють сприяння оперативно-розшуковій діяльності) оперативного-розшукової діяльності, є Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». У ст. 12 вказаного Закону зазначено, що на працівників, котрі здійснюють оперативно-розшукову діяльність, поширюються гарантії правового та соціального захисту, передбачені законами України про ці органи [23].

Визначення статусу військовослужбовців здійснено за допомогою низки нормативно-правових актів, серед яких вирізняється Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Згідно з його нормами соціальний захист військовослужбовців – це діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом [24].

Працівникам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, надаються додаткові пільги у питаннях соціально-побутового та фінансового забезпечення у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

За наявності даних про загрозу життю, здоров'ю або майну працівника та його близьких родичів у зв'язку зі здійсненням ним оперативно-розшукової діяльності в інтересах безпеки України, або з виявлення тяжкого й особливо тяжкого злочину, або викриття організованої злочинної групи оперативний підрозділ зобов'язаний вжити спеціальних заходів для забезпечення їх безпеки, таких як: зміна даних про особу, зміна місця проживання, роботи та навчання, інших даних у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

З огляду на таку законодавчу регламентацію слід говорити про гарантований державою комплекс правових, організаційних, соціально-побутових, фінансово-матеріальних заходів, які мають як компенсувати можливі обмеження (втрати), так і створити необхідні умови для більш якісного виконання оперативними працівниками завдань, покладених на них.

Оперативні працівники мають також особливий правовий статус щодо захисту життя і здоров'я від протиправних посягань. Наприклад, КК України встановлено відповідальність за низку суспільно-небезпечних дій, що утворюють такі склади кримінальних правопорушень: опір працівникові правоохоронного органу (ст. 342 КК України), втручання у діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КК України), погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України), умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу (ст. 348 КК України), захоплення працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України).

Очевидно, законодавець виділив в окремий розділ кримінальні правопорушення, які можуть вчинятися проти представників правоохоронних органів, передбачивши більш суворе покарання за їх вчинення. Такий підхід свідчить про надання спеціального правового статусу представникам правоохоронних органів із метою їх більшого захисту, ніж інших осіб.

Одночасно передбачено можливість звільнення від відповідальності працівників оперативних підрозділів за вчинення дій, що формально посягають на суспільні відносини, що охороняються державою під час виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. Такими обставинами, які виключають кримінальну протиправність діяння, є: необхідна оборона (ст. 36 КК України),

уявна оборона (ст. 37 КК України), затримання особи, котра вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38 КК України), крайня необхідність (ст. 39 КК України), фізичний або психологічний примус (ст. 40 КК України), виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК України), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК України), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України).

Частково національне законодавство також передбачає елементи соціального та правового захисту осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, проте практична сторона реалізації закріпленого положення про захист державою особи викликає суттєві труднощі, що виникають під час залучення до конфіденційного співробітництва в оперативних підрозділах, які протидіють протиправним проявам [25, с. 154].

Так, ст. 13 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає, що особа, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, перебуває під захистом держави. Фактично такий захист включає можливість зарахування до загального трудового стажу часу співробітництва особи з оперативним підрозділом, але за умови укладення з нею трудової угоди. Якщо у зв'язку з виконанням такою особою завдань оперативно-розшукової діяльності настала її інвалідність або смерть, на неї поширюються пільги, передбачені у таких випадках для працівників оперативних підрозділів. У разі виникнення загрози життю, здоров'ю або майну особи, котра залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, її захист забезпечується у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 12 зазначеного Закону [23].

На перший погляд може здатися, що держава передбачила повноцінний соціальний пакет для осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, проте красномовним є вираз «The God of Small Things» (Бог у деталях). Такі соціальні та правові гарантії надаються лише тим особам, із якими укладено угоди про співробітництво. Як показує практика, з переважною більшістю осіб, котрі надають допомогу оперативним підрозділам, угоди про співробітництво не укладаються.

Що стосується захисту в разі виникнення загрози життю, здоров'ю або майну особи, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, то виникає ситуація, за якою не зрозуміло, кому такий захист може надаватися – всім особам, котрі надають допомогу, чи лише тим, з якими укладені угоди про співробітництво. Врегулювати описану ситуацію, на слухну думку О.О. Кметь, можливо лише шляхом удосконалення законодавства [26, с. 621].

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року й оголошення у зв'язку із цим загальної мобілізації викликало також інші проблеми, пов'язані із соціальним і правовим захистом військовослужбовців. Десятки тисяч українців, не чекаючи на повістки, вирушили до територіальних центрів комплектування та поповнили лави Збройних Сил України й інших військових формувань з метою захисту Батьківщини. Безумовно, серед них багато хто сподівається на те, щоб держава у майбутньому забезпечила їх, а на випадок поранення, травмування чи смерті – відшкодувала витрати їхнім сім'ям, які вони покинули, виконуючи свій військовий обов'язок [27, с. 163].

Відповідно до Закону України «Про соціальний захист і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» у зв'язку з особливим характером військової служби, пов'язаної із захистом Вітчизни, військовослужбовцям надаються визначені законом пільги, гарантії та компенсації. Серед широкого переліку таких гарантій є отримання статусу учасника бойових дій особами, котрі брали участь у бойових діях і забезпеченні здійснення заходів із національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії [28, с. 740]. І якщо військовослужбовці Держприкордонслужби, наприклад мобілізовані, розпочали отримувати відповідний статус учасників бойових дій, то учасники руху опору, які перебували на конфіденційному зв'язку з оперативними працівниками оперативних підрозділів Держприкордонслужби та залишилися на тимчасово окупованих територіях і продовжували надавати допомогу, тобто фактично стали учасниками руху опору, залишаються соціально незахищеними. Серед шляхів вирішення цієї проблеми у наукових публікаціях, що з'явилися ще до повномасштабного вторгнення, запропоновано унормування на рівні постанови Кабінету Міністрів України, відповідно до чого статус осіб, які на конфіденційній основі залучаються до руху опору на тимчасово окупованих територіях України, повинен підпадати під дію п. 13 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про статус ветерана війни, гарантії їх соціального захисту» [29, с. 941].

Крім того, потребує юридичного розв'язання проблема, закладена у зв'язку із внесенням змін до ч. 3 ст. 119 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) у частині звуження гарантій працівникам, котрі виконують громадський обов'язок, а саме призваних на військову службу. З 19 липня 2022 року з набранням чинності Законом № 2352-IX нарахування середнього заробітку працівникам, які призиваються на військову службу, не здійснюватиметься. Частина роботодавців вже припинила нарахування та виплату середнього заробітку таким військовослужбовцям. На нашу думку, таке застосування законодавства не відповідає

загальноновизнаним правилам. Більш докладно про цю проблему викладено у публікації [28].

Як бачимо, аналіз співвідношення соціального та правового захисту оперативних працівників Держприкордонслужби й осіб, котрі надають допомогу оперативним підрозділам при виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності, свідчить про суттєву нерівномірність, незважаючи на задекларовану тезу в ст. 13 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» щодо поширення на таких осіб пільг, передбачених для працівників оперативних підрозділів [23].

І, безумовно, правий А.Л. Бейкун, який зазначає, що врегулювання питань соціально-правового статусу військовослужбовців, членів їх сімей та інших категорій осіб в умовах сучасних суспільно-політичних змін у державі відбувається «повільно, непослідовно та безсистемно» [30, с. 420].

Очевидно, що недоліки нормативно-правового регулювання соціального і правового захисту учасників оперативно-розшукового процесу криються також і у фінансових проблемах. Це підтверджує також Е. Лібанова: «Українська держава – вже 20 років поспіль – переймається виключно фінансовими проблемами, пов'язаними з неможливістю виконання всього обсягу своїх соціальних зобов'язань» [31, с. 5]. Сміємо додати від себе, що і після 2012 року продовжується така тенденція невирішення фінансових проблем.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що соціальний і правовий захист оперативних працівників та осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам, має суттєві відмінності із погляду як правового регулювання, так і практичного втілення, незважаючи на нормативно-правові приписи, закріплені у ст. 13 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у частині того, що особа, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, перебуває під захистом держави, й у разі виникнення загрози життю, здоров'ю або майну такої особи її захист забезпечується у порядку, передбаченому для оперативних працівників.

Список використаних джерел

1. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення: 28.05.2023).
2. Прутула А.М., Халимон С.І., Митрофанов І.І. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» : науково-практичний коментар / за заг. ред. А.М. Прутули. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. 236 с.
3. Khalymon S., Polovnikov V., Volynets P. Socio-psychological Profile of a Person Who Confidentially Provides Assistance to the Operational Unit. *Anuario de Psicología Jurídica*. 2020. Vol. 30. Núm. 1. P. 13–20. <https://doi.org/10.5093/apj2019a10>.
4. Бурак В.Я. Єдність і диференціація правового регулювання трудових відносин робочого часу, часу відпочинку і заробітної плати на підприємствах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 1999. 18 с.
5. Прокопенко В.І. Трудове право : підручник. Харків : Консум, 1998. 480 с.
6. Коляда Т.А. Диференціація правового регулювання праці за трудовим законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків : НУВС, 2001. 18 с.
7. Скоробатський А.В. Критерії диференціації правового регулювання пенсійного забезпечення. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. Т. 15. Вип. 1. С. 128–135.
8. Москаленко О.В. Основні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування в умовах ринкової економіки : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 400 с.
9. Бомбергер І.Л. Поняття та критерії диференціації правового регулювання у праві соціального забезпечення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3 (62). С. 228–234.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун». 2007. 1736 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак. Київ : Дніпро, 2009. 1332 с.
12. Стичинський Б. Право соціального забезпечення: проблеми становлення і розвитку. *Право України*. 2002. № 6. С. 85–89.
13. Устинов С.О. Співвідношення термінів соціального захисту та соціального забезпечення в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.

14. Рабінович П.М., Панкевич О.З. Соціальне право: деякі питання загальної теорії. *Право України*. 2003. № 1. С. 104–107.
15. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. Київ : Фенікс, 2000. 400 с.
16. Лопушняк Г.С. Соціальний захист населення: теоретична концептуалізація та особливості державного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 2 (33). С. 277–284.
17. Жук О.Б. До питання дискусії: соціальний захист, соціальне страхування чи соціальне забезпечення. *Сучасний стан та пріоритети модернізації фінансово-економічної системи України* : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Львів, 25 листопада 2015 р.). Львів : ЛКА, 2015. С. 135–137.
18. Бейкун А., Клачко А. Соціальний захист військовослужбовців: нормативно-правове забезпечення та сутність. *Підприємство, господарство і право*. 2021. № 6. С. 90–94. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.14>.
19. Шолудько Ю.О., Потопахіна О.М. Соціальний захист військовослужбовців за законодавством України. *Актуальні проблеми сучасного права*. 2018. С. 55–68.
20. Сайнецький О.П. Зміст та особливості соціального забезпечення військовослужбовців як правового явища. *Митна справа*. 2013. № 5 (89). С. 204–209.
21. Назаренко О.Л. Тлумачення сутності і змісту соціального захисту військовослужбовців. *Молодий вчений*. № 8 (60). 2018. С. 186–190.
22. Василик О.Д. Теорія фінансів : підручник. Київ : НІОС, 2003. 416 с.
23. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-ХІІ. База законодавства ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 28.05.2023).
24. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 28.05.2023).
25. Кметь О.О. Стан наукових досліджень соціального та правового захисту осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі. *Правовий часопис Донбасу*. № 1 (78). 2022. С. 153–160.
26. Кметь О.О. Окремі проблемні аспекти забезпечення безпеки конфідентів та шляхи їх вирішення. *Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану* : тези Міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 24 листопада 2022 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2023. С. 621–623.
27. Гринько Р.В., Мота А.Ф., Петреченко С.А. Соціальний захист військовослужбовців в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 161–166. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.24>.
28. Халимон С.І., Вдовитченко В.О. Деякі проблеми соціального захисту військовослужбовців, призваних по мобілізації. *Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану* : тези Міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 24 листопада 2022 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2023. С. 740–743.
29. Кметь О.О. До питання соціального і правового захисту осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі, що брали участь у виконанні завдань руху опору на тимчасово окупованих територіях України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 25 лютого 2022 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. С. 939–941.
30. Бейкун А.П. Перспективна проблематика соціально-правового захисту певних категорій осіб в умовах проведення антитерористичної операції. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина*: зб. тез наук. доп. і повідомл. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 22 трав. 2015 р.). Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. С. 419–424.
31. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1 (17). С. 5–22. URL: <https://dse.org.ua/archive/17/1.pdf> (дата звернення: 06.05.2023).

References

1. Zakon Ukrainy “Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy”: [Law of Ukraine “About the State Border Service of Ukraine”] № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> [in Ukrainian]
2. Prytula A.M., Khalymon S.I., Mytrofanov I.I. (2021) Zakon Ukrainy “Pro operativno-rozshukovu diialnist” [About operational and investigative activities]: naukovopraktychnyi komentar / za zah. red. doktora yuryd. nauk, profesora A.M. Prytuly. Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU. [in Ukrainian]
3. Khalymon S., Polovnikov V., Volynets P. (2020). Socio-psychological Profile of a Person Who Confidentially Provides Assistance to the Operational Unit. *Anuario de Psicologia Juridica*. Vol. 30. Núm. 1. P. 13–20. <https://doi.org/10.5093/apj2019a10>. [in English]
4. Burak V.Ya. (1999) Yednist i dyferentsiatsiia pravovoho rehulivannia trudovykh vidnosyn robochoho chasu, chasu vidpochynku i zarobitnoi platy na pidpriemstvakh [Unity and differentiation of legal regulation of labor relations of working time, rest time and wages at enterprises]: avtoref. dys. ...kand. yuryd. nauk : 12.00.05. Kyiv [in Ukrainian]
5. Prokopenko V.I. (1998) Trudove pravo: [Labor Law]. Kharkiv: Konsum, 1998. [in Ukrainian]
6. Koliada T.A. (2001) Dyferentsiatsiia pravovoho rehulivannia pratsi za trudovym zakonodavstvom Ukrainy [Differentiation of legal regulation of labor according to the labor legislation of Ukraine]: avtoref. dys. ...kand. yuryd. nauk : 12.00.05. Kharkiv : NUVS. [in Ukrainian]
7. Skorobahatko A.V. (2010) Kryterii dyferentsiatsii pravovoho rehulivannia pensiinoho zabezpechennia [Criteria for differentiation of legal regulation of pension provision]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*. T. 15. Vyp. 1. [in Ukrainian]
8. Moskalenko O. V. (2013) Osnovni zasady zahalnooboviazkovoho derzhavnoho sotsialnoho strakhuvannia v umovakh rynkovoi ekonomiky [Basic principles of mandatory state social insurance in the conditions of a market economy] : monohrafiia. Kharkiv : Yurait. [in Ukrainian]

9. Bomberher I.L. (2012) Poniattia ta kryterii dyferentsiatsii pravovoho rehuliuвання u pravi sotsialnoho zabezpechennia [Concepts and criteria of differentiation of legal regulation in the law of social security]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3 (62). [in Ukrainian].
10. Busel V.T. (2005). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv : VTF “Perun” [in Ukrainian]
11. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / Ker. vyd. proektu P.M. Movchan, V.V. Nimchuk, V.Y. Klichak. Kyiv: Dnipro, 2009/ [in Ukrainian]
12. Stychynskiy B. (2002) Pravo sotsialnoho zabezpechennia: problemy stanovlennia i rozvytku [The law of social security: problems of formation and development]. *Pravo Ukrainy*. № 6. [in Ukrainian]
13. Ustynov S.O. (2011) Spivvidnoshennia terminiv sotsialnyi zakhyst ta sotsialne zabezpechennia v zakonodavstvi Ukrainy [Correlation of the terms social protection and social security in the legislation of Ukraine]. *Yurydychna nauka i praktyka*. № 2. [in Ukrainian]
14. Rabinovych P.M., Pankevych O.Z. (2003) Sotsialne pravo: deiaki pytannia zahalnoi teorii [Social law: some issues of general theory]. *Pravo Ukrainy*. № 1. [in Ukrainian]
15. Spiker P. (2000) Sotsialna polityka: temy ta pidkhody [Social policy: topics and approaches]. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
16. Lopushniak H.S. (2011) Sotsialnyi zakhyst naseleння: teoretychna kontseptualizatsiia ta osoblyvosti derzhavnogo upravlinnia [Social protection of the population: theoretical conceptualization and features of public administration]. *Teoriia ta praktyka derzhavnogo upravlinnia*. Vyp. 2 (33). [in Ukrainian]
17. Zhuk O.B. (2015) Do pytannia diskusii: sotsialnyi zakhyst, sotsialne strakhuvannia chy sotsialne zabezpechennia [To the question of discussion: social protection, social insurance or social security]. *Suchasnyi stan ta priorityety modernizatsii finansovoekonomichnoi systemy Ukrainy: materialy VI vseukr.-prakt. konf. studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh* (m. Lviv, 25 lystopada 2015 r.). Lviv: LKA. [in Ukrainian]
18. Beikun A., Klachko A. (2021) Sotsialnyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv: normatyvno-pravove zabezpechennia ta sutnist [Social protection of military personnel: regulatory and legal provision and essence]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 6. [in Ukrainian]
19. Sholudko Yu.O., Potopakhina O.M. (2018) Sotsialnyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv za zakonodavstvom Ukrainy [Social protection of military personnel under the legislation of Ukraine]. *Aktualni problemy suchasnoho prava*. [in Ukrainian]
20. Sainetskyi O.P. (2013) Zmist ta osoblyvosti sotsialnoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv yak pravovoho yavyscha [Content and features of social security of military personnel as a legal phenomenon]. *Mytna sprava*. № 5 (89). [in Ukrainian]
21. Nazarenko O.L. (2018) Tлумachennia sutnosti i zmistu sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtziv [Explanation of the essence and content of social protection of military personnel]. *Molodyi vchenyi*. № 8 (60). [in Ukrainian].
22. Vasylyk O.D. (2003) Teoriia finansiv [Theory of finance]: pidruchnyk. Kyiv: NIOS. [in Ukrainian]
23. Zakon Ukrainy “Pro operatyvno-rozshukovu diialnist” [About operational and investigative activities]: № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>. [in Ukrainian]
24. Zakon Ukrainy “Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv ta chleniv yikh simei” [About social and legal protection of military personnel and their family members]: № 2011-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>. [in Ukrainian]
25. Kmet O.O. (2022) Stan naukovykh doslidzhen sotsialnoho ta pravovoho zakhystu osib, yaki nadaiut dopomohu operatyvnym pidrozdilam na konfidentsiini osnovi [The state of scientific research on social and legal protection of persons who provide assistance to operational units on a confidential basis]. *Pravovyi chasopys Donbasu. Zbirnyk naukovykh prats*. № 1(78). [in Ukrainian]
26. Kmet O.O. (2023) Okremi problemni aspekty zabezpechennia bezpeky konfidentiv ta shliakhy yikh vyrishennia. [Certain problematic aspects of ensuring the security of confidants and ways to solve them] *Sektor bezpeky i oborony Ukrainy na zakhysti natsionalnykh interesiv aktualni problemy ta zavdannia v umovakh voiennoho stanu : tezy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Khmelnyskyi, 24 lystopada 2022 roku). Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU. [in Ukrainian]
27. Hrynko R.V, Mota A.F., Petrechenko S.A. (2022) Sotsialnyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv v umovakh voiennoho stanu [Social protection of servicemen under martial law]. *Pravo i suspilstvo*. № 3. [in Ukrainian]
28. Khalymon S.I., Vdovychenko V.O. (2023) Deiaki problemy sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtziv, pryzvanykh po mobilizatsii [Some problems of social protection of servicemen called up for mobilization]. *Sektor bezpeky i oborony Ukrainy na zakhysti natsionalnykh interesiv: aktualni problemy ta zavdannia v umovakh voiennoho stanu : tezy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Khmelnyskyi, 24 lystopada 2022 roku). Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU. [in Ukrainian]
29. Kmet O.O. (2022) Do pytannia sotsialnoho i pravovoho zakhystu osib, yaki nadaiut dopomohu operatyvnym pidrozdilam na konfidentsiini osnovi, shcho braly uchast u vykonanni zavdan rukhu oporu na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy [Regarding the issue of social and legal protection of persons who provide assistance to operational units on a confidential basis, who participated in the performance of the tasks of the resistance movement in the temporarily occupied territories of Ukraine]. *Aktualni problemy kriminalnoho prava, protsesu, kriminalistyky ta operatyvno-rozshukovoi diialnosti : tezy V. vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Khmelnyskyi, 25 liutoho 2022 roku). Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU/ [in Ukrainian]
30. Beikun A.P. (2015) Perspektyvna problematyka sotsialno-pravovoho zakhystu pevnykh katehoriy osib v umovakh provedennia antyterorystychnoi operatsii [Prospective issues of social and legal protection of certain categories of persons in the conditions of an anti-terrorist operation]. *Pravovi zasady harantuvannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna: zb. tez nauk. dop. i povidoml.* III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Poltava, 22 trav. 2015 r.). Kharkiv: TOV “Vydavnytstvo prava liudyny”. [in Ukrainian]
31. Libanova E.M. (2012) Sotsialni problemy modernizatsii ukrainskoi ekonomiky [Social problems of modernization of the Ukrainian economy]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. № 1 (17). [in Ukrainian]

Khalymon Serhii,

Doctor of Juridical Science, Professor,
Deputy Head of Theory of Law and Criminal Procedure
(Bohdan Khmelnytskyi National Academy of State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2998-7235>

Filippov Stanislav,

Doctor of Juridical Science, Professor,
Deputy Head of Law Enforcement Faculty for Education and Methodology
(Bohdan Khmelnytskyi National Academy of State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6700-4194>

Mota Andrii,

Doctor of Juridical Science, Professor,
Head of Administrative Activities Department
(Bohdan Khmelnytskyi National Academy of State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0401-3496>

Bomberher Inna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Academic Secretary
(Bohdan Khmelnytskyi National Academy of State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6355-5826>

Biletskyi Viacheslav,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor of Special Disciplines Department
(Bohdan Khmelnytskyi National Academy of State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0290-097X>

DIFFERENTIATION OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF OPERATIVES AND PERSONS PROVIDING ASSISTANCE TO OPERATIONAL UNITS

The article attempts to analyse the distinction between social and legal protection of operatives and persons providing assistance to operative units on a confidential basis. The legislative provisions defining social and legal guarantees for operatives of the State Border Guard Service and persons providing assistance to operational units on a confidential basis are analysed. It is noted that operatives have a special legal status regarding the protection of life and health from illegal encroachments, while persons providing assistance to operative units on a confidential basis do not have such full protection. Attention is focused on the shortcomings of the legal regulation of social and legal protection of the specified persons. It is proven that the social and legal protection of operatives and persons who provide assistance to operational units on a confidential basis has significant differences both from the point of view of legal regulation and practical implementation, despite the normative and legal prescriptions of the Law of Ukraine “On Operational and Investigative Activities”.

Key words: social and legal protection, operational and investigative activities, operatives, operational units, persons providing assistance to operational units, military personnel of the State Border Guard Service.

Надійшла до редколегії 30.05.2023

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.22

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-18-22

Клемпарський Микола Миколайович,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення
(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7948-5706>

Назимко Олена Вікторівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права
(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5418-7438>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті досліджено особливості правового регулювання праці неповнолітніх. Проаналізовано думки й погляди вітчизняних науковців щодо визначення поняття неповнолітніх і визначено їх місце в соціумі. З'ясовано, що неповнолітні працівники – це специфічна категорія працівників, які відрізняються за віком, наявними трудовими правами, сукупністю додаткових форм захисту з боку держави в процесі здійснення своєї трудової діяльності. Зауважено, що головним завданням держави в частині регулювання праці неповнолітніх є приведення у відповідність нормативно-правової бази із реаліями вітчизняного ринку праці, що дасть змогу розкрити суть, специфіку, тенденції та реальні можливості впливу міжнародно-правових актів на працю вказаної категорії осіб. Проаналізовано норми чинного трудового законодавства, які регулюють працю найманих працівників, і визначено, що законодавчі норми щодо захисту життя і здоров'я неповнолітніх осіб, котрі прописані в чинному КЗпП України, мають чітку орієнтацію на захист насамперед усіх прав і свобод працівника. Особливу увагу приділено нормам міжнародного права, правові позиції яких є необхідними й у вітчизняному законодавстві. Наголошено, що праця неповнолітніх є одним з головних складників трудових правовідносин і її правове регулювання має відповідати всім міжнародним стандартам. В Україні для неповнолітніх осіб створено спеціальне правове підґрунтя для реалізації своїх трудових прав, проте недобросовісні роботодавці та низький рівень освіченості молоді зі своїми законними правами створюють підстави для численних зловживань і порушень з боку працедавців. Зроблено висновок, що серед основних шляхів вирішення проблем у сфері праці неповнолітніх є посилення проведення превентивних заходів з інформаційно-роз'яснювальної роботи серед навчальних закладів і закладів різного ступеня післяшкільної освіти, посилення контролю за дотриманням трудового законодавства серед роботодавців, перегляд штрафних санкцій у бік збільшення за експлуатацію праці молоді загалом та утиск її прав і свобод на першому робочому місці зокрема.

Ключові слова: праця, неповнолітні, молодь, правове регулювання, гарантії, реалізація прав.

Постановка проблеми. В умовах реформування трудового законодавства й у світлі соціально-економічних змін, які відбуваються в нашій державі, особливо актуальним постає питання регулювання трудової діяльності молоді, адже саме вона є запорукою розвитку демократичного суспільства, основою трудового потенціалу країни. Однак саме неповнолітні найчастіше стикаються в реальному житті з труднощами під час реалізації свого права на працю, адже дуже часто їм бракує мінімального практичного досвіду, професійних знань і навичок, а також елементарної моральної невідповідності в питаннях, що стосуються конкуренції у сфері трудових правовідносин. А отже, беручи до уваги той факт, що Україна обрала шлях євроінтеграції та запровадження відповідних європейських стандартів у соціально-економічній сфері, актуальною є зміна чинного трудового законодавства загалом та у сфері захисту трудових прав неповнолітніх зокрема. Саме тому розроблення дієвого уніфікованого й зрозумілого механізму правового регулювання праці неповнолітніх осіб має відбуватися відповідно до норм Конституції України, загальноприйнятих міжнародних принципів і специфіки менталітету вітчизняного суспільства. Несвочасне реагування на наявні проблеми зумовлюють брак кваліфікованої робочої сили в перспективі й відтік потенційного кадрового потенціалу за кордон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання праці неповнолітніх неодноразово були предметом дослідження Л.Я. Гінцбурга, Ю.В. Грицай, О.О. Голованової, В.В. Жернакова, М.І. Іншина, Д.О. Карпенка, Л.В. Мединської, Є.О. Монастирського, В.Ф. Пузирного, О.І. Процевського, О.С. Реус, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка та ін. Однак, незважаючи на чималу кількість наукових досліджень у зазначеній сфері, проблеми правового регулювання праці неповнолітніх в умовах сьогодення так і залишаються до кінця не вивченими, що зумовлено передусім соціально-економічними змінами в нашій країні.

Не вирішені раніше проблеми. В умовах сьогодення праця є важливою умовою життєдіяльності будь-якої особи. Тож праця неповнолітніх, як і інших осіб, є невід'ємним складником природного процесу зміни поколінь, необхідним для забезпечення сталого розвитку. Тому в сучасних умовах постає питання негайного перегляду правового регулювання трудової зайнятості неповнолітніх осіб, оскільки початок трудової діяльності є важливим етапом для кожної людини, тим паче для неповнолітньої, адже в такому віці ще відбувається процес формування особистості з певним набором психологічних і фізіологічних якостей. Несвочасний початок трудової діяльності для неповнолітньої особи може призвести до різного роду фобій і комплексів, що надалі негативно позначиться не тільки на професійній кар'єрі такої особи, а й на здоров'ї та житті загалом, адже неповнолітні особи є особливою соціально-демографічною групою з певними специфічними ознаками, що вирізняють їх з-поміж інших категорій працівників. Ця особливість зумовлена віковими аспектами та місцем, які неповнолітні займають у суспільному житті. З огляду на це, реалізація прав неповнолітніх на працю є вкрай необхідним завданням для держави, як наслідок, існують актуальні передумови для правового регулювання в цій сфері. Відтак, розпочинаючи трудове життя, молоді люди хочуть бути захищеними, тому держава повинна надати їм повноцінні умови праці й гідну оплату. Однак реалії сьогодення дають змогу говорити інакше, адже досить часто на практиці роботодавці порушують нор-

ми чинного законодавства, що призводить до негативних наслідків у сфері праці як для неповнолітніх осіб, які тільки починають свій трудовий шлях, так і для всієї економіки загалом, тому що в перспективі втрачаються вмотивовані трудові ресурси. З указаною позицією погоджується й О.М. Ярошенко, який відзначає, що ситуація з питання працевлаштування молодих людей у нашому суспільстві є досить суперечливою, адже гарантії та норми щодо регулювання праці вказаної категорії осіб хоча й законодавчо закріплені, однак на практиці зовсім не працюють [1, с. 207]. Тому неповнолітні піддаються негативному впливу як з боку суспільства, так і з боку роботодавця, що проявляється в зневажливому ставленні до них. З приводу цього слушною є позиція К.Р. Рибалка, який відзначає, що роботодавці воліють мати у своєму підпорядкуванні досвідчених, сумлінних, освічених і, найголовніше, таких працівників, які вже мають стаж роботи [2, с. 51]. Зазначене дає право говорити про реальні проблеми, які існують у чинному законодавстві у сфері працевлаштування неповнолітніх, що призводить до порушення права на працю вказаної категорії осіб. Стосовно цього В.І. Прокопенко досить влучно зазначав, що умови праці неповнолітніх повинні відрізнятися від умов праці дорослих працюючих, що зумовлено насамперед фізіологічними особливостями організму підлітків, який тільки формується, а також відсутністю в більшості з них відповідної професії і спеціальності [3, с. 388]. Аналізуючи думки авторів, варто також підкреслити, що вимоги роботодавців до працівників аж ніяк не відповідають тим характеристикам, з якими вступають неповнолітні у свої перші трудові правовідносини. Отже, головним завданням держави в частині регулювання праці неповнолітніх є приведення нормативно-правової бази у відповідність із реаліями вітчизняного ринку праці, що дасть змогу розкрити суть, специфіку, тенденції та реальні можливості впливу міжнародно-правових актів на працю вказаної категорії осіб.

Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання праці неповнолітніх. Для досягнення поставленої мети у статті здійснюється аналіз законодавства, яке визначає право неповнолітніх на працю та порядок його реалізації на практиці.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових соціально-економічних прав будь-якого громадянина є право на працю та відповідний заробіток. Указане право на працю визнане й закріплене в законодавстві всіх цивілізованих країн. Так, у ст. 43 Конституції України зазначено [4]: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». Адже в основі успішного існування й розвитку суспільства є готовність молоді працювати та розвиватися в межах власної країни. Тому, досліджуючи правове регулювання праці неповнолітніх, передусім пропонуємо визначити, яких осіб варто вважати неповнолітніми особами. Так, О.С. Реус у наукових дослідженнях пропонує вживати термін «неповнолітня працююча молодь», яку визначає як особливу соціально-демографічну групу людей до 18 років, що відрізняються між собою віком, публічно-правовим становищем, наявністю додаткових трудових пільг і гарантій, які надаються державою в процесі здійснення ними трудової діяльності [5, с. 9]. Л.В. Мединська визначає, що неповнолітні працівники – це особлива категорія працівників, яка відрізняється від інших працівників не лише віком, а й правовим становищем, наявністю додаткових трудових пільг і га-

рантій, наданих їм державою під час виконання трудової діяльності з урахуванням стану здоров'я та умов праці [6, с. 82]. Аналізуючи думки вчених, необхідно зазначити, що ми більше погоджуємося з визначенням Л.В. Мединської та вважаємо, що неповнолітні працівники – це специфічна категорія працівників, яка відрізняється віком, наявними трудовими правами, сукупністю додаткових форм захисту з боку держави в процесі здійснення своєї трудової діяльності. Отже, соціальне становище неповнолітніх вимагає найпильнішої уваги з боку права, що передбачає застосування положень чинних нормативно-правових актів у сфері праці неповнолітніх і пов'язаних із нею відносин.

Досліджуючи особливості правового регулювання праці неповнолітніх, передусім доцільно виокремити нормативно-правові акти, які регламентують працю неповнолітніх в Україні, а саме: Конституцію України, Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України), Закони України «Про відпустки», «Про охорону праці», накази Міністерства охорони здоров'я України тощо. Варто відзначити, що основне місце посідає Кодекс законів про працю України, який визначає не лише основні права й обов'язки неповнолітніх, а й пільги, якими користуються неповнолітні під час виконання ними трудових обов'язків. Зокрема, у ст. 187 КЗпП України зазначено: «Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України» [7]. Отже, норми чинного трудового законодавства містять принципи рівності всіх громадян, що проявляється в наданні рівних прав на працю кожному громадянину, у тому числі й неповнолітнім. Водночас варто пам'ятати, що під час прийняття на роботу неповнолітньої особи їй має виповнитися не менше ніж 16 років. Як виняток, у 15 років неповнолітні особи можуть влаштуватися на роботу лише з дозволу батьків чи осіб, які їх замінюють [7]. При цьому треба зазначити, що серед особливостей працевлаштування неповнолітніх є й умови укладання трудового договору з останніми. Так, ст. 24 КЗпП України визначає, що трудовий договір із неповнолітніми в обов'язковому порядку укладається в письмовій формі, що є досить доречним, оскільки сприяє підвищенню правової захищеності цієї категорії працівників у трудових правовідносинах. Аналізуючи чинне трудове законодавство, доцільно також відзначити, що, хоча КЗпП України й прирівнює неповнолітніх до повнолітніх осіб, норми чинного трудового законодавства містять і низку пільг, якими наділяються неповнолітні під час виконання ними трудових обов'язків. Зокрема, ст. 194 КЗпП України неповнолітнім надається скорочення тривалості щоденної роботи, при цьому оплата праці за таку роботу прирівнюється до оплати праці працівників при повній тривалості щоденної роботи. Норми вказаної статті також гарантують неповнолітнім, які допущені до відрядних робіт, на оплату таких відрядних на рівні з дорослими працівниками за відрядними розцінками [7]. Серед указаних пільг варто виокремити й право неповнолітніх на щорічну відпустку, яка надається в зручний для них час, що чітко регламентовано ст. 195 КЗпП України та ст. 10 Закону України «Про відпустки». Зокрема, указані нормативні документи визначають: «... щорічна основна відпустка повної тривалості надається неповнолітньому працівникові за його бажанням у зручний для нього час. При цьому щорічна відпустка повної тривалості

може надаватися неповнолітньому в перший рік його роботи на підприємстві, навіть якщо він ще не відпрацював шість безперервних місяців на цьому підприємстві. Для цього неповнолітньому працівникові потрібно лише подати заяву» [8]. Варто підкреслити, що норми вітчизняного трудового законодавства в частині регулювання праці неповнолітніх, на нашу думку, є такими, що захищають інтереси та права молоді у відносинах із роботодавцем. Важливої уваги потребують і норми трудового законодавства, які гарантують неповнолітнім працівникам певний обсяг прав, серед яких передусім варто виокремити право на безпечні умови праці. Зокрема, ст. 11 Закону України «Про охорону праці» визначає, що «не допускається залучення неповнолітніх до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, до нічних, надурочних робіт та робіт у вихідні дні, а також до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, відповідно до переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, граничних норм підіймання і переміщення важких речей, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я» [9]. Указана норма закріплена й у ст. 190 КЗпП України. Отже, бачимо, що законодавчі норми щодо захисту життя та здоров'я неповнолітніх осіб, які прописані в чинному КЗпП, мають чітку орієнтацію на захист передусім усіх прав і свобод працівника.

Особливу увагу під час розгляду механізму правового регулювання праці неповнолітніх варто приділити нормам міжнародного права. Зокрема, у Конвенції МОП «Про мінімальний вік для прийому на роботу» від 26.06.1973 № 138 ідеться про те, що кожен член Організації не допускає до роботи за наймом або до іншої роботи за будь-якою іншою професією підлітків молодших за 15 років. Також у Конвенції мова йде про те, що допуск до особливо шкідливих і важких робіт неможливий до досягнення особами 18-річного віку. Проте вказаним документом обумовлено ситуації, за яких у певних країнах можливо законодавчо встановлювати вік у 16 років для допуску до такої роботи за умови, що буде дотримано всіх необхідних умов для збереження життя та здоров'я неповнолітньої особи, а також проведення всіх необхідних процедур у частині навчання й підготовки [10]. Як бачимо, міжнародні норми, які затверджені ще в минулому столітті, повністю відповідають тій ситуації, яка нині складається на ринку праці. Неповнолітні особи й зараз потребують особливої уваги та посиленого захисту в трудових правовідносинах, хоча частково акцент усе ж таки припадає на країни пострадянського простору і третього світу. Водночас Рекомендація МОП № 146 щодо мінімального віку для приймання на роботу наголошує, що має бути зроблено все необхідне щодо досягнення всіма країнами мінімального віку для приймання на роботу на рівні 15 років, а у сферах із підвищеною небезпекою для життя та здоров'я – на рівні 18 років [11]. На нашу думку, указана рекомендаційна позиція МОП є важливою та доречною й дотепер. Соціально-економічні проблеми неможливо вирішувати за рахунок пониження мінімального віку приймання на роботу. Такий захід може мати тільки короткочасний характер, адже залучення неповнолітніх осіб до роботи в занадто ранньому віці може виявити приховані проблеми через пару десятиріч як у частині фізіологічного, так і в частині психологічного характеру. Варто наголосити, що праця

неповнолітніх є одним із головних складників трудових правовідносин і її правове регулювання має відповідати всім міжнародним стандартам. В Україні для неповнолітніх осіб створено спеціальне правове підґрунтя для реалізації своїх трудових прав, проте недобросовісні роботодавці й низький рівень обізнаності молоді зі своїми законними правами створюють підстави для численних зловживань і порушень з боку працедавців.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що правове регулювання праці неповнолітніх в Україні є неефективним. Нормативно-правова база, яка регулює трудові правовідносини неповнолітніх у сфері праці, ураховує всі рекомендації Конвенції Міжнародної організації праці й теоретично виглядає

досить актуальною й такою, що спрямована на захист інтересів неповнолітніх. Однак реалії сучасного ринку праці та ситуації, що виникають на практиці, підтверджують існування проблем. Переважно це стосується необізнаності молоді у своїх трудових правах і гарантіях, які вони мають на першому робочому місці, і зобов'язаннях роботодавців щодо них. Частковим розв'язанням таких проблем могло б бути посилення превентивних заходів з інформаційно-роз'яснювальної роботи серед учнів навчальних закладів і закладів різних ступенів освіти, посилення контролю за дотриманням трудового законодавства серед роботодавців, перегляд штрафних санкцій за експлуатацію праці молоді й утиск її прав і свобод на першому робочому місці зокрема.

Список використаних джерел

1. Ярошенко О.М. Проблеми та перспективи правового регулювання зайнятості та праці молоді. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4 (39). С. 205–213.
2. Рибалко К.Р. Проблемні аспекти працевлаштування та трудової діяльності неповнолітніх. *Наука у контексті сучасних глобалізаційних процесів*. 2017. Том 4. С. 50–52.
3. Прокопенко В.І. Трудове право України : підручник. Харків : Консум, 1998. 480 с.
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Реус О. Правове регулювання трудової діяльності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2009. 17 с.
6. Мединська Л.В. Правове регулювання праці неповнолітніх за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 80–82.
7. Кодекс законів про працю України : Закон від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
8. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 505/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 5.
9. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2695-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668.
10. Про мінімальний вік для прийому на роботу : Конвенція Міжнародної організації праці від 06.06.1973 № 138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/993_054.
11. Щодо мінімального віку для приймання на роботу : Рекомендація Міжнародної організації праці від 06.06.1973 № 146. URL: https://www.zakon.cc/law/document/read/993_077.

References

1. Yaroshenko O.M. [2004] Problemy ta perspektyvy pravovoho rehulyuvannya zaynyatosti ta pratsi molodi. [Problems and prospects of legal regulation of youth employment and labor]. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*. 2004. № 4 (39). S. 205–213 [in Ukrainian].
2. Rybalko K.R. [2017] Problemnii aspekty pratsyevlashtuvannya ta trudovoyi diyal'osti nepovnolitnikh. [Problematic aspects of employment and labor activity of minors]. *Nauka u konteksti suchasnykh hlobalizatsiynykh protsesiv*. Tom 4. 2017. S. 50–52 [in Ukrainian].
3. Prokopenko V. I. [1998] Trudove pravo Ukrainy [Labor law of Ukraine]: pidruchnyk. X. : Konsum, 1998. 480 s. [in Ukrainian].
4. Konstytutsiya Ukrainy [1996] [Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy, 1996, № 30, st. 141 [in Ukrainian].
5. Reus O. [2009] Pravove rehulyuvannya trudovoyi diyal'nosti nepovnolitnikh v Ukraini [Legal regulation of labor activity of minors in Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.05. Kharkiv, 2009. 17 s. [in Ukrainian].
6. Medyn's'ka L.V. [2016] Pravove rehulyuvannya pratsi nepovnolitnikh za zakonodavstvom Ukrainy. [Legal regulation of labor of minors under the legislation of Ukraine]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. 2016. № 3. S. 80–82 [in Ukrainian].
7. Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrainy [1971] [Labor Code of Ukraine]: Zakon vid 10 hrud. 1971 r. № 322-VIII. Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSR. 1971. Dodatok do № 50. St. 375 [in Ukrainian].
8. Pro vidpustky [1997] [About holidays]: Zakon Ukrainy vid 15 lystopada 1996 r. № 505/96-VR. Vidomosti Verkhovnoyi Ukrainy. 1997. № 2. St. 5 [in Ukrainian].
9. Pro okhoronu pratsi [1992] [About labor protection]: Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnya 1992 r. № 2695-XII. Vidomosti Verkhovnoyi Ukrainy. 1992. № 49. St. 668 [in Ukrainian].
10. Konventsiya Mizhnarodnoyi orhanizatsiyi pratsi «Pro minimal'nyy vik dlya pryomu na robotu» [1973] [Convention of the International Labor Organization «On the Minimum Age for Admission to Employment»] № 138 vid 06 chervnya 1973 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/993_054 [in Ukrainian].
11. Rekomendatsiya Mizhnarodnoyi orhanizatsiyi pratsi «Shchodo minimal'noho viku dlya pryumannya na robotu» [1973] [Recommendation of the International Labor Organization «On the minimum age for admission to work»]. № 146 vid 06 chervnya 1973 roku. URL: https://www.zakon.cc/law/document/read/993_077 [in Ukrainian].

Klemparsky Mykola,

Doctor of Law, Professor,

Professor of the Department of Civil, Labor law and Social security Law

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7948-5706>

Nazymko Olena,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Civil and Economic Law

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5418-7438>

LEGAL REGULATION OF LABOR OF MINORS

The article examines the peculiarities of the legal regulation of the work of minors. The opinions and views of domestic scientists regarding the definition of the concept of minors were analyzed and their place in society was determined. It was determined that underage workers are a specific category of workers, differing in age, existing labor rights, and a set of additional forms of protection from the state in the process of performing their labor activities. It was noted that the main task of the state in the part of regulating the labor of minors is to bring the legal framework into line with the realities of the domestic labor market, which will make it possible to reveal the essence, specificity, trends and real possibilities of the influence of international legal acts on the work of the specified category of persons. The norms of the current labor legislation, which regulate the work of hired workers, were analyzed and it was determined that the legislative norms regarding the protection of the life and health of minors, which are prescribed in the current Labor Code, have a clear orientation to the protection, first of all, of all the rights and freedoms of the employee. Special attention is paid to the norms of international law, the legal positions of which are also necessary in domestic legislation. It was emphasized that the work of minors is one of the main components of labor relations and its legal regulation should meet all international standards. In Ukraine, a special legal basis has been created for minors to exercise their labor rights, but unscrupulous employers and the low level of education of young people with their legal rights create grounds for numerous abuses and violations by employers. It was concluded that among the main ways to solve problems in the field of minors' work are: strengthening of preventive measures for information and explanatory work among educational institutions and institutions of various levels of post-school education, strengthening of control over compliance with labor legislation among employers, revision of fines increase due to the exploitation of youth labor and oppression of their rights and freedoms at the first workplace in particular.

Key words: labor, minors, youth, legal regulation, guarantees, realization of rights.

Надіслано до редколегії 20.05.2023

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.97:343.91 (477) (045)
DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-23-28

Джужа Олександр Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності
та захисту прав інтелектуальної власності
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1347-4937>

Тичина Дмитро Михайлович,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>

ПЕРЕДКРИМІНАЛЬНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті висвітлено проблеми передкримінальної поведінки дітей, яка зумовлює вчинення ними правомірних і неправомірних форм поведінки, виділено й охарактеризовано три види передкримінальної поведінки дітей-правопорушників.

Зазначено, що причини соціально негативного розвитку дитини походять від умов, що характеризують матеріально-побутове становище сім'ї, культуру внутрішньосімейних взаємин, педагогічну компетентність батьків тощо. Дослідженням дітей-правопорушників з'ясовано, що до об'єднання в групи антигромадської спрямованості схильні підлітки, які мають труднощі в соціальній адаптації, а найближче оточення підлітка є носієм певних життєвих цінностей і норм поведінки. Констатовано, що проблема фізичного та психічного здоров'я підлітків тісно пов'язана з проблемами дитячого алкоголізму й наркотизму. Підкреслено, що на рівень правової та моральної свідомості дітей впливають засоби масової інформації, зокрема «забруднення» останніх сценами жорстокості, насильства, порнографії, заперечення традиційних культурних цінностей, спотворення ключових історичних подій завдає величезної шкоди дитячій психіці.

Виділено три види передкримінальної поведінки, де для першого виду характерна стадія передкримінальної правомірної поведінки, а для другого і третього – стадія передкримінальної неправомірної поведінки. Механізм передкримінальної поведінки включає дитину, мікросередовище, асоціальні зв'язки, деградацію та її зв'язок зі злочинним середовищем, протиправний вчинок. Аналіз цих показників щодо представників першого, другого і третього виду дав змогу виявити зростання негативних тенденцій до кожного наступного. Однак ця закономірність не остаточна, позаяк учиненню кримінального діяння може передувати стадія передкримінальної неправомірної поведінки. Наголошено, що заходи профілактики на стадії передкримінальної неправомірної поведінки не мають безпосередньої правової регламентації, а тому автори запропонували профілактичну систе-

му на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуально-профілактичному рівнях суб'єктами загальної та спеціальної профілактики. Проведення заходів профілактики за такими кримінологічними рівнями сприятиме системності, результативності, визначатиме цілісний підхід до проблеми, охоплюватиме повний вплив на дитину.

Ключові слова: дитина, поведінка, підліток, причина, умова, насильство, жорстокість, запобігання. профілактика.

Постановка проблеми. За Конституцією України, до основних суспільних пріоритетів і найвищих соціальних цінностей належать людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Саме тому перебіг реалізації державної політики у сфері захисту дитинства тривалий час турбує не лише вчених-юристів і правоохоронців-практиків, а й широкі верстви населення. З метою упровадження в Україні європейських стандартів з охорони прав дитини наша держава взяла на себе низку міжнародно-правових зобов'язань щодо забезпечення належного психічного й фізичного розвитку молоді, її захисту від будь-яких вихилень нормативно врегульованої поведінки.

Сучасні соціально-економічні й політичні перетворення в країні, що пов'язані з реформуванням усіх сфер суспільного життя, неминуче призводять до суттєвих змін у соціальному просторі, зламу колишніх моральних цінностей, норм, традицій, стереотипів мислення. Ці трансформації негативно впливають на формування особистості дітей і зумовлюють учинення ними кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук шляхів удосконалення запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються дітьми, науково осмислений у працях І.О. Бандурки, В.С. Батиргарєєвої, Б.М. Головкина, С.Ф. Денисова, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.М. Литвинова, В.О. Меркулової, Є.С. Назимка, І.К. Туркевич, Н.С. Юзікової та інших. Праці згаданих учених мають фундаментальний характер і становлять підґрунтя для подальшого наукового пошуку. Однак кримінальні правопорушення, що вчиняються дітьми, характеризуються збільшенням посягання на основні цінності людини (життя, здоров'я, свобода, власність), а також новаціями, особливою жорстокістю й цинізмом, організованістю й автономністю, озброєністю й ресурсним забезпеченням. Зазначені вище обставини зумовлюють необхідність дослідження передкримінальної поведінки дітей, які вчиняють кримінальні правопорушення.

Мета статті – висвітлити проблеми передкримінальної поведінки дітей, яка зумовлює вчинення ними правомірних і неправомірних форм поведінки, виділити й охарактеризувати три види передкримінальної поведінки дітей-правопорушників.

Виклад основного матеріалу. Передкримінальна поведінка є важливим складником конкретного механізму вчинення правопорушення, що відображає формування та розвиток елементів, які входять потім до злочинної поведінки дитини. У силу цього необхідно вивчити генезу такої поведінки.

Процес формування передкримінальної поведінки неоднозначний і може розвиватися в різних напрямках. У кримінологічній науці чітко простежуються дві точки зору на характер цього явища, які розмежовують поведінку на «випадкове» й «закономірне» [1, с. 135].

Автори, які дотримуються першої позиції, стверджують, що в деяких випадках учинення кримінального правопорушення розглядається як результат певного

«стрибка» від установлених суспільством норм до кримінально караного діяння, який зумовлений результатом тривалого впливу несприятливих життєвих умов або їх різкого погіршення; випадкового збігу обставин; відбувається внаслідок «корисливих», «насильницьких» інтересів; некритичного ставлення до можливості переростання правомірного в злочинне діяння.

Випадковий злочинець – особа із загальною позитивною спрямованістю, яка вчинила кримінальне правопорушення внаслідок тимчасового прояву невластивої їй активності антигромадських поглядів (властивостей), викликаной сильним впливом на її свідомість і волю негативних обставин зовнішнього світу. Поведінка «випадкового» злочинця до вчинення кримінального правопорушення характеризується як правомірна, так ускладнюючи організацію та проведення профілактичних заходів щодо такої категорії осіб. Її формування пов'язують із впливом вкрай несприятливої об'єктивної ситуації, яка має в 77% винятковий характер, у разі виникнення якої діти опиняються в критичній ситуації, тобто «не готовими» до екстрених негативних впливів, і як протипага вчиняють кримінальні правопорушення.

Якщо ж в особи правопорушника існує навіть мінімальний ступінь антигромадського спрямування, який відіграє кримінальну роль, то він згодом викликає злочинну поведінку. Отже, учинення кримінального правопорушення є не випадковим, а суб'єктивно детермінованим [2, с. 59].

У певній ситуації раніше приховані негативні властивості в структурі особистості починають домінувати над позитивними, які й виражаються в кримінальному правопорушенні. Таким чином, для дітей-злочинців переважним є еволюційний шлях розвитку передкримінальної поведінки, де спостерігається поступова ескалація деформації особистості: перехід від учинення незначних аморальних провин до правопорушень і вчинення згодом кримінальних правопорушень. Передкримінальна поведінка стала антигромадською та протиправною не в одній точці причинного ланцюга, що веде до злочинного акту, а антигромадський характер вчинку складається поступово, починаючи з незначних відхилень від соціально схвалюваних норм.

Як показують результати проведеного нами дослідження, особливістю передкримінальної поведінки дітей-правопорушників стала, по-перше, наявність лише негативної поведінки, що відхиляється на стадії передкримінальної поведінки, яка включила в себе як соціально-деформовану, так і правопорушну поведінку. По-друге, правопорушникам характерний поступовий процес деформації особи. Для визначення передкримінальної поведінки вивченої категорії підлітків використовували зазначені закономірності. У цьому зв'язку передкримінальну поведінку дітей-правопорушників потрібно розглядати як сукупність правомірних і неправомірних форм поведінки, що відхиляється (негативні соціальні відхилення, які порушують вимоги вікових соціальних ролей, моральні та правові норми, виключаючи кримінально-правові), що сприяють деформації

особи, соціально-негативному розвитку антисуспільної спрямованості [3, с. 260–261].

На основі виокремлення характеру передкримінальної поведінки та зв'язку злочинної поведінки з передкримінальною виділено три види передкримінальної поведінки дітей правопорушників.

До першого виду передкримінальної поведінки (3,7% респондентів) зарахували дітей із моральною деградацією особи. Варто зазначити, що вчинення умисного злочину для осіб першого виду не відповідало їхній колишній поведінці, що логічно витікало з їх передкримінальної поведінки: уживання спиртних напоїв (44,2%), наркотичних засобів (33,4%), психотропних речовин (3,3%), залишення школи й навчання (5,4%) тощо. Є підстави вважати, що аморальну поведінку цих осіб можна розглядати як ґрунт, де за наявності певних причин та умов може формуватися злочинна поведінка.

Другий вид (32,2% респондентів) характеризується антигромадською спрямованістю особистості дитини, що відповідає її внутрішнім настановам. Учинення умисного злочину в цих випадках зумовлюється попередньою поведінкою та виражається не тільки в моральній деградації особи, а й у вчиненні правопорушень незлочинного характеру. Варто зазначити, що поведінка таких підлітків характеризується вчиненням адміністративних правопорушень.

Передкримінальна поведінка дітей цієї групи, як і першої, обтяжувалася такими формами, як пияцтво, наркоманія, токсикоманія, ігроманія тощо. Середній вік засуджених групи, що почали вживати наркотичні речовини й алкогольні напої, становив 14 років 8 місяців. Привертають увагу дані про негативне ставлення до батьків (практично кожен шостий респондент відзначив неповагу, байдужість, ненависть). У підлітків цієї групи відзначені асоціальні зв'язки в передкримінальний період. За даними нашого дослідження, до 14% дітей були залучені до кримінальної протиправної діяльності особами, які мають судимість. У поведінці підлітків відмічалися бродяжництво (13,2%), аморальний спосіб життя (17%).

Третій вид (63,6% респондентів) – у мотиваційній сфері простежується нігілістичне ставлення до кримінального правопорушення, а тому вчинення не було випадковим і відповідало внутрішнім настановам і цінностям. Протиправна діяльність таких підлітків почалася задовго до віку кримінальної відповідальності. Середній вік на момент учинення ними першого кримінального діяння був дуже раннім порівняно з усіма групами і становив 12 років 1 місяць. У представників цієї групи відзначено досить високий рівень рецидиву. На момент відбування покарання підлітки вже мали судимість – умовне засудження. Тому до настання віку кримінальної відповідальності ці підлітки встигли набути злочинного досвіду й до певної міри є резервом професійної злочинності.

Важливим аспектом у формуванні особистості дитини-правопорушника є соціальне оточення, центральне місце в якому посідає сім'я [4, с. 118–120]. Аналізуючи склад сім'ї, можемо зазначити, що в 39,8% опитаних цієї групи проживали в повноцінній сім'ї, тобто мали батька та матір, 36,4% – виховувалися лише матір'ю, 8,2% – виховували інші родичі, 8,4% – проживали в інтернаті та спецшколі.

Відсутність сімейного контролю над поведінкою підлітка призводить до передчасного залишення ним школи. Більшість опитаних (більше ніж 70%) із тих чи інших причин залишали навчання, найпоширенішими серед

яких були небажання навчатися (32,8%) і вплив навколишніх (особливо друзів і раніше судимих осіб) – 26%.

Більшість представників аналізованої групи перебували в полі зору правоохоронних органів. Вони доставлялися до органів поліції за вчинення адміністративних правопорушень, більше ніж половина неодноразово (50,6%). Таким чином, з огляду на те що професійні злочинці, як правило, учиняють своє перше кримінальне правопорушення у віці до 18 років, ця категорія правопорушників певною мірою є перспективним резервом організованої та професійної злочинності.

Результати проведеного нами вивчення дали змогу виділити три види передкримінальної поведінки, де для першого виду характерна стадія передкримінальної неправопорушної поведінки, а для другого і третього – стадія передкримінальної правопорушної поведінки. Кожному типу передкримінальної поведінки відповідають певне мікросередовище, наявність асоціальних зв'язків, моральна деградація та її зв'язок зі злочинним середовищем. Аналіз цих показників щодо представників першого, другого та третього виду дав можливість виявити зростання негативних тенденцій до кожного наступного. Однак ця закономірність не остаточна, позаяк учиненню кримінального діяння може передувати стадія передкримінальної неправопорушної поведінки.

Аналіз зазначених факторів дає змогу згрупувати їх щодо інститутів соціалізації, у яких формується й розвивається особистість підлітка: сім'я, освіта, праця, дозвілля.

Як відомо, центральне місце в системі соціалізації дітей посідає сім'я, яка закладає «фундамент» особистості. Більше того, чим глибше процес дестабілізації інших соціальних інститутів, відповідальних за виховання підлітків, тим важливішою і значущою стає роль сім'ї як необхідної ланки, за допомогою якої суспільство передає підростаючому поколінню систему правил соціально схвалюваної поведінки – трудової, дозвольної, сімейно-побутової тощо, а також допомагає не просто дотримуватися цих правил, а й свідомо підходити до їх засвоєння. Саме в сім'ї діти отримують первинний соціальний досвід, який надалі стає основою для подальшої соціалізації особистості. Поведінка дитини відображає умови життя й виховання в сім'ї. У цьому сенсі конкурувати із сім'єю не може жодна громадська чи державна виховна установа. Вона дає необхідні початкові знання про навколишній світ, допомагає сформувати потрібні навички та переконання, оберігає дітей від різноманітних труднощів і негараздів.

Якщо батьки усвідомлюють, що потрібно дбати про гармонійний розвиток особистості дитини, то ми можемо бути впевнені в правильній їх поведінці в побуті, на вулиці, навчальному закладі тощо.

Виховний вплив сім'ї має двоякий характер. По-перше, такий вплив полягає в усвідомленні цілеспрямованості виховання, коли батьки навчають свою дитину, виховують у неї корисні навички, застосовують необхідні заходи покарання та заохочення. По-друге, дитину формують умови життя, побуту, система взаємин, інтереси, потреби, які становлять зразки поведінки членів сім'ї.

Водночас порушення структури сім'ї впливає на виховний процес, але не критично, а лише в поєднанні з іншими обставинами, які можуть послаблювати чи посилювати цей вплив. Причини соціально негативно розвитку дитини варто шукати в комплексі умов, що характеризують матеріально-побутове становище сім'ї, культуру внутрішньосімейних взаємин, педагогічну компетентність батьків тощо.

Побутові умови включають як рівень житлових умов, так і забезпеченість необхідним одягом, побутовою та комп'ютерною технікою тощо. Саме в побуті формуються такі стійкі соціально-психологічні явища, як звичаї, традиції, у системі яких і через які формується особистість підлітка [5, с. 101–103].

Рівень матеріальної забезпеченості сім'ї відбивається насамперед на можливості надати дитині гідну освіту та здобути в майбутньому професію. Малозабезпечена сім'я здебільшого має менше можливостей для повноцінного виконання виховних функцій. Однією з найважливіших умов формування особи підлітка є моральна атмосфера в сім'ї: наявність чи відсутність у ній джерел антигромадського, аморального впливу, моральна орієнтація батьків, сформована система цінностей, визначальна повсякденна поведінка батьків. Моральні принципи, що переважають у сім'ї, переходять від покоління до покоління у вигляді соціального досвіду, що передається шляхом виховання. Моральна (аморальна) поведінка батьків, їх особистий приклад впливають на формування внутрішнього світу дітей [6, с. 130–132]. Батьки такого підлітка не схильні застосовувати жорсткі заходи виховання, засновані на окрику, уживанні лайливих слів, побоїв.

Зазначимо й те, що в дітей-правопорушників і високий відсоток судимих членів сім'ї та друзів. Так, на наявність судимості в близьких родичів указали 25% підлітків. Непоодинокі й випадки втягування молодших братів у злочинне середовище (53%). Спроба встановити характер зв'язків між кримінальними правопорушеннями дала змогу з'ясувати, що очевидними є не фізичні й тим більше генетичні зв'язки між злочинцями, а соціальні, насамперед у формуванні системи цінностей і норм поведінки підліток керується прикладами та стереотипами, що склалися в навколишньому середовищі. У цьому стереотипи поведінки членів сім'ї нерідко сприймаються підлітком як типові для суспільства загалом.

Наступним кроком у цьому напрямі є розрив дітей зі школою, тобто регулярним відвідуванням занять. Діти, які не знайшли опори серед педагогів, однокласників, знаходять друзів поза школою, які нерідко бувають старшими за віком і найчастіше є представниками асоціальної субкультури.

Дослідження дітей-правопорушників показало, що до об'єднання в групи антигромадської спрямованості схильні підлітки, які мають труднощі в соціальній адаптації. У психології це явище пов'язане з неможливістю самореалізації в сім'ї та школі, має назву «синдром госпіталізму», під яким розуміється неможливість входження індивіда в нові соціальні спільноти або як наслідок несприятливої позиції індивіда в системі взаємозв'язків усередині групи. У результаті підліток, який шукає соціальних контактів і самореалізації, не маючи можливості задовольнити цю потребу в колективі однолітків з нормальною спрямованістю розвитку, самовиражається у вуличних компаніях, де вживання алкоголю, наркотиків і вчинення інших протиправних дій – необхідна умова адаптації в цьому середовищі [7, с. 87].

Найближче оточення підлітка є носієм певних життєвих цінностей і норм поведінки. Його вплив може мати різний характер, як позитивний, так і негативний, що надалі може призвести до конфлікту дітей із суспільством і законом. До злочинної діяльності залучають зазвичай друзі, знайомі. Більшість із них було втягнуто до вчинення правопорушення друзями – до 25%, які мали судимість – 12,5% [7, с. 90]. Таким чи-

ном, чим більше виражені асоціальні зв'язки дітей, тим сильніша деформація особи підлітка. Способи втягнення до злочинної діяльності дітей досить різноманітні, але найпоширенішими є впевненість у безкарності. Характерною мотивацією є почуття помсти й заздрості. Крім того, страх осуду з боку друзів і втрати їхньої довіри часто також породжують сприйняття стійких антигромадських цінностей.

Проблема фізичного та психічного здоров'я підлітків тісно пов'язана з проблемами молодіжного алкоголізму й наркотизму. Зокрема, 84% респондентів заявили, що вживали алкоголь, кожен п'ятий перебував на обліку в нарколога (20,2%). Найбільше опитаних зазначили, що почали вживати алкогольні напої з 13–14 років (38,4%). За розпивання спиртних напоїв кожен третій доставлявся до поліції (31,5%). Вік, з якого опитувані почали вживати спиртні напої, становив 13 років 7 місяців.

Будь-яка форма сп'яніння в дітей зумовлює інтоксикацію організму, завдає травму їхній нервовій системі, психіці, моральності. Особливо пагубна пристрасть до наркотичних речовин незалежно від форми їх уживання (куріння, нюхання, внутрішнє введення), що викликає стійку залежність та істотно завдає шкоди здоров'ю. Більшість підлітків зазначили, що вперше втягнулися до вживання наркотиків на вулиці у віці 14–15 років, під час проведення спільного дозвілля (20–25%).

На рівень правової та моральної свідомості дітей, їхнього кругозору впливають засоби масової інформації. «Забруднення» засобів масової інформації сценами жорстокості, показ у привабливому світлі злочинців, велика кількість порнографічних сюжетів, заперечення традиційних культурних цінностей, спотворення ключових історичних подій завдають величезної шкоди дитячій психіці. Публікації в Інтернеті, які рекламують деякі зухвалі форми проведення дозвілля, теж не найкраще впливають на рівень моральності дитини [8].

Недостатнє законодавче регулювання питань працевлаштування підлітків, небажання підприємств приймати працювати дітей штовхають останніх у нелегальний ринок праці, а інших – до вчинення кримінальних правопорушень. З огляду на край слабке залучення осіб до 18 років до праці, відбувається викривлення споживання матеріальних благ на головну для них життєву цінність. Вирішення цього питання може бути досягнуто внаслідок квотування робочих місць, яке здійснюється підприємствами за певні пільги.

Поведінка дитини привертає увагу суб'єктів сектору безпеки тільки з учиненням правопорушення. Цілком очевидно, що вчинення з часом кримінального правопорушення є відображенням їхньої протиправної поведінки в передкримінальний період. Вивчаючи питання останньої, необхідно звернути увагу на початок протиправної діяльності, яка розпочинається в середньому з 12 років, а 30,8% учинили понад три протиправні діяння. Тому, говорячи про протиправну поведінку дитини, необхідно наголосити, що вчинення кримінального правопорушення виявилось не випадковим, суб'єктивно детермінованим, зумовленим попередньою поведінкою дитини та, як видається, лише певною мірою зумовленим впливом украї несприятливої об'єктивної ситуації. У низці випадків цьому сприяє висока латентність, яка породжує безкарність і призводить до вчинення нових тяжких правопорушень.

Побудову системи профілактики передкримінальної поведінки дітей варто здійснювати відповідно до кримінологічних стадій. У зв'язку з цим розподіл суб'єктів виглядатиме так:

1) суб'єкти загальної соціальної профілактики, які здійснюють функції раннього запобігання правопорушенням з вирішенням основних виховних та освітніх завдань [8, с. 48–50]. До них належать органи освіти, органи опіки та піклування, органи соціального захисту, комітети у справах молоді, органи служб зайнятості, органи охорони здоров'я, центри психологічної допомоги сім'ї та дітям, кабінети соціально-правової допомоги, центри соціальної адаптації підлітків, спеціальні навчальні виховні установи відкритого типу;

2) суб'єкти спеціальної профілактики, які безпосередньо виконують запобіжну роботу щодо дітей, які перебувають у соціально небезпечному становищі (уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) – ст. 1 «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей») [9].

Побудова профілактики на стадії передкримінальної поведінки з позицією системного підходу визначає цілісний підхід до цієї проблеми. Обидва напрями взаємопов'язані і взаємозумовлені: впливаючи на середовище, суб'єкти водночас впливатимуть на особистість, інакше запобіжна діяльність може бути не результативною.

Реалізація таких запобіжних заходів здійснюється через заходи індивідуально-профілактичної роботи

[10, с. 41–43], що є конкретизацією загальносоціальних і спеціально кримінологічних заходів щодо окремої дитини. Індивідуально-профілактична робота передбачена й щодо батьків дітей і (або) їхніх законних представників, якщо вони не виконують своїх обов'язків щодо виховання, навчання дитини, негативно впливають на їхню поведінку або жорстоко поводяться з ними.

Висновки. Таким чином, профілактика передкримінальної поведінки – це діяльність уповноважених державних органів, громадських організацій, спрямована на запобігання правомірним і неправомірним формам передкримінальної поведінки, складнощі корекційного процесу яких на кримінологічних рівнях зумовлені мікросоціальним середовищем і неоднорідністю деформацій поведінки (порушення вікових соціальних ролей, моральних і правових норм), що негативно впливають на дитину.

Заходи, що застосовуються на стадії передкримінальної неправомірної поведінки, не мають безпосередньої правової регламентації та включають таке:

- заходи виховного характеру, засновані на моральному впливі на підлітка (бесіди, правове виховання тощо);
- заходи колективного виховання (залучення до праці, організація шкільних кооперативів тощо);
- заходи, пов'язані з контролем над поведінкою (відвідування дітей за місцем проживання, нейтралізація обставин, які негативно впливають на формування особи-дитини).

Отже, корекція деформаційних процесів дитини та її поведінки має здійснюватися за допомогою методів психолого-педагогічного характеру за максимального обмеження втручання органів спеціальної профілактики.

Список використаних джерел

1. Меркулова Ю.В. Акцентуації характеру як передумова втягнення дітей у злочинну діяльність. *Вісник Одеського ін-ту внутр. справ*. 2005. № 1. С. 135–137.
2. Антонян Ю.М. Психологічне відчуження особистості й злочинної поведінки: генезис і профілактика дезадаптивних злочинів : монографія. Єреван : Айастан, 1987. 206 с.
3. Кримінологія : підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, В.В. Черней, С.С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. В.В. Чернея, О.М. Джужі. Київ : ФОП Маслаков, 2020. 612 с.
4. Мироненко В.П. Злочинність дітей як наслідок неналежного сімейного виховання. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України*. 2000. № 1. С. 118–124.
5. Юзікова Н.С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй : монографія. Дніпро : Біла К.О., 2016. 510 с.
6. Герасименко Л.В. Особливості детермінації злочинної поведінки дітей. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України*. 2006. № 2. С. 130–135.
7. Тарарухин С.А. Преступное поведение: социальные и психологические черты : монография. Киев, 1984. 220 с.
8. Бандурка І.О. Діти, сім'я, злочинність неповнолітніх: взаємозв'язок : монографія. Харків : Золота миля, 2014. 280 с.
9. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Женунтій В., Біленчук П. Регламентація індивідуальної профілактики правопорушень. *Право України*. 1998. № 4. С. 41–45.

References

1. Merkulova Yu. V. (2005). Aktsentuatsii kharakteru yak peredumova vtiahnennia ditei u zlochyynu diialnist. *Visnyk Odeskoho in-tu vnutr. sprav*. Odesa, № 1. S. 135–137 [in Ukrainian].
2. Antonian Yu. M. (1987). *Psykhologichne vidchuzhennia osobystosti i prestupnoho povedinky: henezys i profilaktyka dezadaptyvnykh prestuplenyi: monohrafiia*. Erevan: Aiastan, 206 s. [in Ukrainian].
3. *Kryminolohiia: pidruchnyk* / O.M. Dzuzha, V.V. Vasylevych, V.V. Cherniei, S.S. Cherniavskiyi ta in. ; za zah. red. V.V. Chernieia, O.M. Dzuzhi. Kyiv : FOP Maslakov, 2020. 612 s. [in Ukrainian].
4. Myronenko V.P. (2000). *Zlochyynnist ditei yak naslidok nenalezhnogo simeinoho vykhovannia*. *Nauk. visn. Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy*. № 1. S. 118–124 [in Ukrainian].
5. Yuzikova N.S. (2016). *Zlochyynnist nepovnlitnikh: osoblyvosti, suchasni tendentsii ta zakhody zapobihannia i protydii yii: monohrafiia*. Dnipro : Bila K.O., 510 s. [in Ukrainian].
6. Herasymenko L.V. (2006). *Osoblyvosti determinatsii zlochyynnoi povedinky ditei*. *Nauk. visn. Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy*. № 2. S. 130–135 [in Ukrainian].

7. Tararukhyn S.A. (1984). Prestupnoe povedenye: sotsyalnye y psykholohycheskye cherty: monohrafiya. Kyev, 220 s. [in Ukrainian].
8. Bandurka I.O. (2014). Dity, sim'ia, zlochynnist nepovnolitnikh: vzaiemozv'iazok : monohrafiia. Kharkiv : Zolota mylia, 280 s. [in Ukrainian].
9. Pro orhany i sluzhby u spravakh ditei ta spetsialni ustanovy dlia ditei : Zakon vid 24 sich. 1995 r. № 20/95-VR. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
10. Zhenuntii V., Bilenchuk P. (1998). Rehlamentatsiia indyvidualnoi profilaktyky pravoporushen. Pravo Ukrainy. № 4. S. 41–45 [in Ukrainian].

Dzhuzha Olexandr,

Doctor of Law, Professor, Honoured Lawyer of Ukraine,
Chief Researcher Fellow of the Department of Organization of Scientific Activity and Intellectual Property Rights
(National Academy of Internal Affairs, Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1347-4937>

Tychyna Dmytro,

PhD in Law, Senior Researcher,
Leading Research Fellow at the Crime Lab
(National Academy of Internal Affairs, Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>

PRE-CRIMINAL BEHAVIOR OF MINORS (CHILDREN) WHO COMMIT CRIMINAL OFFENSES

The article highlights the problems of pre-criminal behavior of children, which causes them to commit lawful and unlawful forms of behavior; identifies and characterizes three types of pre-criminal behavior of child offenders.

It is noted that the causes of the child's socio-negative development come from the conditions characterizing the family's financial situation, the culture of intra-family relations, the pedagogical competence of parents, etc. The study of delinquent children revealed that teenagers who have difficulties in social adaptation are prone to join antisocial groups, and the closest environment of the teenager is the bearer of certain life values and norms of behavior. It was established that the problem of physical and mental health of teenagers is closely related to the problems of childhood alcoholism and drug addiction. It is emphasized that the influence on the level of legal and moral awareness of children is exerted by mass media, and it is the "pollution" of the latter with scenes of cruelty, violence, pornography, denial of traditional cultural values, and distortion of key historical events that causes enormous damage to children's psyche.

Three types of precriminal behavior are distinguished, where the first type is characterized by the stage of precriminal lawful behavior, and the second and third are characterized by the stage of precriminal misconduct. The mechanism of precriminal behavior includes the child, the microenvironment, antisocial relationships, degradation and its connection with the criminal environment, and an illegal act. Analysis of these indicators in relation to representatives of the first, second and third types allowed us to reveal the growth of negative trends for each subsequent one. However, this regularity is not final, since the commission of a criminal act may be preceded by a stage of pre-criminal misconduct.

It is emphasized that prevention measures at the stage of pre-criminal misconduct do not have direct legal regulation, and therefore the authors proposed a preventive system at the general social, special criminological and individual preventive levels, by subjects of general and special prevention. implementation of prevention measures at such criminological levels will contribute to systematicity, determine a holistic approach to the problem, cover the full impact on the child, and effectiveness.

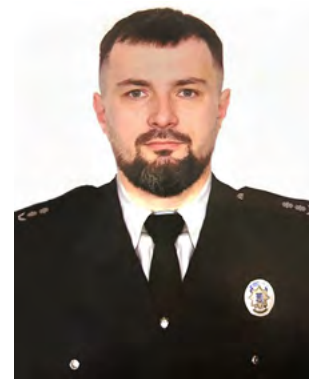
Key words: child, behavior, teenager, cause, condition, violence, cruelty, prevention, prevention.

Надіслано до редколегії 13.05.2023

Отришко Артем Олегович,

аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4584-9168>

СПОСОБИ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ

Негативна тенденція до збільшення кількості злочинів, передбачених ст. 263, 263-1 Кримінального кодексу України, свідчить про необхідність вивчення криміналістичної характеристики незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, зокрема типових способів вчинення вказаних злочинів.

Стаття присвячена вивченню способу вчинення злочину як елементу криміналістичної характеристики методики розслідування. Вченими-криміналістами спосіб вчинення злочину визначається як сукупність дій злочинця щодо підготовки, вчинення та приховування протиправного діяння. Спосіб злочину як криміналістичне поняття охоплює інформацію не тільки щодо безпосереднього здійснення протиправних дій, а й щодо особи злочинця, а також відображається у змінах у навколишній обстановці й у слідах, залишених особою на місці вчинення злочину.

Спосіб вчинення злочину – це сукупність дій злочинця щодо підготовки, вчинення та приховування протиправних дій, які здійснюються з метою вчинення злочину та реалізації злочинного наміру. Досліджені наукові розробки щодо основних способів вчинення злочинів за фактом незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Окреслені способи підготовки вказаних злочинів, а також особливості їх приховування. Охарактеризовані такі способи незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, як незаконне носіння, незаконне зберігання, незаконне придбання, незаконна передача, незаконний збут, незаконне виготовлення, незаконна переробка чи ремонт або фальсифікація, незаконне видалення чи зміна її маркування.

На підставі аналізу слідчої та судової практики виокремлені типові способи вчинення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, до яких належать: незаконне носіння, незаконне зберігання, незаконне придбання, незаконний збут, незаконне виготовлення, незаконна переробка чи ремонт або фальсифікація.

Ключові слова: спосіб вчинення злочину, зброя, незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, криміналістична характеристика, особа злочинця.

Постановка проблеми. У криміналістиці спосіб вчинення злочину визначається як сукупність дій злочинця щодо підготовки, вчинення та приховування протиправних дій. Спосіб злочину охоплює інформацію не тільки щодо безпосереднього здійснення протиправних дій, а й щодо особи злочинця, а також відображається у змінах у навколишній обстановці й у слідах, залишених особою на місці вчинення злочину.

Негативна тенденція до збільшення кількості злочинів, передбачених ст. 263, 263-1 КК України, свідчить про необхідність вивчення криміналістичної характеристики незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, зокрема типових способів вчинення вказаних злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Криміналістична характеристика незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, зокрема спосіб вчинення вказаних злочинів, розглянуто у працях Д.В. Андреева, В.С. Бондара, С.С. Вітвіцького, А.О. Волобуєва,

О.О. Волобуєвої, М.В. Кривоноса, С.П. Мельниченка, Р.В. Мовчана, Є.В. Пряхіна, М.І. Скригонюка, О.С. Тарасенка, М.Г. Щербаковського та ін.

Виклад основного матеріалу. Спосіб вчинення злочину вивчається багатьма науками, які досліджують різні аспекти боротьби зі злочинністю: кримінальним правом, кримінологією, кримінальним процесуальним правом, криміналістикою. Спосіб вчинення злочинів є міжгалузевим поняттям певних юридичних наук, котрі вивчають його відповідно до свого функціонального призначення. Змістове наповнення поняття «спосіб вчинення злочину» у різних галузях суттєво відрізняється [1, с. 102]. У криміналістиці спосіб вчинення злочину визначається як сукупність дій злочинця щодо підготовки, вчинення та приховування протиправних дій.

А.Ф. Волобуєв визначає, що способи підготовки, вчинення та приховування злочинів – певна система дій, прийомів та окремих операцій злочинців, у т. ч. використання знаряддя злочину (автотранспорту, вогнепальної та холодної зброї, знарядь зламу, об-

ладнання для виготовлення фальшивих документів тощо) [3, с. 9]. Спосіб вчинення злочину є одним із провідних елементів криміналістичної характеристики, оскільки надає вичерпну інформацію про вчинення злочину, особу злочинця, обстановку та предмет кримінально-протиправного посягання.

М.І. Скригонюк спосіб учинення злочину розглядає як зумовлений (детермінований) цілою низкою суб'єктивних і об'єктивних факторів комплекс дій суб'єкта (суб'єктів) щодо підготування, учинення та приховання злочинного діяння. Не всі способи включають три названі елементи. Є такі злочини, наприклад, «імпульсивні», які складаються тільки з дій щодо їх вчинення. Це безмотивне чи з хуліганських спонукань нанесення тілесних ушкоджень. Спосіб учинення злочину є стрижнем його криміналістичної характеристики [8, с. 249].

В.Д. Берназ та М.В. Салтевський говорять, що спосіб вчинення злочину – це спосіб дії суб'єкта, котрий використовується для досягнення поставленої мети. Спосіб лежить в основі механізму вчинення злочину, власне злочинна діяльність є упорядкованим застосуванням злочинцем способів і засобів вчинення злочину. Тому опису підлягає не тільки спосіб дії, але й механізм слідоутворення, прийоми реалізації, форма руху при слідоутворенні [2, с. 207]. Отже, спосіб вчинення злочину – це сукупність дій злочинця щодо підготовки, вчинення та приховування протиправних дій, що здійснюються з метою вчинення злочину та реалізації злочинного наміру.

Із метою отримання більш повної інформації про певний вид злочину необхідно враховувати взаємодію між елементами криміналістичної характеристики, зокрема способу вчинення злочину з іншими елементами. Науковими дослідженнями встановлено, що у кожному конкретному випадку дії злочинця (спосіб злочину) детермінуються факторами, які можна визначити як суб'єктивні й об'єктивні. Суб'єктивними факторами, що впливають на вибір способу злочину, є такі: мета злочину, наявність у злочинця певних знань, досвіду, навичок (зокрема злочинних), соціальні, психологічні та фізичні дані особи злочинця. До об'єктивних факторів, котрі впливають на вибір злочинцем способу вчинення злочину, належать особливості місця, часу й обстановки, наявність у злочинця доступу до предмету посягання та ін. Певним чином вибір злочинцем способу злочину детермінується особистістю потерпілого, який нерідко обирається ним із урахуванням особливостей останнього (статі, фізичного розвитку, майнового стану тощо) та поведінки [3, с. 9–10].

Важливе також дослідження кореляційних зв'язків – взаємодії елементів криміналістичної характеристики незаконного поведіння зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Оскільки криміналістична характеристика незаконного поведіння зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами охоплює особу злочинця, спосіб вчинення злочину, сліди злочину, предмет кримінально-протиправного посягання, обстановку злочину, доцільно відобразити кореляційні зв'язки вказаних елементів у такому вигляді:

- 1) «спосіб вчинення злочину» – «особа злочинця»;
- 2) «спосіб вчинення злочину» – «сліди злочину»;
- 3) «спосіб вчинення злочину» – «обстановка злочину»;
- 4) «спосіб вчинення злочину» – «предмет кримінально-протиправного посягання».

Вивчення методики розслідування незаконного поведіння зі зброєю, бойовими припасами або ви-

буховими речовинами, зокрема криміналістичної характеристики вказаних злочинів, потребує дослідження способів вчинення злочинів, передбачених ст. 263, 263-1 КК України.

Аналіз слідчо-судової практики розслідування незаконного обігу зброї показав, що:

1) способи вчинення кримінально-караних дій зумовлені видом зброї;

2) структура способів вчинення незаконного обігу зброї не завжди є повноструктурною. Так, 32% злочинів мали спонтанний характер і вчинилися без попередньої підготовки, але 100% правопорушень включали етапи вчинення та приховування слідів злочину. Так, для привласнення зброї характерні складні способи вчинення злочинів, які включають дії з підготовки, вчинення та приховування. Після заволодіння зброєю дії злочинців із носіння, перевезення, створенні схованок для зберігання і т. д. спрямовані на максимальне приховування предметів посягання. Під час крадіжок шляхом вільного доступу до місць зберігання зброї умисел особи вчинити викрадення здебільшого формується раптово під впливом зовнішніх обставин, коли з'явилася можливість заволодіти предметом посягання;

3) існує тісний взаємозв'язок між певними видами зброї та способами її незаконного обігу: найбільш часто військовослужбовцями здійснюється збут вогнепальної зброї, боєприпасів і гранат; значно рідше – вибухових речовин і вибухових пристроїв. Саморобним способом виготовляється холодна та вогнепальна зброя, вибухові пристрої. Використовуються спеціальні знання й уміння злочинця у галузі вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, обробки металів та ін. [10, с. 49].

Розглядаючи особливості способу вчинення злочину, слід уважно розглянути такі його складники, як підготовка, вчинення та приховування злочину. Більшість науковців (Є.В. Пряхін, В.С. Бондар, О.С. Тарасенко), котрі вивчали способи незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, зазначають, що цей вид злочину є повноструктурним і охоплює собою спосіб підготовки, безпосередній спосіб вчинення та спосіб приховування [4, с. 167].

В.С. Бондар говорить, що переважна більшість злочинів у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів вчиняються з попередньою підготовкою та приховуванням факту і слідів правопорушення. Підготовчі дії до вчинення злочинів щодо незаконного обігу вогнепальної зброї та боєприпасів починаються з моменту виникнення злочинного наміру та прийняття рішення вчинити злочин. Під час підготовки злочинці:

1) обирають місце та час вчинення кримінального правопорушення;

2) ретельно вивчають потенційних жертв та обстановку на об'єкті, де планується вчинити злочин. Стосовно потенційних жертв використовують завчасно отриману інформацію. Для цього вивчаються спосіб життя жертви, графік роботи (наприклад, коли особа буває одна та коли невисока ймовірність бути поміченим сторонніми особами – під час обідньої перерви, повернення додому тощо), маршрути, час і засоби пересування тощо. Стосовно об'єктів вивчають режим роботи підприємства, установи; маршрути, час і засоби пересування, осіб, відповідальних за зберігання зброї у відповідних сховищах; наявність технічних засобів захисту таких об'єктів, охоронної сигналізації, сейфів тощо;

3) здобувають зброю, підшукують засоби для подолання перешкод, виведення з ладу засобів охоронної сигналізації;

4) отримують консультації у відповідних фахівців, встановлюють контакти із представниками правоохоронних органів, а також особами, котрі мають доступ до зброї;

5) завчасно створюють умови, що полегшують вчинення злочину;

6) підшуковують транспорт;

7) розподіляють ролі під час вчинення та приховання злочину;

8) виготовляють засоби приховування злочину, а також вчиняють дії щодо забезпечення алібі [7, с. 402–403].

Є.В. Пряхін називає такі типові способи підготовки до вчинення злочину, пов'язаного з незаконним поводженням зі зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами:

1) вивчення специфіки регулювання відносин у сфері обігу зброї;

2) збір інформації про певні види зброї, бойові припаси, вибухівки (наприклад, заходи безпеки, правила зберігання, попит і ціну на «чорному» ринку тощо);

3) виготовлення підроблених документів, що надають дозвіл на носіння зброї;

4) підшукування особи, у якої можна придбати зброю, бойові припаси чи вибухівку;

5) підшукування осіб, котрим можна збути зброю, боєприпаси чи вибухівку (наприклад, розміщення оголошень у мережі Інтернет, через посередників чи знайомих);

6) підшукування або підготовку місця для зберігання зброї, обладнання для цього тайників (схованок);

7) пошук місць (приміщень), які можна пристосувати для виготовлення чи ремонту зброї, бойових припасів;

8) облаштування в одязі чи іншому місці тайника для носіння (зберігання) зброї;

9) підшукування співучасників (за потреби), розподіл між ними ролей;

10) придбання знарядь для вчинення злочину (закупівлю металообробного обладнання, верстатів, інших необхідних матеріалів тощо);

11) розробку способів конспірації у спілкуванні (знаків, умовних слів, способів поведінки та легенди у разі затримання);

12) підбір місця для спілкування з потенційними покупцями та здійснення самого збуту зброї, бойових припасів, вибухівки [4, с. 168–169].

Водночас Р.В. Мовчан зазначає, що незаконне придбання, зберігання та носіння зброї, бойових припасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв здійснюється шляхом учинення загальних дій як із попередньою підготовкою, так і без неї, залежно від способу набуття «права» власності на ці об'єкти: вибір або пошук об'єкта озброєння; формування уяви про нього; пошук каналів збуту (продажу); визначення способу розрахунку; вибір оптимального способу переміщення та маршруту руху; обрання маскувальних засобів [5, с. 7].

На нашу думку, підготовка до вчинення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами полягає у вивченні специфіки та видів зброї, порядку отримання передбаченого законом дозволу на придбання, зберігання, носіння, перевезення, використання зброї тощо; підшукування певної моделі зброї, можливостей її придбання або отримання в інший спосіб; оснащення тайника, виготовлення сейфу або підготовка місця, де зброя буде зберігатися; облаштування місця, де можна виготовити, переробити або відремонтувати зброю, підшукування для неї пев-

них запчастин або деталей; підшукування осіб, котрим можна передати або збути зброю, визначення місця і часу зустрічі.

Р.В. Мовчан вказує, що незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами та вибуховими пристроями вчиняється такими типовими способами, як: а) незаконне носіння холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – умисні, вчинені без передбаченого законом дозволу дії з їх переміщення, транспортування особою безпосередньо при собі (у руках, одязі, сумці, спеціальному футлярі, транспортному засобі тощо); б) незаконне зберігання вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – умисні дії, що полягають у володінні (незалежно від тривалості у часі) без відповідного дозволу чи із простроченням його дії будь-яким із зазначених предметів, який перебуває не при особі, а в обраному нею місці; в) незаконне придбання вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – умисні дії, пов'язані з їх набуттям (крім викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем) у супереч передбаченому законом порядку – внаслідок купівлі, обміну, привласнення знайденого, одержання як подарунка, на відшкодування боргу тощо; г) незаконна передача вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – надання зазначених предметів іншій особі у володіння, для тимчасового зберігання чи використання за цільовим призначенням без передбаченого законом дозволу; г) незаконний збут холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – умисна передача їх іншій особі поза встановленим порядком, шляхом продажу, обміну, дарування, сплати боргу тощо; д) незаконне виготовлення холодної зброї – умисні, вчинені без передбаченого законом дозволу дії з її створення чи перероблення, унаслідок чого вона набуває відповідних характерних властивостей; е) незаконний ремонт холодної зброї – відновлення її характерних властивостей шляхом заміни чи реставрації зношених або непридатних з інших причин частин, механізмів, усунення дефектів, поломок чи пошкоджень, налагодження нормального функціонування різних частин і механізмів, унаслідок чого предмети стають придатними до використання за цільовим призначенням [5, с. 8].

Є.В. Пряхін способами безпосереднього вчинення злочинів, відповідальність за який встановлено ст. 263 КК України, називає: зберігання, носіння, придбання, виготовлення, ремонт, передачу та збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу. Що стосується холодної зброї, то типовими способами вчинення злочину є: носіння, виготовлення, ремонт і збут без законного на те дозволу. Науковець акцентує увагу на тому, що законодавець не передбачив кримінальної відповідальності за придбання холодної зброї [4, с. 169]. О.С. Тарасенко визначає способи придбання вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин, які здійснюються шляхом: викрадення; привласнення у місцях ведення бойових дій Другої світової війни й Антитерористичної операції; вимагання; шахрайства;

зловживання службовим становищем; придбання деактивованих зразків, макетів із подальшим ремонтом; покупки через Інтернет-сайти та ін. [9, с. 69].

Отже, до способів незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, на нашу думку, належать: 1) незаконне носіння; 2) незаконне зберігання; 3) незаконне придбання; 4) незаконна передача; 5) незаконний збут; 6) незаконне виготовлення; 7) незаконна переробка чи ремонт або фальсифікація; 8) незаконне видалення чи зміна її маркування.

Постановою Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» від 26 квітня 2002 року № 3 визначено такі способи вчинення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами:

1) незаконне зберігання вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин чи вибухових пристроїв – це умисні дії, що полягають у володінні (незалежно від тривалості у часі) без відповідного дозволу або із простроченням його дії будь-яким із зазначених предметів, які знаходяться не при особі, а в обраному нею місці;

2) незаконне носіння холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв є умисними, вчиненими без передбаченого законом дозволу діями щодо їх переміщення, транспортування особою безпосередньо при собі (у руках, одязі, сумці, спеціальному футлярі, транспортному засобі тощо);

3) незаконне придбання вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – це умисні дії, пов'язані з їх набуттям (за винятком викрадення, привласнення, вимагання або заволодіння шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем) всупереч передбаченому законом порядку – внаслідок купівлі, обміну, привласнення знайденого, одержання як подарунка, на відшкодування боргу тощо;

4) незаконне виготовлення холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – це умисні, вчинені без передбаченого законом дозволу дії з їх створення чи перероблення, внаслідок чого вони набувають відповідних характерних властивостей. Такими діями, зокрема, є перероблення ракетниці, стартового, будівельного, газового пістолета, інших пристроїв, пристосованих для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, у зброю, придатну до стрільби, або мисливської (у тому числі гладкоствольної) рушниці – в обріз, виготовлення вибухових речовин, вибухових пристроїв чи боеприпасів із використанням будь-яких компонентів, які самі по собі не є вибухівкою, але внаслідок цих дій набувають здатності до вибуху, тощо;

5) ремонт холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів або вибухових пристроїв – це таке відновлення характерних властивостей зазначених предметів шляхом заміни або реставрації зношених чи непридатних з інших причин частин, механізмів, усунення дефектів, поломок чи пошкоджень, налагодження нормального функціонування різних частин і механізмів, внаслідок якого ці предмети стають придатними до використання за цільовим призначенням;

6) незаконна передача вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв – це надання цих предметів іншій особі у володіння, для тимчасового зберігання чи використання за цільовим призначенням без передбаченого законом дозволу;

7) незаконний збут холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв полягає в умисній передачі їх іншій особі поза встановленим порядком шляхом продажу, обміну, дарування, сплати боргу тощо [6].

Слід акцентувати увагу на тому, що носіння, зберігання, придбання, передача або збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської) бойових припасів або вибухових речовин є кримінально караним за умови, що особа не має передбаченого законом дозволу на придбання, зберігання, носіння, перевезення, використання зброї.

Найбільш поширеними способами приховування злочинів у сфері обігу вогнепальної зброї та боеприпасів є:

1) приховування самого злочинця або співучасників злочину;

2) приховування джерел придбання або збуту вогнепальної зброї та боеприпасів;

3) оформлення фіктивних документів із метою приховування факту вчинення розкрадань посадовими та матеріально відповідальними особами;

4) інсценування факту вчинення крадіжки вогнепальної зброї та ін. [7, с. 449].

До типових способів приховування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами науковці відносять:

1) приховування предмета посягання, а також його комплектуючих у речах, одязі тощо (зазвичай заздалегідь вибирається місце для зберігання предметів озброєння та способи їх маскування);

2) знищення слідів кримінального правопорушення;

3) фальсифікація, видалення чи зміна маркування на зразках зброї, бойових припасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв;

4) надання завідомо неправдивих показань або створення неправдивого алібі;

5) маскування зброї шляхом розбирання на складові частини, у тому числі представлення її як несправжньої під час переміщення [5, с. 9];

6) носіння при собі заздалегідь підготовленої (написаної) заяви про те, що особа знайшла цю зброю і йде здавати її в поліцію;

7) приховування частин зброї у різних замаскованих місцях;

8) знищення серії та номера вогнепальної зброї (маркувальних позначень) чи пошкодження його частин;

9) знищення інших матеріальних слідів злочину (піддроблених документів, зразків зброї та її частин, сировини для виготовлення бойових припасів тощо);

10) заяву про те, що особі не було нічого відомо про знаходження зброї у місці її виявлення;

11) посилення на те, що зброю підкинули чи вона належить власнику приміщення, яке особа винаймає, тощо [4, с. 170].

На нашу думку, основними способами приховування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами є: приховування зброї у заздалегідь підготовлених тайниках або сховищах; зміна маркування зброї, її розбір на частини або переробка; підроблення документів на зброю, чеків,

накладних; знищення слідів вчинення злочину; надання неправдивих показань у ході досудового розслідування.

З метою формування типового способу незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами нами проведено аналіз судової та слідчої практики розслідування вказаних злочинів. Так, за результатами вивчення 210 вироків суду, ухвалених у 2021–2022 роках за ст. 263, 263-1 КК України, встановлено, що до типових способів вчинення вказаних злочинів слід віднести: 1) незаконне носіння – 74,3%; 2) незаконне зберігання – 89,4%; 3) незаконне придбання – 41,6%; 4) незаконний збут – 21,7%; 5) незаконне виготовлення – 38,9%; 6) незаконну переробку чи ремонт або фальсифікацію – 38,1%.

Висновки. Таким чином, спосіб вчинення злочину – це сукупність дій злочинця щодо підготовки, вчинення та приховування протиправних дій, які здійснюються з метою реалізації злочинного наміру. За результатами вивчення судової та слідчої практики визначено, що до типових способів вчинення вказаних злочинів слід віднести:

- 1) незаконне носіння – 74,3%;
- 2) незаконне зберігання – 89,4%;
- 3) незаконне придбання – 41,6%;
- 4) незаконний збут – 21,7%;
- 5) незаконне виготовлення – 38,9%;
- 6) незаконну переробку чи ремонт або фальсифікацію – 38,1%.

Список використаних джерел

1. Висоцька В.В. Поняття способу вчинення злочину. *Правова держава*. 2011. № 13. С. 102–105. URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/Prav_2011_13_20.pdf.
2. Берназ В.Д., Салтевський М.В. Криміналістика : навчальний посібник. Одеса : ОДУВС, 2010. 460 с.
3. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / за заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Р.Л. Степанюка, В.О. Малярової. Харків : ХНУВС, 2018. 312 с.
4. Методика розслідування окремих видів злочинів : навчальний посібник / за заг. ред. Є.В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 312 с.
5. Мовчан Р.В. Розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами та вибуховими пристроями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2023. 21 с.
6. «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» від 26 квітня 2002 року № 3 : постановою Пленуму Верховного суду України. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text>.
7. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів : навчально-практичний посібник / за заг. ред. В.М. Комарницького. Сєверодонецьк : ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2019. 800 с.
8. Скригонюк М.І. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2005. 496 с.
9. Тарасенко О.С. Розслідування незаконного поводження з вогнепальною зброєю, що вчиняється злочинними об'єднаннями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. НАВС ДДУВС, Дніпро, 2017. 283 с.
10. Щербаківський М.Г., Андрєєв Д.В. Розслідування незаконного обігу зброї : монографія. Харків, 2021. 192 с.

References

1. Vysotska V.V. (2011). Poniattia sposobu vchynennia zlochynu. *Pravova derzhava*. [The concept of the method of committing a crime. Constitutional state]. № 13. S. 102–105. URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/Prav_2011_13_20.pdf [in Ukrainian].
2. Kryminalistyka : navch. pos. (2010) / Bernaz V.D., Saltevskiy M.V. [Forensics]. Odesa : ODUVS. 460 s. [in Ukrainian].
3. Kryminalistyka : pidruchnyk : u 2 t. T. 2. (2018) / za zah. red. A.F. Volobueva, R.L. Stepaniuka, V.O. Maliarovoi. [Forensics]. Kharkiv : KhNUVS. 312 s. [in Ukrainian].
4. Metodyka rozsliduvannia okremykh vydiv zlochyniv : navch. posibnyk (2019) / za zah. red. Ye.V. Priakhina. [Methods of investigation of certain types of crimes]. Lviv : LvDUVS. 312 s. [in Ukrainian].
5. Movchan R.V. (2023). Rozsliduvannia nezakonnoho povodzhennia zi zbroieiu, boiovymy pryypasamy, vybukhovymy rehovynamy ta vybukhovymy prystroiamy : avtoref.dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. [Investigation of illegal handling of weapons, ammunition, explosives and explosive devices]. Kyiv. 21 s. [in Ukrainian].
6. Pro sudovu praktyku v spravakh pro vykradennia ta inshe nezakonno povodzhennia zi zbroieiu, boiovymy pryypasamy, vybukhovymy rehovynamy, vybukhovymy prystroiamy chy radioaktyvnymy materialamy vid 26.04.2002 № 3 : postanova Plenumu Verkhovnoho sudu Ukrainy / Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [On judicial practice in cases of kidnapping and other illegal handling of weapons, ammunition, explosives, explosive devices or radioactive materials]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text> [in Ukrainian].
7. Rozsliduvannia zlochyniv, shcho vchyniautsia u sferi obihu vohnepalnoi zbroi ta boieprypasiv : navch. prakt. posib. (2019) / za zah. red. V.M. Komarnytskoho. [Investigation of crimes committed in the sphere of circulation of firearms and ammunition]. Sievierodonetsk : LDUVS im. E.O. Didorenka. 800 s. [in Ukrainian].
8. Skryhoniuk M.I. (2005). Kryminalistyka : pidruchnyk. [Forensics]. Kyiv : Atika. 496 s. [in Ukrainian].
9. Tarasenko O.S. (2017). Rozsliduvannia nezakonnoho povodzhennia z vohnepalnoiu zbroieiu, shcho vchyniaetsia zlochynnymy obiednanniamy. Dys. ... kand. yur. nauk. 12.00.09. [Investigating the illegal handling of firearms by criminal organizations.]. NAVS. DDUVS, Dnipro. 283 s. [in Ukrainian].
10. Shcherbakovskiy M.H., Andriev D.V. (2021). Rozsliduvannia nezakonnoho obihu zbroi: monohrafiia. [Investigation of illegal arms trafficking]. Kharkiv. 192 s. [in Ukrainian].

Otryshko Artem,

Graduate Student of the Department of Criminal Procedure and Forensics

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4584-9168>

METHODS OF THE CRIME OF ILLEGAL HANDLING OF WEAPONS, AMMUNITION OR EXPLOSIVES

The negative dynamics of the increase in the number of crimes provided for in art. 263, 263-1 of the Criminal Code of Ukraine indicates the need to study the forensic characteristics of illegal handling of weapons, ammunition or explosives, in particular, typical methods of committing the specified crimes.

The article is devoted to the study of the method of committing the crime as an element of the forensic characteristics of the investigation methodology. Forensic scientists define the method of committing a crime as a set of actions of a criminal in preparing, committing, and concealing an illegal act. The method of crime, as a criminological concept, includes information not only about the direct execution of illegal actions, but also about the person of the criminal, and is also expressed in changes in the surrounding environment and reflected in the traces left by the person at the scene of the crime.

The article defines that the method of committing a crime is a set of actions of a criminal regarding the preparation, execution and concealment of illegal actions carried out with the aim of committing a crime and realizing a criminal intent. Scientific developments on the main ways of committing crimes based on the fact of illegal handling of weapons, ammunition or explosives were studied. The methods of preparing the specified crimes, as well as the peculiarities of their concealment, are outlined. Such methods of illegal handling of weapons, ammunition or explosives are described as illegal carrying, illegal storage, illegal acquisition, illegal transfer, illegal sale, illegal manufacturing, illegal processing or repair or falsification, illegal removal or alteration of its marking.

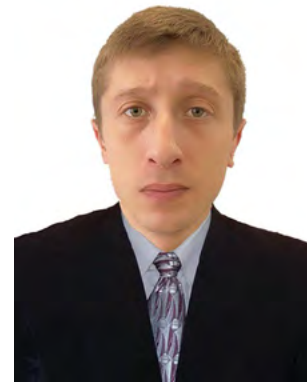
Based on the analysis of investigative and judicial practice, typical ways of committing illegal handling of weapons, ammunition or explosives have been identified, which include: illegal carrying, illegal storage, illegal acquisition, illegal sale, illegal manufacturing, illegal processing or repair, or falsification.

Key words: *method of committing the crime, weapon, illegal handling of weapons, ammunition or explosives, forensic characteristics, person of the criminal.*

Надійшла до редколегії 18.05.2023

Федоренко Юрій Сергійович,

аспірант

*(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)*ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-2766-3747>

СТРОКИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРОВАДЖЕНЬ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

Стаття присвячена дослідженню строків, що застосовуються під час розгляду відокремлених проваджень у справі про банкрутство. Метою статті є розкриття таких строків та особливостей їх застосування. Охарактеризовані особливості застосування господарсько-процесуальних строків під час розгляду відокремлених проваджень у справі про банкрутство. Розкрита специфіка застосування позовної давності у справах про банкрутство. Надана характеристика специфічним строкам, що застосовуються у відокремлених провадженнях у справах про банкрутство, а саме строку заявлення кредиторських вимог і трирічного строку «підозрілого періоду», протягом якого може бути ініційоване питання про визнання недійсними правочинів боржника у справі про банкрутство. За результатами проведеного дослідження автор доходить висновку, що матеріально-правові та господарсько-процесуальні строки застосовуються у відокремлених провадженнях із низкою особливостей, зумовлених специфікою як справ про банкрутство загалом, так і відокремлених проваджень зокрема.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, відокремлене провадження, процесуальні строки, підозрілий період, позовна давність.

Постановка проблеми. Провадження у справах про банкрутство є дуже специфічною категорією справ у господарському процесі, для якого характерне вирішення у межах однієї, загальної справи, чималої кількості так званих «міні-проваджень» – тобто тих питань, які так чи інакше стосуються боржника у справі про банкрутство та його майна. Правове регулювання провадження у справах про банкрутство загалом, як і відокремлених проваджень у таких справах зокрема, має дуалістичний характер, адже тут підлягають застосуванню як норми Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУз-ПБ), так і норми Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України). Якщо говорити про строки, які підлягають застосуванню у таких справах, то сміливо можна додавати до цього переліку і строк позовної давності, передбачений Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), адже питання про позовну давність часто має вирішальне значення у цій категорії справ. Таке різноманіття строків, що підлягають застосуванню у відокремлених провадженнях у справах про банкрутство, зумовлює необхідність детального розгляду цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Провадження у справах про банкрутство загалом неодноразово ставало предметом дослідження науковців і практиків. Серед них слід відзначити О. Бірюкова, А. Бутирського, І. Бутирську, І. Вечірка, Л. Грабован, В. Джуна, Ю. Кабенюк, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, В. Радзивілюк та ін. Деякі науковці навіть вивчали окремі строки, що застосовуються у справі про

банкрутство. Так, О. Беяневич розглянула особливості застосування норм про позовну давність у справах про банкрутство [1]. А. Бутирський запропонував авторську класифікацію строків у процедурі банкрутства загалом [2]. М. Гурін у своєму дисертаційному дослідженні в окремому підрозділі описав строки, що застосовуються під час визнання правочинів боржника недійсними у процедурі банкрутства [3]. Проте комплексного дослідження строків, які застосовуються у відокремлених провадженнях у справах про банкрутство, здійснено не було, що засвідчує актуальність нашої розвідки.

Метою статті є розкриття строків, які застосовуються у відокремлених провадженнях у справах про банкрутство, та виявлення особливостей їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається у науковій літературі, провадження у справах про банкрутство є самостійним, особливим видом провадження у господарському судочинстві, оскільки, на відміну від справ позовного і наказного провадження, господарський суд не просто є незалежним арбітром і «стороннім спостерігачем» у змагальному процесі, а й часто сам може із власної ініціативи приймати важливі для справи рішення [4, с. 30]. Поряд із цим для розгляду відокремлених проваджень у справі про банкрутство характерна специфічна процесуальна форма, яка відрізняється і від процесуальної форми розгляду загальної справи про банкрутство, і від процесуальної форми розгляду справ у порядку позовного провадження [5, с. 23]. Однією з таких особливостей є строки, що застосовуються під час розгляду цих справ.

Першими строками, які застосовуються у відокремлених провадженнях у справі про банкрутство, є господарсько-процесуальні строки, тобто передбачені ГПК України. Під господарсько-процесуальним строком Ю. Шекера розуміє встановлений законом або призначений судом, виражений роками, місяцями, днями, годинами чи хвилинами проміжок часу або момент у часі, визначений точною календарною датою або вказівкою на подію, яка має неодмінно настати, спрямований на забезпечення процесуальної економії й оперативності судового процесу, в межах якого суд чи інший учасник судового процесу вправі або зобов'язаний здійснити певні процесуальні дії, або може мати місце настання певних процесуальних наслідків [6, с. 181].

Абз. 4 ч. 1 ст. 7 КУЗПБ у чинній редакції передбачає, що заяви (позовні заяви) учасників провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) або інших осіб у спорах, стороною в яких є боржник, розглядаються у межах справи про банкрутство (неплатоспроможність) за правилами *спрошеного позовного провадження* (виділено мною – Ю. Ф.). Ст. 7 КУЗПБ у 2023 році зазнала чималих змін, зокрема було змінено вид провадження, за правилами якого розглядаються відокремлені провадження у справі про банкрутство, замість загального позовного провадження тепер передбачене спрощене. Попередня редакція ст. 7 КУЗПБ взагалі не містила вказівку на вид провадження, у якому розглядалися відокремлені провадження у справі про банкрутство, проте такі провадження розглядалися на практиці за правилами саме загального позовного провадження, виходячи з положень п. 1 ч. 4 ст. 247 ГПК України (справи про банкрутство не можуть бути розглянуті у порядку спрощеного позовного провадження). Строк розгляду відокремленого провадження відповідав строку розгляду справи у порядку загального позовного провадження і був досить тривалим, що не завжди було виправдані. Викладення ст. 7 КУЗПБ у новій редакції та передбачення там розгляду відокремленого провадження у справі про банкрутство за правилами спрощеного позовного провадження дозволить скоротити строки розгляду питань, які вирішуються у таких провадженнях і мають важливе значення для всієї справи про банкрутство.

Крім господарсько-процесуальних, у відокремлених провадженнях є й інші строки, що мають важливе значення для справи. А. Бутирський пропонує класифікацію строків у процедурі банкрутства за такими критеріями: за видом законодавства, яке регламентує такі строки (строки, передбачені загальним законодавством, і строки, передбачені спеціальним законодавством), характером правовідносин, у яких застосовуються строки у процедурі банкрутства (матеріальні, процедурні та процесуальні), залежно від наслідків застосування (загальні та присікальні строки у процедурі банкрутства) [2, с. 41].

Серед наведених важливе значення для відокремлених проваджень мають також матеріальні строки, зокрема строк позовної давності. З цього приводу О. Белянич вказує: «Якщо встановлюються часові межі судового захисту порушеного цивільного права, позовна давність слугує правовій стабільності й усуненню правової невизначеності, яку можуть створювати задоволені (застарілі) правові вимоги» [1, с. 6].

Справедливе задоволення вимог кредиторів – це те, заради чого останні ініціюють справу про банкрутство [7, с. 25]. Тому для того, щоб вимоги кредиторів задовольнялися дійсно справедливо, важливим є недо-

пущення визнання тих вимог, за якими строк позовної давності пропущений. У зв'язку із цим питання початку перебігу позовної давності, особливостей її застосування у справі про банкрутство завжди викликає чимало спорів на практиці та судових помилок у цих питаннях. Під судовою помилкою у науковій літературі пропонується розуміти відображений у судовому акті результат діяльності судді, який здійснюється у формі діяння, не регламентованого процесуальними та матеріальними нормами, наслідками якого стає порушення прав і законних інтересів [8, с. 177]. Судові помилки, допущені у частині застосування матеріального строку позовної давності у справі про банкрутство, часто стають причинами порушення прав і законних інтересів великої кількості суб'єктів, адже у справі про банкрутство часто бере участь чимала кількість кредиторів. Як наслідок, питання застосування позовної давності у справі про банкрутство та помилки, допущені судами у цій сфері, часто стають предметом розгляду у суді касаційної інстанції. Наприклад, у справі № 10/5026/995/2012 Касаційний господарський суд Верховного Суду постановою від 11 лютого 2020 року сформував правову позицію щодо того, що суб'єктом прав є боржник, а не арбітражний керуючий (ліквідатор), а тому, визначаючи початок перебігу позовної давності за такими заявами, слід враховувати, коли про порушене право дізнався або міг дізнатися боржник в особі уповноваженого органу. Крім того, суд касаційної інстанції наголосив, що у спорі, який вирішується у справі про банкрутство, обставини відкриття провадження у справі про банкрутство та призначення арбітражного керуючого самі собою (за відсутності інших обставин) не можуть розглядатися судами як виняток, свідчити про об'єктивність перешкоди для заявника звернутися до суду за захистом порушеного права у межах позовної давності і, відповідно, бути поважною причиною пропуску цього строку [9].

В іншій постанові Касаційний господарський суд Верховного Суду наголосив, що у разі пред'явлення у межах справи про банкрутство позову самою особою, право котрої порушене (боржником), і пред'явлення позову в інтересах цієї особи іншою уповноваженою на це особою, якою може бути арбітражний керуючий, перебіг позовної давності обчислюється з одного й того самого моменту: коли особа довідалася або могла довідатися про порушення її права або про особу, котра його порушила. Відхід від наведеної позиції щодо правил визначення початку перебігу позовної давності у спорах у справах про банкрутство при зверненні боржника/арбітражного керуючого до суду з вимогами про захист цивільного права або інтересу боржника означав би не передбачене законом, а тому безпідставне наділення арбітражного керуючого як особи, що у справі про банкрутство діє від імені боржника, особливим статусом із наданням одночасно боржнику як носію права у спорі не передбаченої нормами закону переваги перед іншими учасниками цього спору у захисті своїх прав та інтересів, зокрема обмежував би протилежну сторону спору у захисті своїх прав та інтересів щодо предмета спору, і, відповідно, ставив би її у нерівне становище перед суб'єктом звернення – боржником/арбітражним керуючим [10].

КУЗПБ передбачає також чимало строків, які застосовуються у справі про банкрутство. Для дослідження відокремлених проваджень важливе значення має тридцятиденний строк для заявлення кредитором своїх вимог до боржника. Так, відповідно до ч. 1 ст. 45 КУЗПБ конкурсні кредитори за вимогами, що виникли до дня

відкриття провадження у справі про банкрутство, зобов'язані подати до господарського суду письмові заяви з вимогами до боржника, а також документи, які їх підтверджують, протягом 30 днів із дня офіційного оприлюднення оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство. Кредитори, вимоги котрих заявлені після завершення строку, визначеного ч. 1 цієї статті, є конкурсними, однак не мають права вирішального голосу на зборах і комітеті кредиторів (ч. 3 ст. 45 КУзПБ).

Із цього приводу Л. Грабован вказує, що норма про позбавлення права вимоги (погашення вимоги) кредиторів не узгоджується із завданням конкурсного процесу на цій стадії, яке полягає у виявленні кредиторів і формуванні пасиву, встановленні на підставі співвідношення пасиву й активу боржника факту його неплатоспроможності, після чого – визнання боржника банкрутом і проведення ліквідаційної процедури для задоволення вимог кредиторів у встановлені строки [11, с. 55].

Строк для заявлення кредиторами своїх вимог до боржника раніше прийнято було вважати присікальним і таким, що не підлягає поновленню, проте у зв'язку із введенням в Україні дії воєнного стану, тимчасовою окупацією деяких територій та іншими чинниками, зумовленими повномасштабним вторгненням, суди почали поновлювати цей строк. Наприклад, на адресу Господарського суду Харківської області після офіційного оприлюднення оголошення про відкриття провадження у справі про визнання неплатоспроможним надійшла заява Н. із грошовими вимогами до боржника фізичної особи. У наданій заяві Н. просить суд врахувати воєнний стан на території України та поновити пропущений строк для подання заяви, визнати грошові вимоги до боржника у розмірі 140 000,00 грн і включити їх до реєстру вимог кредиторів. В ухвалі суд встановив: «Враховуючи воєнний стан у країні й активні бойові дії на території Харківської області, суд виважено підходить до питань, пов'язаних із безпекою та забезпеченням принципу змагальності для реалізації прав сторін на повне

й об'єктивне встановлення всіх обставин справи, тому вважає за необхідне задовольнити клопотання заявника про поновлення пропущеного строку та прийняти заяву до розгляду в попередньому засіданні» [12].

Ще один важливий строк, характерний тільки для справи про банкрутство, – це трирічний строк так званого «підозрілого періоду», протягом якого може бути пред'явлено вимогу про визнання недійсними правочинів боржника. У науковій літературі він характеризується як спеціальний процесуальний строк щодо реалізації компетенцій арбітражного керуючого та кредитора, встановлений відповідно до закону. У цій ситуації не йдеться про визначення складу правопорушення або про зворотню дію закону, а встановлюється новий строк реалізації повноважень арбітражного керуючого або кредитора для захисту та збалансування прав усіх учасників процедури банкрутства [13, с. 77]. Такий строк є присікальним і поновленню, на відміну від строку позовної давності, не підлягає.

Висновки. Таким чином, у відокремлених провадженнях у справі про банкрутство застосовуються господарсько-процесуальні строки, передбачені ГПК України, матеріально-правові строки, передбачені спеціальним законодавством (наприклад, позовна давність, передбачена Цивільним кодексом України), а також строки, передбачені спеціальним законодавством про банкрутство (строк заявлення кредиторських вимог, трирічний строк «підозрілого періоду» тощо). Викладення ст. 7 КУзПБ у новій редакції та передбачення там розгляду відокремленого провадження у справі про банкрутство за правилами спрощеного позовного провадження дозволить скоротити строки розгляду питань, які вирішуються у таких провадженнях і які мають важливе значення для всієї справи про банкрутство. Матеріально-правові та господарсько-процесуальні строки застосовуються у відокремлених провадженнях із низкою особливостей, що зумовлюється специфікою як справ про банкрутство загалом, так і відокремлених проваджень зокрема.

Список використаних джерел

1. Беляневич О. Про особливості застосування норм про позовну давність у справах про банкрутство. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 10. С. 5–9.
2. Бутирський А. Класифікація строків у процедурі банкрутства. *Право України*. 2021. № 4. С. 33–42.
3. Гурін М.О. Визнання недійсними правочинів боржника у процедурі банкрутства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2022. 208 с.
4. Бутирська І. Провадження у справах про банкрутство як особливий вид провадження у господарському судочинстві. *Право України*. 2021. № 4. С. 23–32.
5. Ніколенко Л.М., Федоренко Ю.С. Процесуальна форма розгляду відокремлених проваджень у справі про банкрутство. *Правовий часопис Донбасу*. 2023. № 1. С. 22–26.
6. Шекера Ю.О. Строки у господарському процесуальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 207 с.
7. Бутирський А.А. Значення інституту банкрутства для економічних відносин в Україні. *Матеріали круглого столу «Перші наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова»* (8 лютого 2019 р., м. Київ). 2019. С. 23–27.
8. Ніколенко Л.М. Поняття та ознаки судових помилок, які є підставою перегляду судових актів у господарському судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 175–178.
9. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 11 лютого 2020 року у справі № 10/5026/995/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88017551> (дата звернення: 25.05.2023).
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 листопада 2022 року у справі № 922/1362/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107428585> (дата звернення: 25.05.2023).
11. Грабован Л. Правовий статус кредиторів у Кодексі України з процедур банкрутства. *Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства : збірка наукових статей / за заг. ред. С.В. Жукова*. Київ : Алерта, 2019. С. 34–45.
12. Ухвала Господарського суду Харківської області від 27 жовтня 2022 року у справі № 922/5178/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106999957> (дата звернення: 25.05.2023).

13. Гончаренко О., Черненко О., Ковалишин О. Правова природа трирічного строку, передбаченого статтею 42 Кодексу України з процедур банкрутства. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 73–79.

References

1. Belianevych O. (2017). Pro osoblyvosti zastosuvannia norm pro pozovnu davnist u spravakh pro bankrutstvo. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 10. S. 5–9. [in Ukrainian].
2. Butyrskyi A. (2021). Klasyfikatsiia strokiv u protseduri bankrutstva. *Pravo Ukrainy*. № 4. S. 33–42. [in Ukrainian].
3. Huryh M. O. (2022). Vyznannia nediisnymy pravochnyiv borzhnyka u protseduri bankrutstva : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.04 / Donetskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Kropyvnytskyi, 208 s. [in Ukrainian].
4. Butyrska I. (2021). Provdzhennia u spravakh pro bankrutstvo yak osoblyvyi vyd provdzhennia u hospodarskomu sudochynstvi. *Pravo Ukrainy*. № 4. S. 23–32. [in Ukrainian].
5. Nikolenko L. M., Fedorenko Yu. S. (2023). Protsesualna forma rozghliadu vidokremlyenykh provdzhennia u spravi pro bankrutstvo. *Pravovyi chasopys Donbasu*. № 1. S. 22–26. [in Ukrainian].
6. Shekera Yu.O. (2016). Stroky u hospodarskomu protsesualnomu pravi Ukrainy : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.04 / Natsionalnyi universytet "Odeska yurydychna akademiia". Odesa, 207 s. [in Ukrainian].
7. Butyrskyi A.A. (2019). Znachennia instytutu bankrutstva dlia ekonomichnykh vidnosyn v Ukraini. *Materialy kruhloho stolu "Pershi naukovy chytannia pam,iaty akademika V.K. Mamutova"* (8 liutoho 2019 r., m. Kyiv). S. 23–27. [in Ukrainian].
8. Nikolenko L.M. (2012). Poniattia ta oznaky sudovykh pomylok, yaki ye pidstavoiu perehliadu sudovykh aktiv u hospodarskomu sudochynstvi. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 2. S. 175–178. [in Ukrainian].
9. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi sudovoi palaty dlia rozghliadu sprav pro bankrutstvo Kasatsiinoho hospodarskoho sudu vid 11 liutoho 2020 roku u spravi № 10/5026/995/2012. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88017551> (data zvernennia: 25.05.2023). [in Ukrainian].
10. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho hospodarskoho sudu vid 10 lystopada 2022 roku u spravi № 922/1362/17. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107428585> data zvernennia: 25.05.2023). [in Ukrainian].
11. Hrabovan L. (2019). Pravovyi status kredytoriv u Kodeksi Ukrainy z protsedur bankrutstva. *Zastosuvannia norm Kodeksu Ukrainy z protsedur bankrutstva. Zbirka naukovykh statei / za zah. red. S.V. Zhukova*. Kyiv : Alerta, S. 34–45. [in Ukrainian].
12. Ukhvala Hospodarskoho sudu Kharkivskoi oblasti vid 27 zhovtnia 2022 roku u spravi № 922/5178/21. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106999957> (data zvernennia: 25.05.2023). [in Ukrainian].
13. Honcharenko O., Chernenko O., Kovalyshyn O. (2021). Pravova pryroda tryrichnoho stroku, predbachenoho statteiu 42 Kodeksu Ukrainy z protsedur bankrutstva. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 6. S. 73–79. [in Ukrainian].

Fedorenko Yurii,

Postgraduate Student

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2766-3747>

TERMS APPLICABLE DURING CONSIDERATION OF SEPARATE BANKRUPTCY PROCEEDINGS

The legal regulation of proceedings in bankruptcy cases in general, as well as separate proceedings in such cases in particular, has a dualistic nature, because here both the norms of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures and the norms of the Economic Procedural Code of Ukraine are subject to application of Ukraine. At the same time, if we talk about the terms that are subject to application in such cases, we can safely add the Civil Code of Ukraine, because the question of statute of limitations is often of decisive importance in this category of cases. Such a variety of time limits, which are subject to application in separate proceedings in bankruptcy cases, makes it necessary to conduct a study of this issue.

The article is devoted to the study of the terms used during the consideration of separate proceedings in the case of bankruptcy. The purpose of the article is to disclose the terms applicable in separate proceedings in bankruptcy cases, to identify the peculiarities of their application in separate proceedings in bankruptcy cases.

The peculiarities of the application of economic and procedural terms during the consideration of separate proceedings in the case of bankruptcy are characterized. The specifics of the application of the statute of limitations in bankruptcy cases have been revealed. In order for creditors, claims to be satisfied really fairly, it is important to prevent the recognition of those claims for which the statute of limitations has been missed. In this regard, the issue of the beginning of the statute of limitations, the specifics of its application in a bankruptcy case always causes a lot of disputes in practice, and even judicial errors in these matters. Specific time periods applied in separate proceedings in bankruptcy cases are described, namely the time period for filing creditor claims and the three-year period of the "suspicious period", during which the issue of invalidating the debtor's acts in the bankruptcy case can be initiated. Based on the results of the conducted research, the author comes to the conclusion that material-legal and economic-procedural terms are used in separate proceedings with a number of peculiarities, which is determined by the specifics of both bankruptcy cases in general and separate proceedings in particular.

Key words: *bankruptcy, insolvency, separate proceedings, procedural terms, suspicious period, statute of limitations.*

Надійшла до редколегії 30.05.2023

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.982

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-39-44

Градун Світлана Анатоліївна,

ад'юнкт II курсу, капітан поліції

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривиницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3153-3865>

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглянуто процес формування і трансформації ідеї отримання інформації, якою володіє людина, але не бажає її повідомляти з певних причин. Проаналізовано практику використання поліграфа в різних країнах. Звернено увагу на процесуальну й непроцесуальну форму психофізіологічного дослідження людини з використанням поліграфа в кримінальному провадженні. На основі аналізу наукових публікацій та узагальнення викладених точок зору виділено дві групи уявлень про можливості використання поліграфа. 1. Визначення поліграфа як безпомилкового «детектора брехні», що обумовлює можливості його використання для перевірки показань учасників кримінального провадження («перевірка на поліграфі»). 2. Визначення поліграфа як інструмента реєстрації психофізіологічних реакцій особи на певні стимули-подразники під час проведення психологічної експертизи для отримання орієнтованої інформації в процесі вирішення завдань, поставлених ініціатором експертизи. Визначено низку проблем, з якими стикаються органи досудового розслідування під час проведення психологічної експертизи з використанням поліграфа в Україні для отримання доказів у кримінальних провадженнях.

Ключові слова: доказування, дослідження, експерт, поліграф, психологічна експертиза, тестування.

Постановка проблеми. Упровадження в практику розслідування кримінальних правопорушень новітніх досягнень науки й техніки завжди було пріоритетним завданням криміналістики. Використання можливостей поліграфа у виявленні доказів міститься саме в цій площині. Але сьогодні викладені в спеціальній літературі рекомендації щодо використання заснованого на комп'ютерних технологіях пристрою, який отримав назву поліграфа, досить суперечливі. Вони стосуються як безпосереднього його застосування під час проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій, коли поліграф розглядається як техніко-криміналістичний засіб виявлення й фіксації доказів, так і його використання лише як інструмента проведення експертного дослідження. Судова практика також є неоднозначною: в одних випадках суди брали до уваги результати застосування поліграфа, а в інших – не брали, мотивуючи це прогалинами в чинному законодавстві, які не дозволяли оцінювати надані органом досудового розслідування документи як джерела доказів. Тому відкритим залишається питання, є поліграф засобом збирання доказів під час проведення слідчих (розшукових) дій чи тільки інструментом експертного дослідження.

Аналіз цих двох підходів використання поліграфа в кримінальному провадженні й формування стосовно цього обґрунтованих пропозицій і становить мету дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти використання поліграфа в кримінальному провадженні досліджували такі науковці: А.І. Богатирьов, В.І. Василичук, В.К. Весельський, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.А. Журавель, Д.В. Затенацький, І.І. Когутич, О.І. Козаченко, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, О.Р. Малхазов, В.В. Матвійчук, О.І. Мотлях, Т.Р. Морозова, С.І. Ніколаюк, Д.Й. Никифорчук, Ю.Ю. Орлов, М.А. Погорецький, В.В. Поливода, М.Я. Сегай, Л.Д. Удалова, В.Ю. Шепітько, М.Є. Шумило й інші. Водночас єдиного підходу до механізму правового регулювання та методики практичного використання цього технічного пристрою так і не сформовано ні в теорії, ні в практиці правоохоронних органів і судів. Зокрема, залишаються дискусійними й неоднозначними питання щодо стану наукових підстав використання поліграфа в кримінальному провадженні.

Мета статті полягає у визначенні теоретичного й правового обґрунтування дискусійних напрямів ви-

користання поліграфа в кримінальному провадженні, викладених у наукових публікаціях.

Виклад основного матеріалу. Ідея отримання інформації, якою володіє людина, але не бажає її повідомляти з певних причин, пройшла значний історичний шлях у своєму розвитку. Зміни, що виникають у психофізіологічному стані особи, зокрема підозрюваної в учиненні кримінального правопорушення, у разі застосування інструментальних методів здавна привертала увагу вчених ще на ранній стадії людської цивілізації.

Проведений аналіз історичної літератури дає можливість констатувати, що в різних народів сформовані своєрідні індикатори, які фіксували емоційні та психофізіологічні реакції організму людини (частота пульсу, ритм дихання, температура тіла, потовиділення, тремтіння, координація рухів, особливості мовлення тощо), яка приховує чи підміняє справжню правдиву інформацію. Це були різноманітні підручні засоби, продукти харчування, побутові пристрої, домашні тварини тощо. Зокрема, в Індії підозрювана особа під час допиту мала тихо ударяти в гонг. Відзначено, що в разі вагання у відповіді або виголошенні неправди ритм збивався, що супроводжувалося більш сильним ударом [1, с. 249]. Наведені дані дають змогу стверджувати, що з найдавніших часів людство робило різні спроби дізнатися правду, використовуючи методи й засоби встановлення істини, що були доступні в ті часи.

Генезис ідеї виявлення прихованих обставин у кримінальному провадженні призвів до пошуку способів виявлення осіб, які володіють інформацією про обставини вчинення кримінального правопорушення, та отримання прихованої інформації. Вирішення цього завдання пов'язувалося з діагностикою особистості людини, зокрема, під час її опитування в процесі проведення оперативно-розшукових заходів чи під час допиту. Насамперед звертали увагу на прояви нестандартної поведінки як ознаки приховування певної інформації під час опитування (емоційно різкі вирази, намагання перервати висловлювання партнера, роздратовані протести тощо).

З появою такого технічного пристрою, як поліграф, здавалося, що завдання діагностики значно спростилося, оскільки він давав змогу реєструвати непомітні для людського ока психофізіологічні реакції. Сьогодні в багатьох країнах американського континенту, Європи та Азії поліграф уже десятки років застосовується в багатьох сферах суспільного життя. Так, федеральні відомства США, зокрема Армія, ППС, ВМС і Корпус морської піхоти, Федеральне бюро розслідувань, Центральне розвідувальне управління, Агентство національної безпеки, Секретна, Поштова й Митна служби, Управління по боротьбі з наркотиками, активно застосовують поліграф в оперативно-розшуковій діяльності, здійснюваній щодо кримінальних правопорушень на основі відомчих нормативно-правових актів. Правоохоронці Японії також використовували поліграф під час досудового розслідування (це запровадили в Японії американські збройні сили після закінчення Другої світової війни). Але на сучасному етапі дослідження з використанням поліграфа правоохоронні органи Японії переважно застосовують для того, щоб вилучити невинуватих осіб з кола підозрюваних чи для визначення напрямку розслідування в конкретному кримінальному провадженні. Концептуальною особливістю застосування поліграфа в Японії, на думку спеціалістів, є те, що вказане дослідження визнають як психологічний тест чи психологічну процедуру, на протиположність його використанню в США як одного з методів допиту [2, с. 355–366].

Використовують поліграф також у Канаді, Ізраїлі, Угорщині, зокрема, у галузі діяльності правоохоронних органів. Отримані результати за допомогою цього приладу дають можливість звужити коло підозрюваних, виявити факт учиненого кримінального правопорушення, виявити неточності, перебільшення показань, ідентифікувати винних осіб, зібрати додаткову орієнтувальну інформацію. Польща з-поміж країн Східної Європи першою стала користувачем цього науково-технічного засобу. У цій країні поліграф офіційно використовують у діяльності поліції, зокрема в оперативно-розшуковій діяльності та кримінальному процесі. Активно впроваджуються перевірки на поліграфі в Туреччині й Королівській поліції Малайзії, зокрема в Департаменті з кримінальних розслідувань. Тією чи іншою мірою перевірки на поліграфі здійснюють також в Австрії, Франції, Німеччині, Угорщині, Індонезії, Італії, Пакистані, Панамі, Іспанії тощо [2, с. 355–366].

Потрібно підкреслити, що використання поліграфа спрямоване на діагностування психіки людини, її внутрішнього світу, який являє собою систему суб'єктивних образів реальності й функціонує за певними законами. Коли людина говорить неправду, відповідаючи на запитання, у неї відбуваються фізіологічні зміни: частішає пульс і дихання, підвищується тиск, посилюється потовиділення тощо. Поліграф здатен виявити це й зафіксувати (на випробувану особу надаються спеціальні датчики), а спеціаліст, який проводить випробування, потім опіює одержані в такий спосіб дані й вирішує, на які запитання особа реагувала незвичайно. Нетипові для цієї людини реакції, зареєстровані поліграфом, дають підстави для висновку, коли особа говорила правду, а коли – неправду.

Під впливом досвіду зарубіжних країн поступово й в Україні склалася практика використання поліграфа. Утворився й відповідний ринок: виникли комерційні структури, які здійснюють виробництво (імпортування) поліграфів, їх продаж, підготовку фахівців, надання послуг у проведенні поліграфічних досліджень людей на замовлення. З 2017 року, згідно з рішенням Національного органу стандартизації ДП «УкрНДНЦ», в Україні набув чинності державний стандарт технічних умов для поліграфів (ДСТУ 8692: 2016 «Поліграфи. Технічні умови»). Порівняльний аналіз українського ДСТУ 8692:2016 з американським ASTM E2439 свідчить про те, що між ними немає принципових відмінностей у вимогах щодо устрою та принципів роботи поліграфа.

Національний стандарт надав визначення терміна «поліграф» (пункт 3.1), указавши, що поліграф або детектор брехні – це багатоканальна контрольно-вимірювальна система, призначена фіксувати динаміку зміни фізіологічних показників організму людини під час дослідження на визначення його психоемоційного стану у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних стимулів і подальше їх відтворення на екрані монітора та збереження й архівування за допомогою пристрою оброблення та відображення інформації, яким можуть бути персональний комп'ютер (планшетний комп'ютер, ноутбук тощо), що серійно виробляються [3].

Сучасний поліграф складається з таких елементів:

- 1) датчиків (їх підключають до тіла випробуваного, завдяки чому отримують і контролюють дані про психофізичний стан людини);
- 2) комп'ютера (найчастіше використовується сучасний ноутбук чи стаціонарний комп'ютер, завдяки якому робиться запис та обробляються отримані дані з датчиків);

3) вивідного пристрою (принтера, екрана ноутбука чи комп'ютера), який відтворює реакції організму тестованої особи у вигляді поліграм.

З'явилася й відповідна професія. Спочатку професія «експерт-поліграфолог» була передбачена в Національному класифікаторі професій України ДК 003:2010 із 2010 року (належала до професійного угруповання «Інженери в галузі електроніки та телекомунікацій»). Але Міністерство економіки України внесло зміни до Національного класифікатора України ДК 003:2010 «Класифікатор професій», видавши наказ від 25 жовтня 2021 року № 810-21. Згідно з наказом, введено нову професійну назву посади «Поліграфолог» (код 2490, підклас 2490 «Поліграфолог», професійне угруповання «Професіонали, що не входять в інші класифікаційні групи» розділу 2 «Професіонали») та скасовано застарілу й неправильну професійну назву посади «Експерт-поліграфолог» (код 2144.2, підклас «Професіонали в галузі електроніки та телекомунікацій», професійне угруповання «Інженери в галузі електроніки та телекомунікацій» розділу 2 «Професіонали») [4].

Вивчення практики використання поліграфа в різних країнах дає змогу дійти висновку щодо наукових напрямів використання цього технічного засобу:

- 1) для перевірки кандидатів перед прийомом на роботу до правоохоронних органів;
- 2) для перевірки діючих співробітників, особливо в професіях, пов'язаних із дотриманням державних таємниць;
- 3) під час розслідування кримінальних правопорушень.

Але якщо перший і другий напрям використання поліграфа в Україні не викликає особливих спорів у реалізації його можливостей, то напрям, який полягає у використанні поліграфа для отримання доказів у кримінальному провадженні, супроводжується дискусіями щодо можливостей отримання таких доказів через нерозвинутість необхідної інструментально-методичної бази й низьку чинників, серед яких – правова неврегульованість.

Отже, з метою дотримання прав людини під час проведення поліграфічного дослідження протягом останнього десятиліття почалися активні спроби правого врегулювання використання поліграфа в Україні. Так, окрім законопроекту про доповнення Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні) [5], який поданий у кінці 2015 року, але залишився на доопрацюванні, Верховна Рада отримала на розгляд законопроекти «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» [6] і «Про поліграфологічну діяльність» [7]. Ці законопроекти схожі, бо мають на меті врегулювати питання щодо застосування поліграфа в приватній і державній сферах. Зокрема, обидва нормативні акти визначають основні поняття, підстави проведення дослідження, принципи проведення опитування, умови, за яких вони можуть відбуватися, протипоказання до проведення цього виду тестування, вимоги до висновків, умови зберігання матеріалів тестувань тощо. Проекти передбачали використання опитування осіб на поліграфі з метою отримання запитів приватного характеру, оперативного-розшукових даних, службових і кадрових перевірок, а також виконання судових психофізіологічних експертиз, пов'язаних із цивільним, кримінальним, адміністративним, господарським та іншим судочинством України. Обидва проекти передбачали внесення змін до кримінального, цивільного й господарського процесуальних кодексів у частині

залучення спеціалістів. Зокрема, змінами до КПК України визначається, що за відсутності можливості виконання в державних спеціалізованих установах окремих видів судових експертиз до їх проведення можуть залучатися інші провідні спеціалісти, які володіють спеціальними знаннями в конкретній галузі знань і спеціалізуються на таких дослідженнях. Утім після вручення подання Комітету про доопрацювання, 29.08.2019 вказані нормативні акти відкликано та знято з розгляду.

Отже, нині КПК України не містить прямих указівок щодо застосування поліграфа в кримінальному провадженні, водночас у зазначеному нормативному акті відсутні й заборони щодо отримання показань учасників кримінального провадження або ж очевидців із застосуванням поліграфа.

У зв'язку з цим потрібно звернути увагу на те, що, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативним підрозділам надається право опитувати осіб за їхньої згоди (п. 1 ч. 1 ст. 8). Згідно з ч. 16 ст. 9 цього Закону, для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні й інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей і навколишньому середовищу [8, с. 303]. Очевидно, що це положення ґрунтується на ч. 2 ст. 28 Конституції України, яка забороняє проведення медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Поліграф не містить загрози завдання шкоди здоров'ю людей і навколишньому середовищу. Отже, можна констатувати, що застосування поліграфа в оперативного-розшуковій діяльності й у кримінальному провадженні є можливим тільки за письмовою згодою особи.

На думку О.І. Мотляха, поліграф у кримінальному судочинстві України може використовуватися за криміналістичним і слідчим напрямом. Як наголошує вказаний автор, криміналістичний напрям дає можливість розв'язати такі питання:

- звузати коло підозрюваних і, можливо, причетних осіб до події розслідуваного кримінального правопорушення;
- визначити ймовірну роль підекспертного щодо планування, підготовки й учинення конкретного кримінального правопорушення;
- оцінити достовірність інформації, яка повідомляється підекспертним, і на її основі висунути обґрунтовану версію щодо розслідуваної події загалом чи окремих її обставин;
- отримати оперативно-значущу інформацію, яку в інший спосіб отримати неможливо;
- отримати фактичні дані, матеріальні докази й інші дані для своєчасного проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій, а також для виявлення, припинення й розкриття кримінальних правопорушень, а також запобігання їм.

Слідчий напрям, як уважає вказаний автор, є значимим під час проведення слідчих (розшукових) дій і допомагає визначити таке:

- достовірність показань підекспертного;
- коло осіб, причетних до кримінального правопорушення, або визначити тих, хто володіє інформацією;
- місцезнаходження матеріальних доказів у приміщенні чи на місцевості, зокрема, під час обшуку;
- правдивість та достовірність показань свідків, потерпілих [9, с. 207; 10].

У зв'язку з цим потрібно звернути увагу на те, що за останні роки пріоритетною формою застосування поліграфа в кримінальному провадженні стала експертиза.

Міністерство юстиції України визначило, що такою експертизою є судова психологічна експертиза. Відповідно до затверджених науково-методичних рекомендацій під час психологічної експертизи (п. 6.8 розділу VI), з метою отримання орієнтувальної інформації може проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу, яким є комп'ютерний поліграф. Предметом такого опитування є отримання експертом-психологом орієнтувальної інформації щодо ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації; повноти наданої опитуваною особою інформації; джерела отриманої опитуваною особою інформації; уявлень опитуваної особи про певну подію; іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій розслідування певних подій [15].

Щодо підстав для застосування поліграфа в кримінальному провадженні, то вони також відображені в указаних науково-методичних рекомендаціях Міністерства юстиції України щодо проведення психологічної експертизи: експерт може провести опитування із застосуванням комп'ютерного поліграфа, виходячи з характеру запитань, які поставлені перед ним ініціатором проведення такої експертизи [15]. У цьому аспекті важливою є ще одна умова – наявність письмової згоди досліджуваної особи на опитування з використанням поліграфа, що ґрунтується на положеннях ч. 2 ст. 28 Конституції України, яка забороняє проведення медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. В інших країнах це питання вирішується згідно з національним законодавством. А.Ф. Волобуєв зазначає, що фахівець, який діагностує людину з використанням поліграфа, повинен мати відповідний рівень підготовки в галузі психофізіології (оскільки йдеться про побудову системи запитань – психологічних реагентів – та оцінку психофізіологічних реакцій на них) і, убагацьте, базову вищу психологічну освіту, пройти спеціалізовану підготовку з використанням поліграфа в психологічних дослідженнях [14]. Тобто фахівець повинен мати статус експерта й відповідати вимогам, визначеним у ст. ст. 10–14 Закону України «Про судову експертизу», з чим, безумовно, не можна не погодитися [12].

Отже, проведений аналіз наукових публікацій та узагальнення викладених точок зору дає змогу виділити дві групи наукових уявлень про можливості використання поліграфа в кримінальному провадженні:

– як техніко-криміналістичний засіб виявлення й фіксації доказів (безпосереднього його використання під час оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій);

– як інструмент реєстрації психофізіологічних реакцій особи на певні стимули-подразники під час проведення психологічної експертизи для отримання оперативно-значущої інформації в процесі вирішення завдань, поставлених ініціатором експертизи (поліграф розглядається як інструмент експертного дослідження).

У першому напрямку – це залучення фахівця-поліграфолога під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, а також проведення допиту особи для отримання криміналістично орієнтувальної інформації (де результатом є психофізіологічне інтерв'ю, оформлене як довідка спеціаліста). У зв'язку з цим потрібно зазначити, що таке уявлення про використання поліграфа в кримінальному провадженні є початковим, яке склалося у зв'язку з «ейфорією» від розрекламованого високотех-

нологічного засобу, що отримав назву «детектор брехні». Але важливо підкреслити: результати застосування поліграфа в цьому випадку не мають статусу доказу.

У другому напрямку – це проведення повноцінного експертного дослідження у формі судово-психологічної (психофізіологічної) експертизи як самостійного виду експертизи, із висновком експерта, що може бути доказом у суді [11]. Виходячи із цього, Н.О. Симоненко робить висновок, що застосування поліграфа дає змогу повною мірою використовувати можливості такого методу для збирання доказів під час досудового розслідування й отримання важливості даних під час проведення психофізіологічної експертизи [13, с. 265].

Проведення психологічної експертизи з використанням поліграфа можливе на підставі:

– постанови слідчого чи прокурора (ст. 110 та ч. 1 ст. 243 КПК України);

– звернення сторони захисту – підозрюваного або обвинуваченого чи їхніх захисників або адвокатів (ч. 2 ст. 243 КПК України);

– ухвали суду з власної ініціативи чи за клопотанням сторін або потерпілого (ст. 332 КПК України).

За результатами проведення психологічної експертизи з використанням поліграфа складається висновок експерта, що повинен відповідати вимогам, передбаченим ст. ст. 101, 102 КПК України. До висновку долучають поліграму й результати тестів. У разі необхідності з метою підтвердження дотримання вимог безпеки досліджуваної особи може бути надано гігієнічний сертифікат на поліграфічне обладнання.

Висновки. На основі аналізу наукових публікацій та узагальнення викладених точок зору можна виділити дві групи уявлень про можливості використання поліграфа.

1. Визначення поліграфа як безпомилкового «детектора брехні», що обумовлює можливості його використання для перевірки показань учасників кримінального провадження («перевірка на поліграфі»). Але таке уявлення склалося на підставі початкового (пробного) використання цього технічного засобу в оперативно-розшуковій діяльності й під час проведення допитів правоохоронними органами різних країн. З погляду теорії доказування результати таких перевірок не витримують критики й не можуть визнаватися належними і допустимими доказами в кримінальному провадженні.

2. Визначення поліграфа як інструмента реєстрації психофізіологічних реакцій особи на певні стимули-подразники під час проведення психологічної експертизи для отримання орієнтованої інформації в процесі вирішення завдань, поставлених ініціатором експертизи. Такий підхід відповідає вимогам, які висуваються до джерел доказів, визначених у КПК України, Законі України «Про судову експертизу», відомчих нормативно-правових актах Міністерства юстиції України щодо підготовки й проведення експертиз.

Проте використання поліграфа під час проведення психологічної експертизи в Україні для отримання доказів у кримінальних провадженнях стикається з низкою проблем. Ці проблеми зумовлюють необхідність подальшого дослідження, зокрема нормативно-правового врегулювання використання поліграфа в різних соціальних сферах, розроблення й затвердження методики проведення поліграфічних досліджень, підготовки експертів належного профілю.

Список використаних джерел

1. Линник О.В. Використання поліграфа для розкриття злочинів (історико-правові аспекти). *Науковий вісник Національного університету ДПС України. Серія «Економіка, право»*. 2012. № 4(59). С. 246–252.
2. Зубровський Д.С. Досвід Японії з проведення психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (103). С. 355–366.
3. Довідка про проблеми в роботі національного стандарту в Україні – ДСТУ 8692:2016 «Поліграфи. Технічні умови». URL: <https://cutt.ly/CFH7XW0> (дата звернення: 23.01.2023).
4. Про затвердження зміни № 10 до національного класифікатора ДК 003:2010 : Наказ Міністерства України від 25 жовтня 2021 року № 810-21. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-zmini-10-do-nacionalnogo-klasifikatora-dk-0032010> (дата звернення: 23.01.2023).
5. Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні) : проект Закону України від 10 жовтня 2015 року № 3611. URL: <http://surl.li/cgpfli> (дата звернення: 15.12.2022).
6. Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі : Проект Закону України від 17.02.2016 № 4094. URL: <http://surl.li/cgpfpo> (дата звернення: 22.01.2023).
7. Про поліграфологічну діяльність : Проект Закону України № 4094-1 від 04.03.2016. URL: <http://surl.li/cgpfy> (дата звернення: 22.01.2023).
8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 22. С. 303.
9. Мотлях І.О. Ефективність використання поліграфа у розслідування злочинів минулих років. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 8. С. 206–209.
10. Мотлях І.О. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа як можливе джерело доказів. *Результати Національного авіаційного університету. Наукові статті*. 2013. С. 117–121. URL: <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/12585> (дата звернення: 21.01.2023).
11. Експертиза з використанням поліграфу. URL: <http://dsp.ua/ekspertiza-z-vukorustannyam-poligrafu> (дата звернення: 15.01.2023).
12. Про судову експертизу : Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 15.01.2023).
13. Симоненко Н.О. Використання поліграфа під час досудового розслідування згвалтувань минулих років. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (99). С. 265.
14. Волобуєв А.Ф. Поліграф: техніко-криміналістичний засіб виявлення і фіксації доказів чи інструмент експертного дослідження? *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/16719> (дата звернення: 20.01.2023).
15. Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 : Наказ Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-1> (дата звернення: 20.01.2023).

References

1. Lynnyk O.V. Vykorystannia polihrafa dlia rozkryttia zlochyniv (istoryko-pravovy aspekty). [Using a polygraph to detect crimes (historical and legal aspects)]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu DPS Ukrainy (ekonomika, pravo)*. 2012. № 4 (59). S. 246–252 [in Ukrainian].
2. Zubrov's'kyu D.S. Dosvid Yaponiyi z provedennya psykhofiziologichnykh doslidzhen' iz vykorystannyam polihrafa. [Japan's experience in conducting psychophysiological research using the polygraph]. *Naukovyy visnyk Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav*. 2017. № 2 (103). S. 355–366 [in Ukrainian].
3. DOVIDKA pro PROBLEMY v roboti natsionalnoho standartu v Ukraini – DSTU 8692:2016 «Polihrafy. Tekhnichni umovy» [REFERENCE on PROBLEMS in the work of the national standard in Ukraine – DSTU 8692: 2016 «Polygraphs. Specifications»]. URL: <http://surl.li/cgpeg> (Data zvernennia 04.06.2022 r.) [in Ukrainian].
4. Natsionalnyi klasyfikator profesii Ukrainy DK: 003:2010 «Klasyfikator profesii», Kod 2144.2 – «ekspert-polihrafoloh», vvedeno v diiu nakazom Derzhspozhyvstandartu Ukrainy № 237 vid 28 lypnia 2010 r. [National Classification of Occupations of Ukraine DK: 003: 2010 «Classifier of Occupations», Code 2144.2 – «expert polygraph examiner», put into effect by the order of Derzhspozhyvstandart of Ukraine № 237 of July 28, 2010.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10> (Data zvernennia 04.06.2022 r.) [in Ukrainian].
5. Pro dopovnennia Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy polozhenniamy shchodo vykorystannia polihrafa (detektora brekhni): proekt Zakonu Ukrainy № 3611 vid 10 zhovtnia 2015 r. [On supplementing the Criminal Procedure Code of Ukraine with provisions on the use of a polygraph (lie detector): draft Law of Ukraine № 3611 of October 10, 2015]. URL: <http://surl.li/cgpfli> (Data zvernennia 04.05.2022 r.) [in Ukrainian].
6. Proiekt Zakonu «Pro zakhyst prav osib, yaki prokhodiat opytuvannia (doslidzhennia) na polihrafi»: proekt № 4094 vid 17.02.2016. [Draft Law «On protection of the rights of persons undergoing interviews (research) on a polygraph»: draft № 4094 of 17.02.2016.] URL: <http://surl.li/cgpfpo> (Data zvernennia 02.02.2022 r.) [in Ukrainian].
7. Proiekt Zakonu «Pro polihrafolohichnu diialnist»: proekt № 4094-1 vid 04.03.2016. [Draft Law «On polygraph activities»: draft № 4094-1 from 04.03.2016.] URL: <http://surl.li/cgpfy> (Data zvernennia 02.02.2022 r.) [in Ukrainian].
8. Pro operativno-rozshukovu diialnist: Zakon Ukrainy vid 18.02.1992 r. № 2135-XII (zi zminamy ta dopovnenniamy). [On operative-search activity: Law of Ukraine of 18.02.1992 № 2135-XII (with changes and additions)] *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 1992. № 22. S. 303 [in Ukrainian].
9. Motliakh O.I. Efektyvnist vykorystannia polihrafa u rozsliduvannia zlochyniv mynulykh rokiv. [Motlyakh OI The efficiency of using a polygraph in the investigation of crimes of past years.] *Porivniialno-analitychne pravo*. 2014. № 8. S. 206–209 [in Ukrainian].

10. Motliakh I.O. Psykhofiziologichna ekspertyza z vykorystanniam polihrafa yak mozhyve dzherelo dokaziv.[Motlyakh IO Psychophysiological examination using a polygraph as a possible source of evidence.] Repozytarii Natsionalnoho aviat-siinoho universytetu. Naukovi statii. 2013. S. 117–121. URL:<http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/12585> (Data zvernennia 01.06.2022r.) [in Ukrainian].

11. Ekspertyza z vykorystanniam polihrafu.[Examination using a polygraph.] URL: [http:// dsp.ua/ekspertuza-z-vukorustanniam-poligrafu](http://dsp.ua/ekspertuza-z-vukorustanniam-poligrafu) (data zvernennia: 15.02.2022 r.) [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy «Pro sudovu ekspertyzu». [Law of Ukraine «On Forensic Examination»]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (data zvernennia: 15.06.2022 r.) [in Ukrainian].

13. Symonenko N.O. Vykorystannia polihrafa pid chas dosudovoho rozsliduvannia zgvaltuvan mynulykh rokov. [Simonenko NO Use of a polygraph during the pre-trial investigation of rapes in previous years.] Naukovyi visnyk natsionalnoi akademii vnurishnikh sprav. 2016. № 2(99). S. 265 [in Ukrainian].

14. Volobuev A.F. Polihraf: tekhniko-kryminalistychnyi zasib vyavleniia i fiksatsii dokaziv chy instrument ekspertnoho doslidzhennia? [AF Volobuev. Polygraph: a forensic tool for detecting and recording evidence or a tool for expert research?] Kryminalistychnyi visnyk. 2018 № 2 (30). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/16719> (data zvernennia: 15.06.2022 r.) [in Ukrainian].

15. Pro vnesennyi zmin do nakazu Ministerstva ustitsii Ukraini vid 08.10.1998 № 53/5: Nakaz Ministerstva ustitsii Ukraini vid 27.07.2015 № 1350/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-1> (data zvernennia: 20.01.2023).

Hradun Svitlana,

2nd-year Postgraduate Student, Police Captain

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3153-3865>

DISCUSSION ISSUES OF THE USE OF POLYGRAPH IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the process of formation and transformation of the idea of obtaining information that a person possesses, but does not want to report it for certain reasons. The practice of using the polygraph in different countries was analyzed. Attention is paid to the procedural and non-procedural forms of psychophysiological research of a person using the polygraph in criminal proceedings.

Based on the analysis of scientific publications and the generalization of the presented points of view, two groups of ideas about the possibilities of using the polygraph are distinguished.

1. Definition of the polygraph as an infallible “lie detector”, which determines the possibility of its use for checking the testimony of participants in criminal proceedings (“polygraph examination”).

2. Definition of the polygraph as a tool for recording the psychophysiological reactions of a person to certain stimulus stimuli during a psychological examination to obtain oriented information when solving the tasks set by the initiator of the examination.

A number of problems faced by pre-trial investigation bodies during psychological examination with the use of a polygraph in Ukraine for obtaining evidence in criminal proceedings have been identified.

Key words: proof, research, expert, polygraph, psychological examination, testing.

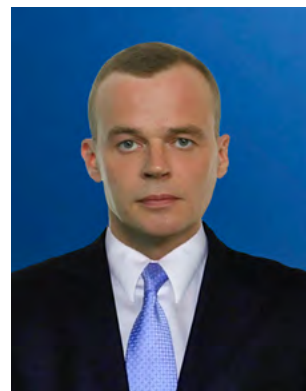
Надіслано до редколегії 21.05.2023

УДК 343.132

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-45-50

Кубарєв Іван Володимирович,

кандидат юридичних наук, професор

*(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1053-9758>**Барган Сергій Сергійович,***(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1706-0355>

СИСТЕМА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО Й ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Стаття присвячена аналізу чинної системи процесуальних форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на досудовому розслідуванні. Розкрито зміст наявних недоліків її правової регламентації, обґрунтовано, що сучасна система процесуальних форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів складається з такого: 1) доручення слідчого про проведення слідчих (розшукових) дій; 2) доручення слідчого про проведення негласних слідчих (розшукових) дій; 3) доручення слідчого про проведення оперативно-розшукових заходів. Окреслено шляхи вдосконалення кримінального процесуального регулювання взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на досудовому розслідуванні.

Ключові слова: досудове розслідування, взаємодія, форми взаємодії, слідчий, оперативні підрозділи, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії.

Постановка проблеми. Взаємодія слідчого й оперативних підрозділів у перебігу розслідування злочинів постійно перебуває в центрі уваги фахівців у галузі кримінального процесу, криміналістики, теорії оперативно-розшукової діяльності. Це пояснюється, з одного боку, тією важливою роллю, яку вона відіграє у вирішенні завдань кримінального судочинства, виступаючи важливою, у багатьох випадках необхідною передумовою для цього; з іншого – численними недоліками її практичної реалізації, що зумовлено низкою взаємопов'язаних факторів. До них належить і відсутність єдиних підходів до вирішення деяких важливих у теоретичному та практичному плані аспектів, зокрема системи процесуальних форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів, що в сучасних умовах формалізації кримінально-процесуального судочинства має неабияке значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст і значення взаємодії слідчого з оперативними підрозділами в процесі розкриття й розслідування злочинів висвітлено в низці наукових напрацювань вітчизняних фахівців, таких як В.П. Бахін, О.П. Бойко, В.К. Весельський, А.Ф. Волобуєв, Н.В. Глинська, Л.Я. Гордін,

В.Г. Дрозд, А.А. Дубинський, А.В. Журавель, І.І. Когутнич, В.О. Коновалова, Ю.В. Лук'яненко, Є.Д. Лук'янчиков, В.М. Малуґа, М.А. Погорєцький, А.М. Полях, В.В. Пяковський, В.В. Рогальська, В.В. Топчій, В.Ю. Шепітько, О.О. Юхно та ін. У межах наявних досліджень висвітлено різні підходи до розв'язання важливих проблемних аспектів взаємодії як із позиції кримінального процесуального законодавства, так і з позицій криміналістики. Водночас питання системи процесуальних форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на досудовому розслідуванні однозначного тлумачення не отримало.

Метою статті є визначення кола процесуальних форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на досудовому розслідуванні та шляхів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Поділ форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на процесуальні й організаційні є традиційним для кримінального процесу та криміналістики. В основу цієї класифікації покладено характер нормативно-правового акта, яким відповідну форму регламентовано (або відсутність регламентації взагалі). Але перед тим, як здійснити аналіз

висловлених із цього приводу думок, убачається доцільним зупинитися на деяких загальних положеннях, які, як видається, є важливими в методологічному плані для вирішення поставленого в дослідженні завдання.

По-перше, класифікація форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на досудовому розслідуванні, як і будь-яка класифікація, є процедурою логічного поділу обсягу поняття за певною ознакою. Тому зміст поняття, тобто коло об'єктів або явищ, яке воно охоплює, є важливою умовою коректної класифікації. У межах дослідження варто зазначити, що сталим є розуміння форми взаємодії слідчого й оперативних підрозділів як способів взаємозв'язку між ними, завдяки яким відбувається узгодження їхніх дій. Водночас саме поняття взаємодії зазначених суб'єктів залишається дискусійним, а деякі із запропонованих у літературі дефініцій містять тавтологію або суперечності. Обсяг публікації не дає змоги детально розглянути запропоновані підходи, а тому обмежимося констатуванням, що, на наш погляд, взаємодія слідчого й оперативних підрозділів – це елемент організації розслідування, що полягає в узгодженому визначенні та здійсненні слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та інших заходів під керівництвом слідчого з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства [1, с. 7]. Підкреслимо, що суть взаємодії полягає саме в узгодженій діяльності, а не спільній або сумісній діяльності чи співробітництві. Це твердження ґрунтується на соціально-психологічних дослідженнях спільної діяльності, які дали змогу виокремити три її типи: а) спільно-індивідуальну, за якої кожен учасник відпрацьовує свою частину роботи незалежно від інших (наприклад, почергове перенесення вантажу); б) спільно-послідовну, за якої загальне завдання виконується послідовно кожним учасником (наприклад, конвеєрне виробництво); в) спільно-взаємодіючу, коли має місце одночасна взаємодія кожного учасника з усіма іншими [2; 3, с. 261; 4, с. 382; 5, с. 173]. Тобто поняття спільної діяльності є більш широким, оскільки така діяльність не завжди пов'язана із взаємодією, а тому й не виражає його сутності. Ігнорування цього положення призводить до того, що до форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів зараховують діяльність, де взаємодія фактично відсутня, а має місце спільно-послідовне вирішення загального завдання.

По-друге, формування будь-якої класифікації передбачає чітке визначення ознаки, за якою розподіляються відповідні об'єкти, явища, процеси. І тут постає питання: уважати процесуальними форми взаємодії слідчого й оперативних підрозділів ті, що закріплені в Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) або ж у кримінальному процесуальному законодавстві. Більш обґрунтованим нам видається останній підхід, оскільки, згідно зі ст. 1 КПК України, порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України, а останнє, відповідно до ч. 2 цієї ж статті, включає в себе, крім самого кодексу, положення Конституції України, міжнародних договорів та інші закони України. Тому процесуальні форми взаємодії можуть бути закріплені не тільки в КПК України, а й в інших законах. Водночас не можуть уважатися процесуальними форми взаємодії зазначених суб'єктів, регламентовані відомчими нормативно-правовими актами, які не є частиною кримінального процесуального законодавства.

Й останнім моментом загального характеру, на якому доцільно зупинитися, є значення поділу форм взаємодії

слідчого й оперативних підрозділів на процесуальні й організаційні. Нерідко поділу форм за цим критерієм на практиці, а іноді в теорії не приділяється достатньої уваги, а сама класифікація розглядається лише як суто наукова конструкція, що не має практичного значення. Дійсно, у теоретичному плані будь-яка класифікація, у тому числі й та, що є предметом нашого аналізу, є способом систематизації знань, сприяє повноті та глибині пізнання відповідних закономірностей, а отже, й ефективності практичного використання отриманих знань.

Якщо ж міркувати в практичній площині, то, як справедливо зазначали дослідники, взаємодія слідчого й оперативних підрозділів у кінцевому підсумку спрямована на швидке, повне й об'єктивне встановлення обставин, що становлять предмет доказування. Однак залежно від конкретної мети взаємодії та значення здобутої інформації її можна розглядати у двох аспектах: 1) взаємодія, спрямована на процесуальне встановлення фактів, що входять у предмет доказування; 2) взаємодія, спрямована на одержання відомостей, що мають тактичне й орієнтовне значення (дають змогу слідчому випереджати дії злочинців, обирати найбільш ефективні тактичні прийоми тощо). Якщо в першому випадку взаємодія може протікати лише у формах, передбачених кримінальним процесуальним законом, то в другому – слідчий може застосовувати як процесуальні, так й організаційні форми взаємодії. У цьому зв'язку варто погодитися, що форми взаємодії необхідно класифікувати за правовою ознакою, тому що порушення процесуальних форм взаємодії, тобто відступ від норм процесуального закону, який регламентує ці форми, може негативно позначитися на законності й обґрунтованості прийнятих рішень. Відступ від організаційних форм хоча й може завдати шкоди інтересам розслідування, але це не пов'язано з процесуально-правовими наслідками.

Показовим у цьому плані є Постанова Верховного суду України від 29 січня 2019 року у справі № 466/896/17, відповідно до якої протокол обшуку, проведеного оперативним підрозділом, визнано недопустимим доказом. Обґрунтовуючи висновок, суд зазначив таке. Як убачається з матеріалів кримінального провадження, ухвалою слідчого судді Галицького районного суду міста Львова від 10 листопада 2016 року дозвіл на проведення обшуку у квартирі АДРЕСА_1 було надано слідчому СВ Галицького відділу поліції ГУ НП у Львівській області І.С. Кулику. Тобто саме І.С. Кулик, згідно з умовами дозволу, був уповноважений на проведення вказаної слідчої дії. Незважаючи на це, обшук у житлі ОСОБА_1 23 листопада 2016 року фактично був проведений оперативним підрозділом Карпатського управління кіберполіції ГУНП України у Львівській області без участі слідчого І.С. Кулика [6]. І хоча ця правова позиція викликала, на наш погляд, справедливую критику з боку фахівців, саме її існування свідчить про те, що кримінальна процесуальна регламентація взаємодії слідчого й оперативних підрозділів становить не тільки теоретичну, а й суто практичну проблему.

Щодо безпосередньо переліку процесуальних форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів, то до нього науковці одностайно зараховують передбачене в п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України право слідчого доручати оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД), а також, кореспондуючи цьому праву, відповідні обов'язки зазначених підрозділів, закріплені як у кодексі, так і в інших законах, зокрема Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність». Водночас існує пев-

на, здавалося б, незначна особливість. Так, більшість дослідників вважають, що зазначеною нормою КПК передбачено одну (єдину) форму взаємодії [7, с. 90–96; 8, с. 186–194; 9, с. 53]. На нашу думку, варто відокремити дві самостійні форми взаємодії: 1) доручення оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) дій; 2) доручення цим підрозділам проведення негласних (слідчих) розшукових дій. Принципова різниця між дорученням слідчим оперативним підрозділам слідчих (розшукових) та НСРД полягає в тому, що перші слідчий може й повинен проводити особисто, але вимушений їх передоручити з огляду на певні обставини. Другі провести особисто слідчий не має можливості, а отже, доручення їх проведення насправді є його не правом, а обов'язком.

У наукових джерелах наведено різні причини, з яких слідчий не має реальної можливості особисто провести НСРД, якими в узагальненому вигляді є такі:

- відсутність у слідчого фахової підготовки та відповідного досвіду проведення негласних слідчих (розшукових) дій;
- відсутність специфічних технічних засобів, значна частина яких потребує застосування спеціальних знань;
- тривалість проведення окремих НСРД і відсутність у слідчого відповідних ресурсів часу;
- публічність особи слідчого, що унеможливує дотримання конспірації, яка є обов'язковою умовою деяких НСРД;
- наявність підвищеної особистої небезпеки для осіб, що безпосередньо проводять окремі НСРД.

У теоретичній площині деякі автори також указують на неприпустимість поєднання кримінально-процесуальної та оперативно-розшукових функцій, а також невідповідність негласності відповідних дій засаді публічності кримінального судочинства.

Уважаємо доцільним звернути увагу на ще один проблемний аспект на прикладі спеціального слідчого експерименту (п. 3 ч. 1 ст. 271 КПК України), право особистого проведення якого формально надано слідчому. Особи, які проводять цю НСРД, сприймають обставини, що мають значення для справи, і зазвичай безпосередньо спостерігають за вчиненням злочину, тобто стають його очевидцями. За КПК України 1960 року, вони мали бути допитані як свідки, і саме так відбувалося на практиці. Як бути зі слідчим, який провів спеціальний слідчий експеримент, і з його відводом? З позицій чинного КПК, особа набуває статусу свідка з моменту виклику для надання показань (ч. 1 ст. 65 КПК України). Тобто формально до отримання виклику слідчий свідком не є, а отже, підстав для його відводу (ст. 77 КПК України) немає. Але чи доцільно, щоб розслідування злочину проводив його свідок? На наш погляд, відповідь – ні. Це питання є актуальним і для особистого проведення слідчим низки інших НСРД.

Наведені обставини дають змогу констатувати, що доручення слідчим оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) і доручення проведення негласних слідчих (розшукових) дій істотно відрізняються за своїм змістом, отже, мають розглядатися як самостійні процесуальні форми взаємодії зазначених суб'єктів.

З огляду на сформульовану вище логічну підставу класифікації, тобто закріплення форми взаємодії не тільки в КПК України, а й у кримінальному процесуальному законодавстві, на наш погляд, самостійну процесуальну форму взаємодії становлять правовідносини між слідчим та оперативним підрозділом, передбачені п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшу-

кову діяльність», яка зобов'язує зазначені підрозділи виконувати доручення слідчого про проведення оперативно-розшукових заходів. Ця форма взаємодії була прямо закріплена в попередньому КПК, і за результатами багатьох досліджень визнавалася однією з найбільш розповсюджених та ефективних як науковцями, так і практиками. На нашу думку, це пояснюється тим, що проведення оперативно-розшукової діяльності є головною функцією відповідних підрозділів, саме її системне поєднання з процесуальною діяльністю слідчого призводить до якісно іншого результату, якого поодиножці суб'єкти взаємодії досягти не в змозі (т. зв. емерджентність системи). З яких міркувань законодавець вирішив відмовитися від закріплення в чинному КПК України права слідчого доручити оперативним підрозділам здійснення їх головної функції – оперативно-розшукової діяльності, залишається невідомим (на наш погляд, причиною є банальна неухважність). Особливо з урахуванням того, що кодифікація як спосіб упорядкування законодавства, спрямований на подолання в ньому суперечностей і неузгодженостей, усунення множинності нормативних актів, прогалин і колізій у регулюванні суспільних відносин, має на меті поліпшення структури правових актів, удосконалення їх логіки, термінології тощо [10, с. 139–140]. У досліджуваній формі спостерігається прямо протилежна ситуація, коли слідчий, реалізуючи свої повноваження й надаючи доручення в кримінальному провадженні, вимушений спиратися не на КПК України, а на інший нормативний акт.

З наведеної позиції впливає недостатня обґрунтованість висловленої в спеціальній літературі [9, с. 53; 11, с. 139; 12, с. 131] думки про існування самостійної процесуальної форми взаємодії, передбаченої ч. 3 ст. 281 КПК України, яка наділяє слідчого правом доручити розшук підозрюваного оперативним підрозділам. Такий розшук здійснюється шляхом проведення оперативно-розшукових заходів із залученням сил і засобів оперативно-розшукової діяльності. Тому, на наш погляд, він є окремим, ситуативно обумовленим, випадком проаналізованої вище більш загальної форми взаємодії, передбаченої п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». А отже, виокремлення такої самостійної процесуальної форми взаємодії, як доручення слідчим розшуку підозрюваного оперативним підрозділом, порушує одне з правил коректної класифікації – її послідовність, яка виявляється в дотриманні субординації обсягів поділу: не можна переходити від загального поняття до одиничного, оминаючи середнє видове поняття [13, с. 97; 14, с. 91]. Знову-таки наголосимо на недосконалості юридичної техніки чинного КПК України, який регламентує окремий випадок доручення оперативним підрозділам проведення оперативно-розшукових заходів з метою розшуку підозрюваного, але загалом відповідних повноважень слідчого не містить.

Існує думка, що до процесуальних форм взаємодії належить передача оперативними підрозділами слідчому матеріалів оперативно-розшукової діяльності про виявлений злочин [12 с. 131; 15, с. 78]. Такий підхід був доволі розповсюдженим за чинності КПК України 1960 року, який у ст. 94 містив самостійний привід до порушення кримінальної справи – безпосереднє виявлення ознак злочину органом дізнання, що й уважалося відповідною правовою підставою взаємодії. Чинний КПК подібної конкретної норми не містить, а як привід до початку досудового розслідування, крім заяв і повідомлень, називає самостійне виявлення слідчим

з будь-якого джерела відповідних обставин. До таких джерел, певно, можуть бути зараховані й результати оперативно-розшукової діяльності. Крім того, правовим підґрунтям відповідних дій є положення ч. 2 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Згідно з ними, у разі виявлення ознак кримінального правопорушення оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому КПК України.

Таким чином, передача оперативними підрозділами слідчому матеріалів про виявлені в перебігу оперативно-розшукової діяльності злочини формально підпадає під ознаки процесуальної форми взаємодії, оскільки врегульована кримінальним процесуальним законодавством. Разом із тим варто відзначити, що процесуальна взаємодія слідчого й оперативного підрозділу може виникнути лише за умови знаходження кримінальної справи в провадженні слідчого. Тільки в цих випадках слідчий виступає як суб'єкт кримінально-процесуальних відносин і має право приймати рішення й проводити дії, що мають процесуальне значення. Передача матеріалів оперативно-розшукової діяльності про виявлений злочин слідчому цьому положенню не відповідає. Крім того, сама собою передача таких матеріалів від оперативного підрозділу до слідчого ще не є погодженою діяльністю, яка становить зміст взаємодії. У цих випадках має місце не спільно взаємодіючий, а спільно послідовний тип групової діяльності, за якого загальне завдання вирішується шляхом послідовних дій суб'єктів, які можуть і не контактувати (взаємодіяти) між собою. Безумовно, у наведених ситуаціях взаємодія має місце, вона поширена на практиці й порівняно детально врегульована відомчими нормативними актами. Проте здійснюється вона не в процесуальній формі, а в таких організаційних формах, як спільне вивчення матеріалів з метою визначення їх готовності до реалізації, спільне планування, консультаційна ді-

яльність слідчого щодо подальших напрямів оперативно-розшукового документування.

Такими є погляди авторів на сучасний зміст кримінальної процесуальної регламентації взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на досудовому розслідуванні. При цьому вдосконалення такої взаємодії в процесуальних формах не обмежується чітким визначенням їх кола на теперішній час. Наведена система є неповною за рахунок того, що з прийняттям КПК України 2012 року законодавець відмовився від деяких інших, раніше закріплених у кримінальному процесуальному законі, форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів, які є традиційними для вітчизняного судочинства, багаторазово довели свою ефективність і використовуються в сучасній правоохоронній практиці, але без належного правового підґрунтя. Варто повністю погодитися з професором А.Ф. Волобуєвим, що з набуттям чинності КПК України 2012 року сталося розбалансування взаємодії між слідчими й працівниками оперативних підрозділів, спроби зберегти напрацьовані раніше форми взаємодії через відомче нормативне регулювання достатнього ефекту не мали, що призвело на практиці до припинення оперативними підрозділами активної діяльності в очікуванні відповідних постанов або окремих доручень слідчого [16, с. 276].

Висновки. Сьогодні система процесуальних, тобто врегульованих кримінальним процесуальним законодавством, форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів складається з такого: 1) доручення слідчим оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) дій; 2) доручення слідчим оперативним підрозділам проведення НСРД; 3) доручення слідчим оперативним підрозділам проведення оперативно-розшукових заходів. Остання форма взаємодії потребує безпосереднього закріплення в КПК України. Чинна система процесуальних форм взаємодії є недосконалою, що не дає змоги повною мірою реалізувати потенціал зазначених суб'єктів у вирішенні завдань кримінального судочинства. Одним із напрямів її поліпшення є повернення до регламентації в КПК України деяких форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів, що були передбачені ним раніше та довели свою ефективність на практиці.

Список використаних джерел

1. Кубарев І.В. Проблеми організації розслідування вбивств, що вчиняються групою осіб в умовах неочевидності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 19 с.
2. Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А. Психологія : підручник. 6-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 2008. 560 с.
3. Коваленко А.Б., Корнев М.Н. Соціальна психологія : підручник. Київ : Геопринт, 2006. 400 с.
4. Черкаський А. Психологічна діагностика сумісності і спрацьованості в управлінських командах. *Психологічні перспективи*. 2022. № 39. С. 382–393.
5. Шульга С.С. Проблема сутності та критеріїв сумісності в сучасній психології: теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. Вип. 3. С. 171–175.
6. Постанова ККС ВС від 29 січня 2019 року, судова справа № 466/896/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79601140> (дата звернення: 06.06.2023).
7. Полях А.М. Актуальні проблеми процесуальних форм взаємодії між слідчим та оперативними підрозділами. *Юрист України*. 2015. № 3–4. С. 90–96.
8. Пясковський В.В. Процесуальні форми взаємодії слідчих з іншими співробітниками правоохоронних органів під час розслідування насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 186–194.
9. Бойко О.П., Рогальська В.В. Взаємодія слідчих Національної поліції України з підрозділами карного розшуку на досудовому провадженні : монографія. Дніпро : Біла К.О., 2018. 180 с.
10. Шемшученко Ю.С., Бурчак Ф.Г., Заблюк М.П. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3. Київ : Українська енциклопедія, 2001. 792 с.
11. Мірковець О.М. Розслідування розбоїв, вчинених організованою групою в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь. 2021. 258 с.

12. Малога В.М. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами в системі методики розслідування злочинів : дис. ... канд. юрид. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2016. 289 с.
13. Логіка для юристів : підручник / В.С. Бліхар та ін. 2-ге вид., перероб. та допов. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.
14. Шепетяк О. Логіка : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Фенікс, 2015. 256 с.
15. Абламський С.Є., Юхно О.О., Лук'яненко Ю.В. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень : навчальний посібник / за заг. ред. д.ю.н., професора О.О. Юхна. Харків : НікаНова, 2017. 152 с.
16. Волобуєв А.Ф. Проблеми взаємодії суб'єктів досудового розслідування злочинів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. Вип. 3. С. 270–276.

References

1. Kubariev I.V. (2007). Problemy orhanizatsii rozsliduvannia vbyvstv, shcho vchyniautsia hrupoiu osib v umovakh ne-ocheyvidnosti: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk [Problems of organizing the investigation of murders committed by a group of persons in conditions of non-obviousness]. Kharkiv. 19 s. [in Ukrainian].
2. Trofimov Yu.L., Rybalka V.V., Honcharuk P.A. (2008). *Psykholohiia: pidruchnyk*. [Psychology]. 6-te vyd., stereotyp. Kyiv : Lybid. 560 s. [in Ukrainian].
3. Kovalenko A.B., Korniev M.N. (2006). *Sotsialna psykholohiia: pidruchnyk*. [Social psychology]. Kyiv : Neoprynt. 400 s. [in Ukrainian].
4. Cherkaskyi A. (2022). *Psykholohichna diahnozyka sumisnosti i spratsovanosti v upravlinskykh komandakh*. [Psychological diagnosis of compatibility and effectiveness in management teams]. *Psykholohichni perspektyvy*. (39). S. 382–393 [in Ukrainian].
5. Shulha S.S. (2013). *Problema sutnosti ta kryteriiv sumisnosti v suchasniy psykholohii: teoretychnyi analiz*. [Psychological diagnosis of compatibility and effectiveness in management teams]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky*. Vyp. 3. S. 171–175 [in Ukrainian].
6. Postanova KKS VS vid 29 sichnia 2019 roku, sudova sprava № 466/896/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79601140> (data zvernennia: 06.06.2023) [in Ukrainian].
7. Poliakh A.M. (2015). *Aktualni problemy protsesualnykh form vzaiemodii mizh slidchym ta operatyvnymy pidrozdilamy* [Actual problems of procedural forms of interaction between the investigator and operative units]. *Yuryst Ukrainy*. № 3–4. S. 90–96 [in Ukrainian].
8. Piaskovskiy V.V. (2015). *Protsesualni formy vzaiemodii slidchykh z inshymy spivrobotnykamy pravookhoronnykh orhaniv pid chas rozsliduvannia nasylnytskykh zlochiniv, uchynenykh shchodo nepovnoletnikh* [Procedural forms of interaction of investigators with other employees of law enforcement agencies during the investigation of violent crimes committed against minors]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 2. S. 186–194 [in Ukrainian].
9. Boiko O.P., Rohalska V.V. (2018). *Vzaiemodiia slidchykh Natsionalnoi politsii Ukrainy z pidrozdilamy karnoho rozshuku na dosudovomu provadzhenni: monohrafiia* [Interaction of investigators of the National Police of Ukraine with criminal investigation units during pre-trial proceedings]. Dnipro : Bila K.O. 180 s. [in Ukrainian].
10. Shemshuchenko Yu.S., Burchak F.H., Zabliuk M.P. (2001). *Yurydychna entsyklopediia* [Legal encyclopedia]: v 6 t. T. 3. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia. 792 s. [in Ukrainian].
11. Mirkovets O.M. (2021). *Rozsliduvannia rozboiv, vchynenykh orhanizovanoi hrupoiu v Ukraini* [Investigation of robberies committed by an organized group in Ukraine]: dys. ... kand. yuryd. nauk. Mariupol. 258 s. [in Ukrainian].
12. Maliuha V.M. (2016). *Vzaiemodiia slidchoho z operatyvnymy pidrozdilamy ta inshymy subiektamy v systemi metodyky rozsliduvannia zlochiniv* [The interaction of the investigator with operative units and other subjects in the system of crime investigation methods]: dys. ... kand. yuryd. nauk. Lviv. nats. un-t im. I. Franka. Lviv. 289 s. [in Ukrainian].
13. Blikhar V.S. ta in. (2022). *Lohika dlia yurystiv: pidruch.* vyd. 2-he, pererob. ta dopov [Logic for lawyers]. Uzhhorod : Vyd-vo UzhNU «Hovertla». 316 s. [in Ukrainian].
14. Shepetiak O. (2015). *Lohika: pidruch. dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Logic]. Kyiv : Feniks. 256 s. [in Ukrainian].
15. Ablamskyi S.Ye., Yukhno O.O., Lukianenko Yu.V. (2017). *Vzaiemodiia slidchoho z inshymy orhanamy i pidrozdilamy pry rozkrytti ta rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen: navch. posib.* [Interaction of the investigator with other bodies and units during the disclosure and investigation of criminal offenses: training] / za zah. red. d.iu.n., profesora O.O. Yukhna. Kharkiv : NikaNova. 152 s. [in Ukrainian].
16. Volobuiev A.F. (2015). *Problemy vzaiemodii subiektiv dosudovoho rozsliduvannia zlochiniv* [Problems of interaction of subjects of pre-trial investigation of crimes]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka*. Vyp. 3. S. 270–276 [in Ukrainian].

Kubariev Ivan,

PhD in Law, Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1053-9758>

Barhan Serhii,

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1706-0355>

**SYSTEM OF PROCEDURAL FORMS OF INTERACTION
BETWEEN THE INVESTIGATORS AND THE OPERATIONAL UNITS
IN PRE-JUDICIAL INVESTIGATION**

The article focuses on analyzing the system of procedural forms of interaction between investigators and operational units in pre-trial investigations of crimes. It examines the shortcomings in its practical implementation according to the provisions of the current criminal procedural legislation of Ukraine. Emphasis is placed on the lack of unified approaches to addressing various problematic aspects in defining the forms of interaction between investigators and operational units. It discusses important aspects of this interaction, highlights the shortcomings in its practical implementation, and the absence of unified approaches to addressing certain significant aspects. The article acknowledges that the interaction between investigators and operational units is a constant element in crime investigations, but the concept of interaction remains debatable, and some of the proposed forms of interaction may be insufficiently effective. Enhancing the interaction between investigators and operational units through procedural forms is an important task for improving the work of law enforcement agencies. However, improving such interaction is not limited to clearly defining their scope at present and requires further research and the development of new approaches to addressing the problems of interaction. Further improvement in interaction can be achieved through the development of new procedural forms that consider contemporary challenges and the needs of law enforcement agencies. Therefore, an attempt has been made to provide recommendations for enhancing the interaction between investigators and operational units, which can be useful for the practical work of investigators and operational units in the process of crime detection and investigation. It is suggested that in order to improve the system, the reintroduction of certain forms of interaction between investigators and operational units in the Criminal Procedure Code of Ukraine could be considered.

Key words: pre-trial investigation, interaction, forms of interaction, investigator, operative divisions, investigative (search) actions, secret investigative (search) actions.

Надіслано до редколегії 20.05.2023

УДК 343.98+343.14

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-51-55

Лук'янчиков Євген Дмитрович,

доктор юридичних наук, професор

(Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5763-6972>

Лук'янчиков Борис Євгенович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4761-5980>

Микитенко Ольга Борисівна,

(Університет економіки та права «КРОК», м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4608-5567>

ПІДСТАВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглядається питання про підстави й тактичні особливості пред'явлення об'єктів матеріального світу (передусім осіб) для впізнання (криміналістичної ідентифікації за образом, що відбився й зберігається в пам'яті людини). Звернено увагу на неоднозначність визначення в чинному КПК України фактичних підстав для проведення слідчих (розшукових) дій. Під фактичною підставою пропонується розуміти наявність у слідчого, прокурора даних процесуального й непроцесуального характеру, які дають змогу дійти висновку про необхідність (доцільність) і можливість проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Обґрунтовуються уточнення частини 1 статті 228 КПК України.

Ключові слова: пред'явлення для впізнання, допит, підстава, достатність доказів, ідентифікація.

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень – складний інформаційно-пізнавальний процес, який підпорядковується загальним закономірностям пізнання сутності процесів і явищ, що мали місце в минулому й залишили свої відображення в навколишньому середовищі. Здавалося, для встановлення обставин кримінального правопорушення достатньо відшукати його відображення (сліди) й от-

римати з них необхідну інформацію, яка в подальшому становитиме основу судових доказів. Проте в кримінальному судочинстві процес формування судових доказів має здійснюватися застосуванням тільки тих засобів, які передбачені законом і у визначеному порядку.

Сьогодні отримання інформації про обставини кримінального правопорушення може здійснюватися застосуванням заходів забезпечення кримінального про-

вадження (тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна тощо), а також проведенням слідчих (розшукових) дій, однією з яких є пред'явлення для впізнання особи (ст. 228 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України), речей (ст. 229 КПК), трупа (ст. 230 КПК). У криміналістичній літературі пред'явлення для впізнання розглядають як спосіб ідентифікації об'єктів за ідеальними відображеннями (слідами пам'яті) [1]. Важлива роль у цьому процесі належить особі, яка сприймала певний об'єкт, процес або явище, запам'ятала його ознаки й може впізнати, якщо побачить знову. В умовах воєнного стану й у наступний період доведеться постійно звертатися до проведення цієї слідчої (розшукової) дії з метою ідентифікації осіб, які вчиняли тяжкі воєнні й інші злочини проти мирних жителів, полонених тощо. Саме це спонукає до дослідження підстав, процесуального порядку та психологічних особливостей проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тактиці узнавання й упізнання під час досудового слідства присвячене дисертаційне дослідження М.О. Головецького (2002 р.). Проблемні питання пред'явлення для впізнання в сучасній слідчій практиці досліджував О.В. Баулін (2019 р.). Пред'явлення особи для впізнання поза її візуальним спостереженням на рівні дисертаційного дослідження вивчала І.В. Басиста (2006 р.). Тактико-психологічні засади пред'явлення для впізнання аналізувала О.В. Бишевец (2015 р.). Не залишилися поза увагою науковців питання тактики пред'явлення об'єктів для впізнання в США (М.П. Климчук, 2018 р.) і в Республіці Польща (К.В. Гріненко 2020 р.). Разом із тим подальшого дослідження потребують питання щодо підстав пред'явлення для впізнання, психологічних та організаційних умов проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Метою статті є висвітлення фактичних підстав для прийняття рішення про пред'явлення об'єктів для впізнання, організаційних і психологічних умов його проведення, а також результатів, які можуть бути досягнуті в процесі його проведення.

Виклад основного матеріалу. Пред'явлення для впізнання є слідчою (розшуковою) дією, яка проводиться у визначеній законом процесуальній формі за наявності відповідних до того підстав. З аналізу норм чинного КПК України можна дійти висновку, що підстави для проведення слідчих (розшукових) дій визначаються неоднозначно. Так, проведення обшуку можливо за наявності фактичних (достатність доказів) і процесуальних (ухвала слідчого судді) підстав. Щодо підстав проведення інших слідчих (розшукових) дій у КПК взагалі не згадується, проте вказується на мету їх проведення – огляду (ст. 237), слідчого експерименту (ст. 240), освідування (ст. 241). Мета пред'явлення особи для впізнання сформульована в ч. 1 ст. 228 КПК і полягає в упізнанні однією особою іншої особи, яку вона сприймала й запам'ятала у зв'язку з подією вчиненого кримінального правопорушення та наступним його розслідуванням, а тому певні сумніви викликає думка Я.Ю. Конюшенко про невизначеність мети освідування [2, с. 46].

Відсутність у змісті ст. 228 КПК України вказівки на підстави пред'явлення для впізнання не може розглядатися свідченням того, що вони взагалі не потрібні під час прийняття рішення про його проведення. На цей час слідчий має володіти відомостями процесуального та непроцесуального характеру, які дають змогу дійти висновку, що конкретна особа безпосередньо сприйма-

ла якісь об'єкти у зв'язку з подією злочину, запам'ятала їх і під час допиту висловила можливість і бажання впізнати їх, якщо побачить знову [3, с. 109–110].

Відсутність у чинному КПК чіткої вказівки на підстави для пред'явлення для впізнання спонукала науковців до пошуку шляхів їх обґрунтування й визначення. Так, автори науково-практичного коментаря вважають, що пред'явлення для впізнання проводиться за наявності юридичних і фактичних підстав. До юридичних вони зараховують такі: суб'єкт впізнання; протокол його допиту, у якому зафіксовано показання про прикмети й особливості об'єкта впізнання та про обставини, за яких він його сприймав; об'єкт, який підлягає впізнанню; кілька схожих об'єктів, які пред'являються разом з об'єктом упізнання. Під фактичними підставами пропонують розуміти наявність у слідчого, прокурора даних процесуального та непроцесуального характеру, які дають змогу дійти висновку про необхідність (доцільність) і можливість проведення цієї слідчої дії [4, с. 500].

З аналізу наведених та інших наукових публікацій можна дійти висновку, що стосовно фактичних підстав пред'явлення для впізнання сформульована визначена думка. Щодо правових (зустрічаються різні назви: процесуальних, юридичних тощо) підстав проведення цієї слідчої (розшукової) дії пошуки продовжуються. Проте вже сьогодні можна констатувати, що правовою підставою пред'явлення для впізнання під час здійснення дистанційного досудового розслідування, якщо сторона кримінального провадження чи потерпілий заперечує проти цього, варто розглядати вмотивовану постанову (ухвалу) прокурора або слідчого судді (ч. 2 ст. 232 КПК).

Не виявляє послідовності у визначенні підстав для проведення освідування і Є.О. Нирка. Спочатку вона слушно зазначає, що фактичною підставою варто вважати певну сукупність інформації (фактичні дані), що дають змогу слідчому зробити припущення про можливість ідентифікації певного об'єкта особою, яка раніше його сприймала й запам'ятала. Проте в подальшому авторка зазначає, що «фактичною підставою зазначеної слідчої (розшукової) дії є необхідність у проведенні пред'явлення для впізнання та використанні його результатів для встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження» [5, с. 120].

Варто звернути увагу на те, що під час розслідування в слідчого виникає необхідність у проведенні багатьох слідчих (розшукових) дій, проте їх практична реалізація потребує наявності фактичних підстав (достатніх доказів, а в деяких випадках й оперативної інформації) для прийняття відповідного процесуального рішення, а в низці випадків і процесуальних (постанова слідчого, прокурора, ухвала слідчого судді). Отже, приймаючи рішення про проведення пред'явлення для впізнання, слідчий має володіти фактичними даними про особу, у пам'яті якої зберігся образ раніше сприйнятого об'єкта і яка може його впізнати (ідентифікувати), якщо побачить знову. Сукупність таких даних і варто розглядати фактичною підставою для прийняття слідчим рішення про проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Аналіз норм, що встановлюють підстави для прийняття процесуальних рішень, зазначає А.Я. Дубинський, приводить до висновку, що такими має розглядатися сукупність доказів, достатніх для прийняття конкретного процесуального рішення [6, с. 29–30].

Варто зазначити, що пред'явлення для впізнання є складною в організаційному й тактичному плані слід-

чою дією. За даними А.В. Коваленка, кожний десятий з опитаних слідчих Національної поліції України назвали цю слідчу (розшукову) дію найскладнішою під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів [7, с. 102]. Ця слідча (розшукова) дія вимагає значних витрат часу слідчого, особи, яка буде впізнавати, й інших осіб. Її організація та проведення передбачають можливість і необхідність певних форм співробітництва слідчого, того, хто впізнає, й осіб, серед яких будуть пред'являти особу для впізнання, а також добровільного волевиявлення таких осіб на участь у слідчій дії.

Прийняття рішення про пред'явлення для впізнання відбувається в умовах тактичного ризику. Навіть у тих умовах, коли той, хто впізнає, описує ознаки, за якими може впізнати особу, не можна виключати ситуації, коли під час пред'явлення він не впізнає особу, яку пред'являли для впізнання. Тому під час підготовки до слідчої дії варто враховувати таку ситуацію. Для зменшення психологічного навантаження на впізнаючого слідчу дію можна провести поза візуального спостереження з боку того, кого пред'являють. У процесі допиту підозрюваного варто з'ясувати, чи може він упізнати потерпілого та чи бажає це зробити. Тоді першим для впізнання потрібно пред'явити потерпілого або свідка в умовах, щоб він не бачив того, хто впізнає. Надалі вже йому можна буде пред'явити підозрюваного.

Процес прийняття рішення про пред'явлення для впізнання відбувається за загальними правилами прийняття процесуальних і тактичних рішень під час кримінального провадження: вивчення й аналіз наявної інформації, порівняння її з іншими фактичними даними в провадженні, оцінювання й висновки, у яких відображається прийняте рішення [8, с. 58–59].

Вагомого значення в цьому процесі набуває визначення часу пред'явлення для впізнання й урахування психологічних особливостей того, хто впізнає. За загальним правилом, зволікання з пред'явленням для впізнання призводить до вгасання пам'яті, окремі ознаки й риси об'єкта забуваються, проте тривалий час зберігаються загальні уявлення. Урахування в процесі розслідування зазначених обставин набуває особливого значення в сучасних умовах воєнного стану в Україні. За інформацією керівника департаменту протидії злочинам, учиненим в умовах збройного конфлікту, Офісу генпрокурора Юрія Белоусова, станом на березень 2023 року зареєстровано 70,5 тисяч воєнних злочинів, значну частину серед яких становлять убивства, катування, сексуальне насильство й інші тяжкі злочини проти особи. Сьогодні повідомлено про підозру 292 особам, із них 22 – це полонені, а решта – заочно [9]. Тільки наведені дані свідчать про значний обсяг навантаження на органи досудового розслідування й оперативні підрозділи щодо встановлення воєнних злочинців, їх ідентифікації та викриття. У сучасних умовах важко забезпечити вимогу про наближення часу пред'явлення для впізнання до моменту вчинення злочину й відображення його обставин та ознак злочинця. Проте варто пам'ятати, що розшук воєнних злочинців буде продовжуватися й після закінчення воєнних дій. Особи, які вчинили такі злочини, будуть установлюватися в різних, навіть надзвичайно віддалених країнах протягом тривалого часу, свідченням чому є розшук і притягнення до кримінальної відповідальності нацистських злочинців Другої світової війни. Саме тому перед слідчими постає питання ідентифікації розшуканих осіб, важливе місце в якій буде належати пред'явленню особи для впізнання. Сьогодні така ідентифікація може здійснюватися

під час безпосереднього пред'явлення особи впізнаючому за анатомічними ознаками, голосом і ходом. Також пред'явлення особи для впізнання може здійснюватися за фотознімками та матеріалами відеозапису (ч. 6 ст. 228 КПК).

Пред'явленню особи для впізнання, незважаючи на те що в ч. 1 ст. 228 КПК йдеться про «опитування», завжди має передувати допит особи, яка сприймала безпосередньо подію злочину й особу, яка його вчинила, запам'ятала таку особу й може її впізнати, якщо побачить знову [10, с. 112]. Опитування є одним зі способів отримання інформації, який може застосовуватися під час проведення не лише допиту, а й інших слідчих (розшукових) дій (огляду, обшуку, освідування тощо). Зважаючи на це, у ч. 1 ст. 228 КПК незрозуміле «опитування» варто замінити на допит особи, якій буде пред'являтися об'єкт для впізнання. Показання такої особи, зафіксовані у відповідному протоколі, є джерелом доказів у кримінальному провадженні.

Коло обставин, які доцільно з'ясувати під час допиту особи, яка буде впізнавати, прийоми надання психологічної допомоги в описі ознак зовнішності правопорушника та порядок його проведення на відповідному рівні висвітлюються в юридичній літературі [11, с. 383]. У статті вважаємо за доцільне звернути увагу на формулювання вимог до допиту особи, яка буде впізнавати. Від упізнаючого необхідно отримати інформацію про зовнішній вигляд і прикмети особи, а також про обставини, за яких відбувалося її сприйняття. «Якщо особа заявляє, що вона не може назвати прикмети, за якими впізнає особу, проте може впізнати її за сукупністю ознак, у протоколі зазначається, за сукупністю яких саме ознак вона може впізнати особу» (ч. 1 ст. 228 КПК України).

Цікаво, про яку сукупність ознак йдеться у цій нормі, якщо особа не може назвати жодної ознаки? У психології розрізняють два види впізнання – симультанне (синтетичне, миттєве) та суцесивне (аналітичне, поступове). За даними науковців, найбільше розповсюджене та надійне є перша форма впізнання, тобто симультанна, коли допитуваний не може вказати окремі прикмети особи, що вчинила злочин, проте впевнено заявляє, що може її впізнати, якщо побачить.

З аналізу змісту ст. 242 КПК України можна припустити, що її автори намагалися врахувати положення судової психології та припустилися неточності у формулюванні. Це призвело до того, що на практиці, як слушно зазначає В.Г. Гончаренко, на догоду сумнівній вимозі закону відбуваються дивні дива з фіксацією у протоколі допиту «вимучених» і «підігнаних» прикмет у вигляді їх сукупності [12, с. 180–185].

Саме тому, якщо особа під час допиту не може назвати ознаки особи, яка вчинила злочин або має з ним певний зв'язок, проте впевнено заявляє про можливість впізнати таку особу, не варто категорично відмовлятися від проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Доцільно враховувати, що пред'явлення для впізнання не має переваг перед іншими слідчими діями. Приймаючи рішення про його проведення, потрібно враховувати можливі негативні наслідки. З різних обставин впізнаючий може сказати, що серед представлених для огляду осіб відсутня та, яку він бачив під час учинення злочину. Така ситуація не виключається й у тих випадках, коли під час допиту ознаки підозрюваного були описані досить повно. В окремих випадках впізнаючий указує на особу як таку, що впізнає, проте її ознаки не збігаються з тими, що зазначені в протоколі. Криміналістикою розроблені тактичні прийоми для перевірки показань того,

хто впізнає, і їх варто використовувати в практиці, а не відмовлятися від проведення слідчої дії тому, що він не може назвати прикмети правопорушника, але впевнено заявляє про можливість його впізнати.

Висновки. На завершення розгляду цього питання можна зробити такі висновки:

1. Фактичною підставою проведення пред'явлення для впізнання варто вважати таку сукупність відомостей процесуального та непроцесуального характеру, які дають змогу дійти висновку, що конкретна особа безпосередньо сприймала якісь об'єкти у зв'язку з подією злочину, запам'ятала їх і під час допиту надала їх опис або висловила впевнену можливість і бажання впізнати їх, якщо побачить знову.

2. Правовою (процесуальною) підставою пред'явлення для впізнання під час здійснення дистанційного досудового розслідування, якщо сторона кримінального провадження чи потерпілий заперечує проти цього, варто вважати вмотивовану постанову (ухвалу) прокурора або слідчого судді.

3. Частина 1 ст. 228 КПК викласти в такій редакції «Перед тим, як пред'являти особу для впізнання, слідчий, прокурор допитує особу, яка буде впізнавати, про зовнішній вигляд і прикмети особи, обставини, за яких вона її бачила, з'ясовує, чи може впізнати цю особу. Якщо особа під час допиту не може назвати прикмети особи, проте впевнено заявляє, що може впізнати таку особу, це зазначається в протоколі».

Список використаних джерел

1. Лук'янчиков Б.Є., Лук'янчиков Є.Д., Петряєв С.Ю. Криміналістична ідентифікація об'єктів за ідеальними відображеннями : монографія. Київ : НТУУ «КПІ» Вид-во «Політехніка», 2016. 204 с.
2. Конюшенко Я.Ю. Генезис інституту пред'явлення для впізнання за законодавством України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 2. Том 2-2. С. 43–47.
3. Лук'янчиков Є.Д. Достатність інформації – підстава для пред'явлення для впізнання. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 1998. № 2(4). С. 144–153.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с.
5. Нирка Є.О. Теоретичне обґрунтування підстав та умов пред'явлення для впізнання у кримінальному провадженні. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. Випуск № 4(81). С. 118–122.
6. Дубинський А.Я. Вибрані праці. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 430 с.
7. Коваленко А.В. Особливості пред'явлення для впізнання під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М.В. Салтєвського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 102–103.
8. Лук'янчиков Е.Д. Криминалистическая идентификация объектов по следам памяти. Донецк : Академия, 1998. 112 с.
9. Бурдига І. Воєнні злочини РФ в Україні: про тонкощі розслідування. URL: <https://www.dw.com/uk/ofis-genprokurora-pro-tonkosi-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-rf-v-ukraini/a-64919471> (дата звернення: 10.05.2023)ю
10. Лускатов О.В. Проблемні аспекти повторного пред'явлення для впізнання. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, 23 січня 2015 р. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 111–114.
11. Кримінальний процес : підручник / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.
12. Гончаренко В.Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України. Київ : Академія адвокатури України, 2008. 280 с.

References

1. Luk'ianchikov, B.Ye., Luk'ianchikov, Ye.D., Petriaiiev, S.Yu. (2016). Kryminalistychna identyfikatsiia ob'iektiv za idealnymy vidobrazhenniamy: monohrafiia. Kyiv : NTUU «KPI» Vyd-vo «Politekhnik». 204 s. [in Ukrainian].
2. Koniushenko, Ya.Yu. (2018). Genezis instytutu pred'iavlennia dlia vpiznannia za zakonodavstvom Ukrainy. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. Vypusk 2. Tom 2-2. S. 43–47 [in Ukrainian].
3. Luk'ianchikov, Ye.D. (1998). Dostatnist informatsii – pidstava dlia pred'iavlennia dlia vpiznannia. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu*. № 2(4). S. 144–153 [in Ukrainian].
4. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar. (2012). / za zah. red. V.H. Honcharenka, V.T. Nora, M.Ye. Shumyla. Kyiv : Yustinian. 1224 s. [in Ukrainian].
5. Nyrka, Ye.O. (2022). Teoretychne obgruntuvannia pidstav ta umov pred'iavlennia lia vpiznannia u kryminalnomu provadzhenni. *Pravovyi chasopys Donbasu*. Vypusk № 4 (81). S. 118–122 [in Ukrainian].
6. Dubynskiy, A.Ya. (2014). Vybrani pratsi. Kyiv: Tsentru uchbovoi literatury. 430 s. [in Ukrainian].
7. Kovalenko, A.V. (2017). Osoblyvosti pred'iavlennia dlia vpiznannia pid chas rozsliduvannia posiahan na zhyttia ta zdorov'ia zhurnalistiv. *Suchasni tendentsii rozvytku kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu* : tezy dop. mizhnar. nauk.-prakt. konf. do 100-richchia vid dnia narodzhennia prof. M.V. Saltevs'koho (m. Kharkiv, 8 lystop. 2017 r.) / MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv. S. 102–103 [in Ukrainian].
8. Lukianchikov, E.D. (1998). Kryminalistycheskaia ydentyfykatsiia ob'iektov po sledam pamiaty. Donetsk: Akademyia. 112 s. [in Ukrainian].
9. Burdyha, I. Voienni zlochyiny RF v Ukraini: pro tonkoshchi rozsliduvannia. <https://www.dw.com/uk/ofis-genprokurora-pro-tonkosi-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-rf-v-ukraini/a-64919471> (Last accessed:10.05.2023) [in Ukrainian].

10. Luskatov, O.V. (2015). Problemnii aspekty povtornoho pred‘iavlennia dlia vpiznannia. *Aktualni pytannia teorii i praktyky kryminalistychnoi nauky*. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoї 50-richchiu kafedry kryminalistyky ta sudovoi medytsyny Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, 23 sichnia 2015 r. K. : Vydavnychiy dim «Helvetyka». S. 111–114 [in Ukrainian].

11. Kryminalnyi protses [Criminal process]: pidruchnyk / za red. V.Ya. Tatsiia, Yu.M. Hroshevoho, O.V. Kaplinoi, O.H. Shylo. Kh. : Pravo, 2013. 824 s. [in Ukrainian].

12. Honcharenko, V.H. (2008). Lektsii z sudovoi psykholohii, chytani v Akademii advokatury Ukrainy. K. : Akademiia advokatury Ukrainy. 280 s. [in Ukrainian].

Lukyanchikov Yevhen,

Doctor of Legal Sciences, Professor

(National Technical University of Ukraine Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky”, Kyiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5763-6972>

Lukyanchikov Borys,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

(National Technical University of Ukraine “Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky”, Kyiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4761-5980>

Mykytenko Olha,

(University of Economics, Law and Information Technologies “KROK”, Kyiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4608-5567>

GROUND AND PROCEDURAL PROCEDURE FOR PRESENTATION FOR IDENTIFICATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article notes that the information and cognitive process of investigating criminal offenses is carried out in the form of criminal procedural evidence by means provided for by law, which includes investigative (detective) actions. The author examines the grounds and tactical features of one of them, namely, the presentation of objects of the material world (primarily a person) for identification (forensic identification by an image imprinted and stored in a person's memory). Attention is drawn to the relevance of identification of persons by their mental image under martial law and in the post-war period.

The author presents and analyzes the opinions of scholars on the factual and procedural grounds for presenting objects (persons) for identification, organizational and psychological conditions of its conduct, as well as the assessment of the results which may be obtained in the course of its conduct.

Attention is drawn to the ambiguity of the definition of the factual grounds for conducting investigative (detective) actions in the current CPC of Ukraine. It is proved that the absence of an indication of the grounds for presentation for identification in the provisions of the current CPC cannot be considered as evidence that they are not required at all when decision making on its conduct. The factual basis is proposed to be understood as the availability of procedural and non-procedural data (information) by the investigator or prosecutor, which allows to conclude that this investigative (detective) action is necessary (expedient) and possible. If a party to the criminal proceedings or the victim objects to this, a reasoned decision (ruling) of the prosecutor or investigating judge should be considered as the legal basis for presentation for identification in the course of a remote pre-trial investigation.

It is noted that the decision to present for identification is made in the context of tactical risk. It is suggested that when planning this investigative action, one should consider such circumstances, choose the best options for behavior during the identification, and conduct an investigative action in conditions when the person being presented for identification does not see the identifier.

The conclusions propose to clarify part one of article 228 of the CPC and to restate it as follows: “Before presenting a person for identification, the investigator or prosecutor shall interrogate the person about the person's appearance and characteristics, the circumstances in which he or she saw the person, and find out whether he or she can recognize the person. If a person cannot name the person's attributes during the interrogation, but confidently states that he or she can recognize the person, this shall be noted in the protocol”.

Key words: identification, interrogation, grounds, sufficiency of evidence, identification.

Надіслано до редколегії 15.05.2023

УДК 347.734:336.719.2
DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-56-60

Устінова-Бойченко Ганна Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Різ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5821-3832>

Юнацький Мар'ян Олегович,

кандидат економічних наук, доцент

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Різ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2093-716X>

Абдель Фатах Анна Станіславівна,

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Різ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО РОЗКРИТТЯ БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ

Статтю присвячено дослідженню процесуальної процедури розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб. Належне зберігання та розкриття інформації, що містить банківську таємницю, є запорукою успішного правового суспільства. На законодавчому рівні чітко врегульовані всі аспекти зберігання банківської таємниці та підстави розкриття зазначених даних. Судова процедура – один зі способів зобов'язання банківських установ розкрити відповідним суб'єктам необхідний обсяг банківської інформації. Авторами проаналізовано порядок відкриття провадження по справам про розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб, визначення підсудності, подання заяви, судовий розгляд тощо. Було запропоновано внести зміни до цивільного процесуального законодавства з метою конкретизувати перелік суб'єктів, котрі можуть звертатися до суду з подібною заявою.

Ключові слова: банківська таємниця, окреме провадження, розкриття банківської таємниці, коло суб'єктів, які мають право вимагати розкриття інформації, що містить банківську таємницю, судовий розгляд.

Постановка проблеми. Нематеріальні блага будь-якої фізичної чи юридичної особи знаходяться під захистом держави, яка повинна мати розгалужену нормативну-правову базу регулювання подібних правовідносин. Банківська таємниця належить до інформації, що є нематеріальним благом, обов'язок зберігання якої покладається на відповідні суб'єкти, котрі отримали її внаслідок надання певних фінансових чи інших подібних послуг. Потреба в отриманні інформації, яка становить банківську таємницю, державними органами влади чи іншими повноважними суб'єктами може ставити під загрозу належний захист банківської таємниці, оскільки її розкриття й оприлюднення має незворотний характер. Порядок порушення цивільної справи про розкриття інформації, що містить банківську таємницю, визначення кола суб'єктів, які можуть бути ініціаторами процесу, визначення підсудності та вчинення інших процесуальних дій має здійснюватися з дотриманням процесуального законодавства та відповідно до норм матеріального права, котрі регулюють правовідносини щодо інформації, яка містить банківську таємницю. Належне зберігання та розкриття банківської таємниці неодноразово стало предметом наукового інтересу фахівців юридичних та економічних галузей знань, але цивільній судовій процедурі прийняття рішення про розкриття інформації, що містить банківську таємницю щодо фізичних чи юридичних осіб, уваги приділялося недостатньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика банківської таємниці досліджувалася багатьма науковцями. Серед українських учених, котрі розглядали це питання, можна виділити Д.О. Гетманцева, В.В. Комарова, Ю.Ю. Козакова, В.Л. Кротюк. Однак дослідження цивільного судочинства з розгляду справ про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних чи фізичних осіб є недостатнім, зокрема: визначення суб'єктів – ініціаторів процесу, підсудності, порядок відкриття провадження, набрання рішенням законної сили тощо, тому важливим і необхідним є більш детальне вивчення вказаних аспектів.

Метою статті є дослідження інституту розкриття банком інформації, що містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою частиною економіки будь-якої держави є банківська система, стабільність та ефективність функціонування якої забезпечує держава, створюючи відповідні умови та встановлюючи гарантії банківської діяльності. Важливим у системі гарантій банківської діяльності є забезпечення захисту інформації, що містить банківську таємницю, від оприлюднення та незаконного розкриття й використання. Саме тому розкриття інформації, яка містить банківську таємницю щодо фізичних і юридичних осіб, має здійснюватися виключно на підставах, в обсягу та в порядку, передбачених законом [1, с. 278].

Банківська таємниця захищає інтереси власників коштів, котрі не бажують афішувати свої капітали, від різних зловживань державних інстанцій при отриманні таємних відомостей про операції банківських клієнтів. Водночас обмежений режим доступу до інформації сприяє її приховуванню і здійсненню діяльності без публічного контролю і, зокрема, легалізації «брудних» грошей. Тобто банківська таємниця – категорія багатогранна. Їй притаманні правові, соціально-економічні, політичні, міжнародні, психологічні й етичні аспекти [2, с. 25–26].

Проблема розкриття банківської таємниці полягає у тому, що банківські установи намагаються захистити своїх клієнтів, щоб зберегти їх довіру. Однією з гарантій захисту банками такої інформації є обов'язок державних органів суворо дотримуватися порядку розкриття банківської таємниці банками, який включає необхідність дотримуватися меж компетенції відповідного органу в обсязі запитуваної інформації, а також установлені законом форми запиту. Сьогодні коло суб'єктів, котрі мають право вимагати безпосередньо від банку розкриття інформації, що містить банківську таємницю, законодавчо обмежено. Відповідно до положень ст. 1076 ЦК, банк гарантує таємницю банківського рахунка, операцій за рахунком і відомостей про клієнта. Відомості про операції та рахунки можуть бути надані тільки самим клієнтам або їхнім представникам. Іншим особам, у тому числі органам державної влади, їхнім посадовим і службовим особам, такі відомості можуть бути надані виключно у випадках і в порядку, встановлених Законом України «Про банки та банківську діяльність» [3, с. 32].

Відповідно до Закону України «Про банки та банківську діяльність» банківська таємниця – це інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин із ним або стала відомою третім особам при наданні послуг банку або виконанні функцій, визначених законом. Банківською таємницею, зокрема, є: відомості про банківські рахунки клієнтів, у тому числі кореспондентські рахунки банків у Національному банку України, інформація про операції, проведені на користь чи за дорученням клієнта, вчинені ним правочини, фінансово-економічний стан клієнтів, інформація про організацію та здійснення охорони банку й осіб, котрі перебувають у приміщеннях банку, інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи – клієнта, її керівників, напрямки діяльності, відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці, будь-якого проекту, винаходів, зразків продукції та інша комерційна інформація, інформація щодо звітності по окремому банку, за винятком тієї, що підлягає опублікуванню, коди, які використовуються банками для захисту інформації, інформація про фізичну особу, котра має намір укласти договір про споживчий кредит, отримана під час оцінки її кредитоспроможності, інформація про організацію та здійснення інкасації коштів та/або перевезення валютних цінностей, інформація про банки чи клієнтів банків, що збирається від банків під час здійснення банківського нагляду, валютного нагляду, нагляду (оверсайту) платіжних систем і систем розрахунків, а також нагляду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, інформація про банки чи клієнтів банків, отримана Національним банком України відповідно до міжнародного договору або за принципом взаємності від органу банківського нагляду іншої держави, рішення Національного банку України про застосування заходів впливу, крім рішень про накладення штрафів, про віднесення банку до категорії неплатоспроможних, про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку [4].

Інформація щодо юридичних і фізичних осіб, що становить банківську таємницю, розкривається банками у виключних випадках на вимогу обмеженого кола суб'єктів, у тому числі за рішенням суду. Розкриття інформації, яка становить банківську таємницю, за рі-

шенням суду має певні особливості, оскільки у такій ситуації недостатньо тільки направлення запиту, потрібно ще й провести судовий розгляд для постановлення судового рішення.

Розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, на вимогу суду може відбуватися у зв'язку з розглядом судами різних юрисдикцій: цивільної, кримінальної, господарської й адміністративної. Суд при здійсненні правосуддя має право витребувати необхідні докази, що мають значення для розгляду та вирішення справи, у тому числі й документи, що містять інформацію, яка становить банківську таємницю. Суд може вимагати від банку надання інформації про стан рахунків клієнта банку, банківських операцій, які були проведені за рахунками клієнта, та інші відомості, що мають значення для розгляду та вирішення справи, яка знаходиться у провадженні суду [1, с. 286].

Розгляд справ про розкриття банками інформації, що містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб у цивільному судочинстві відбувається у порядку окремого провадження. У зазначеній категорії справ відсутній спір про право матеріальне, але є необхідність вирішити певне питання, яке має важливе значення для реалізації прав, свобод та інтересів осіб.

У порядку цивільного судочинства вирішується питання про розкриття банками інформації, що містить банківську таємницю, яку не можна плутати й «отожнювати» з війською документів, котра здійснюється у порядку кримінального судочинства, на чому наголосив Верховний Суд України в узагальненні судової практики розгляду справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю [5].

При відкритті провадження у справі виникає питання щодо визначення суб'єктів, котрі можуть звертатися із заявою про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб. Така невизначеність викликана тим, що Цивільний процесуальний кодекс України не встановлює кола суб'єктів, котрі можуть бути ініціаторами зазначеної категорії справ. Керуючись принципом «доступу до правосуддя», можна дійти висновку про те, що необмежене коло суб'єктів може звертатися до суду з такою заявою, проте, враховуючи, що інформація, яка містить банківську таємницю, має режим інформації з обмеженим доступом, а заява про її розкриття подається до суду у випадках, встановлених законом, склад суб'єктів, наділених правом доступу до такої інформації, у тому числі й за рішенням суду, слід визнати обмеженим. Доцільно буде вважати, що суд може у порядку окремого провадження розглядати справи про розкриття інформації, котра містить банківську таємницю, за заявою: а) осіб, які мають право на отримання інформації, що містить банківську таємницю, але за законом не наділені правом безпосереднього звернення до банку з вимогою про її розкриття, б) осіб, наділених правом безпосереднього звернення до банку із заявою про розкриття банківської таємниці, у випадку відмови банку в задоволенні такої вимоги [1, с. 290].

Визначені у Законі України «Про банки та банківську діяльність» суб'єкти, котрі мають право безпосередньо звертатися до банку для розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, можуть отримати лише обмежену інформацію з урахуванням виконуваних ними функцій і з питань, зазначених у відповідному законі стосовно визначених суб'єктів. Таким чином, при відмові банку у наданні таким суб'єктам обмеженої інформації, яку вони мають право отримати за безпосе-

реднім зверненням до банку, а також у разі необхідності отримання інформації, що виходить за межі функцій суб'єктів, котрі мають право вимагати безпосередньо від банку розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, вони мають право на звернення до суду у порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України [6].

Для порушення цивільної справи про розкриття інформації, що містить банківську таємницю, щодо юридичних або фізичних осіб подається заява за місцезнаходженням банку, який обслуговує таку юридичну або фізичну особу. Така заява може бути подана будь-якою особою, проте інтерес особи має бути обґрунтований у заяві з посиланням на законодавчі положення, що надають відповідні повноваження, або із зазначенням прав та інтересів, які порушено [7, с. 618]. У цивільному процесуальному законодавстві передбачається імперативна підсудність порушення та розгляду зазначеної категорії справ.

Оскільки розкриття банківської таємниці може здійснюватися безпосередньо банками або на підставі рішення суду та виключно на підставі і у порядку, передбачених законом, суд повинен розмежовувати ці підстави, коло суб'єктів, уповноважених на отримання відповідної інформації та її обсягу, у зв'язку із цим при розгляді справи слід ураховувати положення Податкового кодексу України та спеціальних законів [6].

Враховуючи зміст ст. 95 Цивільного кодексу України, такі заяви можуть бути подані й за місцезнаходженням філії, представництва, іншого структурного підрозділу цього банку, котрі здійснюють банківську діяльність від імені банку й обслуговують юридичну або фізичну особу. Банківська таємниця безпосередньо пов'язана з банківською діяльністю (здійсненням банківських операцій), тому, на відміну від філії, представництво не може обслуговувати юридичну та фізичну особу, адже здійснює лише представницькі функції, а відділення банку перебуває або на його балансі, або на балансі філії [6].

Ініціатором порушення цивільної справи, тобто заявником, може бути будь-яка особа, котра має право на отримання інформації, яка містить банківську таємницю, але за законом не наділена правом безпосереднього звернення до банку з вимогою про її розкриття, особи, наділені правом безпосереднього звернення до банку із заявою про розкриття банківської таємниці, у випадку відмови банку в задоволенні такої вимоги.

Заінтересованими особами виступають банк, а також фізична чи юридична особа, щодо яких вимагається розкриття відповідної інформації.

Заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи, крім загальних реквізитів, повинна містити: 1) найменування суду, до котрого подається заява, 2) ім'я (найменування) заявника й особи, щодо якої вимагається розкриття інформації, що містить банківську таємницю, їх місце проживання або місцезнаходження, а також ім'я представника заявника, коли заява подається представником, 3) найменування та місцезнаходження банку, який обслуговує особу, щодо котрої необхідно розкрити банківську таємницю, 4) обґрунтування необхідності й обставини, за яких вимагається розкрити інформацію, що містить банківську таємницю, щодо особи, із зазначенням положень законів, котрі надають відповідні повноваження, або прав та інтересів, які порушено, 5) обсяги (межі розкриття) інформації, що містить банківську таємницю, щодо особи та мету її використання [8].

Заявник до заяви обов'язково повинен додати докази на підтвердження обставин, викладених у заяві, відомості про суб'єкта, щодо рахунку якого розкривається банківська таємниця (ім'я (найменування) особи, місце проживання або місцезнаходження цієї особи), обставини, якими заявник обґрунтовує свої вимоги, а також інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Обставини, якими обґрунтовується необхідність розкриття банківської таємниці, мета і межі її розкриття залежать від суб'єкта звернення, його статусу, мети та завдань його діяльності, виконуваних функцій і компетенції, що закріплено у Законі України «Про банки і банківську діяльність». Предмет доказування у справах про розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, і становитимуть вищезгадані обставини: мета використання інформації, що містить банківську таємницю, обсяги (межі розкриття) інформації, яка містить банківську таємницю [9, с. 183].

Відповідно до ст. 349 Цивільного процесуального кодексу України справа про розкриття банком інформації, котра містить банківську таємницю, розглядається у п'ятиденний строк із дня надходження заяви у закритому судовому засіданні з повідомленням заявника, особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, та банку, а у випадках, коли справа розглядається з метою охорони державних інтересів і національної безпеки, – з повідомленням лише заявника. Неявка у судові засідання без поважних причин заявника та (або) особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, чи їх представників або представника банку не перешкоджає розгляду справи, якщо суд не визнав їхню участь обов'язковою. Якщо під час розгляду справи буде встановлено, що заява ґрунтується на спорі, який розглядається у порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду та роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на за-

гальних підставах. У разі обґрунтованості заяви та її задоволення ухвалене судом рішення підлягає негайному виконанню. Копії рішення суд надсилає банку, що обслуговує юридичну або фізичну особу, заявнику й особі, щодо якої надається інформація. Особа, щодо якої банк розкриває банківську таємницю, або заявник мають право у п'ятиденний строк оскаржити ухвалене судом рішення до апеляційного суду в установленому порядку. Оскарження рішення не зупиняє його виконання [8].

При розгляді зазначеної категорії справ важливим є правильне визначення обсягу (меж розкриття) інформації, яка містить банківську таємницю, що має бути надана банком одержувачу, та мета її використання. Обставини, якими обґрунтовується необхідність розкриття банківської таємниці, мета та межі її розкриття залежать від суб'єкта звернення, його статусу, завдань його діяльності, виконуваних функцій і компетенції [1, с. 301].

Висновки. Досліджуючи судовий порядок розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб, можемо зазначити, що цивільним процесуальним законодавством визначається підсудність, порядок розгляду, оскарження та набрання чинності судового рішення. Порядок визначення осіб, котрі мають право звертатися у порядку окремого провадження до суду із заявою про відкриття провадження, у цивільному процесуальному законодавстві не визначено, а, враховуючи незворотність наслідків розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, є потреба у конкретизації переліку суб'єктів, котрі можуть звертатися до суду із заявою про відкриття провадження. Внесення змін до цивільного процесуального законодавства та визначення кола суб'єктів, які наділяються правом порушувати у судовому порядку питання про розкриття інформації, що містить банківську таємницю щодо юридичних і фізичних осіб, стане логічним доповненням зазначеного інституту.

Список використаних джерел

1. Комаров В.В., Світлична Г.О., Удальцова І.В. Окреме провадження : монографія. Харків : Право, 2011. 312 с.
2. Барановський О. Безпека банківської сфери. *Вісник НБУ*. 2014. Вип. 9 (1). С. 20–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnbu_2014_6_9. (дата звернення 5.05.2023).
3. Казаков Ю.Ю. Сучасні тенденції розширення кола суб'єктів, які мають право вимагати розкриття інформації, що містить банківську таємницю в українському законодавстві, як ознака трансформаційних змін інституту банківської таємниці. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 31–38.
4. Про банки та банківську діяльність: Закон України 07 грудня 2000 р. № 2121-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/conv#n983>. (дата звернення 5.05.2023).
5. Судова практика розгляду справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб : узагальнення від 21 вересня 2009 р. / Верховний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-09#Text>. (дата звернення 5.05.2023).
6. Постанова Пленуму Вишого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ : Про судову практику в цивільних справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб № 11 від 30 вересня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-11#Text> (дата звернення 5.05.2023).
7. Коссака В.М. Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. В.М. Коссака. Харків : Право, 2020. 752 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>. (дата звернення 5.05.2023).
9. Маркова О.О., Садикова Я.М. Окреме провадження у цивільному процесі України : навчальний посібник. Суми : 2014. 194 с.

References

1. Komarov V.V., Svitlychna H.O., Udaltsova I.V. (2011). *Okreme provadzhennia. [Special procedure]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Baranovskyi O. (2014). Bezpeka bankivskoi sfery. [Security of the banking sector]. *Visnyk NBU – Bulletin of the NBU* 9 (1), 20–27. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnbu_2014_6_9 [in Ukrainian].
3. Kazakov Y.Y. (2016). Suchasni tendentsii rozshyrennia kola subiektiv, yaki maiut pravo vymahaty rozkryttia informatsii, shcho mistyt bankivsku taiemnytsiu v ukrainskomu zakonodavstvi, yak oznaka transformatsiinykh zmin instytutu bankivskoi

taiemnytsi [Modern trends in the expansion of the range of subjects who have the right to demand the disclosure of information containing banking secrecy in Ukrainian legislation, as a sign of transformational changes in the institution of banking secrecy] *Pravova derzhava – Legal state*. № 21, 31–38 [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy “Pro banky ta bankivsku diialnist” [The Law of Ukraine “On Banks and Banking Activities”]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/conv#n983> [in Ukrainian].

5. Sudova praktyka rozghliadu sprav pro rozkryttia bankamy informatsii, yaka mistyt bankivsku taiemnytsiu, shchodo yurydychnykh ta fizychnykh osib [Judicial practice of consideration of cases on the disclosure by banks of information containing banking secrets, regarding legal entities and individuals] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-09#Text> [in Ukrainian].

6. Postanova Plenumu Vyshchoho Spetsializovanoho Sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh ta kryminalnykh sprav: Pro sudovu praktyku v tsyvilnykh spravakh pro rozkryttia bankamy informatsii, yaka mistyt bankivsku taiemnytsiu, shchodo yurydychnykh ta fizychnykh osib [Resolution of the Plenum of the Higher Specialized Court of Ukraine on consideration of civil and criminal cases: On judicial practice in civil cases on the disclosure by banks of information containing banking secrets regarding legal entities and individuals] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-11#Text> [in Ukrainian].

7. Kossak V.M. (2020) *Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy [Civil procedural law of Ukraine]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

8. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedure Code of Ukraine]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> [in Ukrainian].

9. Markova O.O., Sadykova Y.M. (2014). *Okreme provadzhennia u tsyvilnomu protsesi Ukrainy: navchalnyi posibnyk [Special procedure in the civil process of Ukraine]*. Sumy: 2014. [in Ukrainian].

Ustinova-Boichenko Ganna,

PhD in Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5821-3832>

Yunatskyi Marian,

PhD in Economics, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2093-716X>

Abdel Fatah Anna,

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>

PROCEDURAL ASPECT OF CONSIDERATION OF CASES ABOUT THE DISCLOSURE OF BANKING SECRETS

The scientific article is devoted to the investigation of the procedural procedure of disclosure of information containing bank secrecy, regarding legal entities and individuals. Proper storage and disclosure of information containing banking secrets is the key to a successful legal society. At the legislative level, all aspects of bank secrecy and the grounds for disclosing the said data are clearly regulated. Court procedure is one of the ways of obliging banking institutions to disclose the required volume of banking information to relevant subjects. The authors analyzed the procedure for opening proceedings in cases of disclosure of information containing bank secrets, regarding legal entities and individuals, determination of jurisdiction, submission of an application, court proceedings, etc. As a result of the scientific research, it was proposed to make changes to the civil procedural legislation in order to specify the list of entities that can apply to the court with a similar statement.

Key words: bank secrecy, separate proceeding, disclosure of bank secrecy, circle of subjects who have the right to demand the disclosure of information containing bank secrecy, trial.

Надійшла до редколегії 12.05.2023

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

УДК 342.7:347.121.2:004

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-61-66

Сопілко Ірина Миколаївна,

доктор юридичних наук, професор

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9594-9280>

Мердова Ольга Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент, підполковник поліції

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0769-2364>

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Актуальність дослідження визначається та підтверджується роллю інформаційної безпеки держави, достатній рівень якої є «щитом» проти агресивних і зловмисних дій ворога щодо розповсюдження фейкових новин, дезінформації, ворожої пропаганди задля сіяння страху, занепокоєння серед українського населення з метою досягнення реваншистських намірів. У статті розкрито сутність та особливості поняття «інформаційна безпека» та пов'язаних із ним термінів, проаналізовано наявні нормативно-правові інструменти забезпечення належного рівня інформаційної безпеки як невіддільного елементу національної безпеки, проведено їх критичну оцінку та надано рекомендації щодо подолання відповідних прогалин у правовому регулюванні й політиці держави. Авторами вказано на відсутність чітко визначених методів і теоретичних праць у сфері забезпечення інформаційної безпеки України як невіддільного структурного елементу безпеки національної, що є реальною перешкодою для реалізації нею такого обов'язку. На думку авторів, нині актуалізуються питання необхідності створення і реалізації чіткої та дієвої державної політики в інформаційно-безпековому полі з метою розбудови ефективної системи протидії інформаційним порушенням із боку країни-агресора. У процесі дослідження використано загальновизнані методи наукового пізнання, а саме аналітичний, формальний, порівняльно-правовий, системно-структурний та інші.

Ключові слова: повномасштабне вторгнення, інформаційна безпека, національна безпека, кібербезпека, державна інформаційна політика.

Постановка проблеми. Мабуть, кожному з нас відомий вислів про те, що той, хто володіє інформацією, володіє світом. Він повною мірою актуальний і нині, коли наше суспільство за період незалежності держави пройшло всеосяжну трансформацію і стало так званім інформаційним суспільством. Так, ми продукуємо кон-

тент, ми усіляко використовуємо та накопичуємо дані, оброблюємо інформацію для того, щоб далі перетворити її на якісно новий продукт (актив) – знання. Саме актив або відомості та знання за правильного підходу можуть перетворюватися на важливий ресурс, необхідний для розвитку державної економіки.

Як відомо, ще з 2014 року російська федерація веде проти незалежної суверенної держави Україна гібридну війну. П. Мартон так охарактеризував цей феномен: це така форма ворожих дій, за якої завойовник-агресор не вдається до класичного військового вторгнення, а усілякими засобами намагається пригнітити, послабити свого опонента-жертву, для чого застосовує секретні операції, кібервійну, підтримує повстанців. Що ж стосується безпосереднього застосування зброї та ведення воєнних дій у традиційному розумінні, то такого може не бути взагалі, а тому формально гібридна війна може мати місце і в офіційному стані миру [1, с. 32].

Але 24 лютого 2022 року агресивно налаштована держава росія почала повномасштабне вторгнення в Україну, застосували вже саме воєнні методи, не гребуючи і методами інформаційної війни, кібервійни, психологічного тиску тощо. Саме тому інформаційна безпека нашої держави постійно зазнає серйозних загроз: ворожа пропаганда, засилля фейків, злочинні ігри зі свідомістю інформаційних суб'єктів – це лише мала частка того, як діє ворог для досягнення своїх злочинних намірів.

Зазначимо, що інформаційна війна є сукупністю методів і засобів подачі інформації для формування необхідної організаторам інформаційної пропаганди точки зору та відповідної громадської думки у певній групі людей. Через вказане у жертв формується необхідний маніпулятор світогляд з певного питання, щодо якого раніше виникали суперечності, а за відсутності таких – сумнівів та інші домісли щодо наявних переконань [2, с. 337]. І сьогодні росія, головний ворог не тільки України, але й усього світу, активно використовує інформаційну зброю нарівні з конвенційною. Шляхом відповідних засобів і методів вона веде терористичну діяльність, насаджує свої реваншистські ідеї, вдається до усіляких порушень прав людини та правових засад існування цивілізованого світу загалом. Така злочинна поведінка спрямована на досягнення узурпаторських цілей шляхом сіяння розбрату в суспільстві країни-жертви (нині це Україна, до неї – Грузія, Сирія, Молдова та інші), плекання у ньому внутрішніх суперечностей (зادля створення благодатного ґрунту з метою досягнення агресивних політичних цілей). Окремо зазначимо на важливості перемоги саме в інформаційному полі, точніше в інформаційно-психологічній війні, котру ворог веде досить жваво, не нехтуючи будь-якими засобами. Як зазначають О. Заячківська та інші, наука та мистецтво є одними з найголовніших інструментів у боротьбі України за свою незалежність, і саме вони є надчуттєвими маркерами подій у реальному часі як у нашої країні, так і по всьому світу [3, с. 14].

Саме тому важливо не дати ворогові досягти вказаного, треба усіма доступними засобами й методами підтримувати інформаційну безпеку країни на належному рівні. Це можливо саме завдяки дієвим правовим механізмам і якісному нормативно-правовому регулюванню у сфері забезпечення інформаційної безпеки країни, виробленню рекомендацій щодо покращення ситуації, про що і йтиметься у нашій науковій праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика вивчення правових засад забезпечення інформаційної безпеки є основою наукових пошуків таких учених, як Л. Белкін, І. Залевська, В. Кравченко [15], І. Котерлін [9], А. Свінський та І. Сопілко [2], Р. Черниш [11], Ю. Юринець, В. Філінович та інших, проте дослідження в аспекті впливу війни на інформаційну безпеку не здійснювалися.

Мета статті. Автори ставлять собі за мету розкрити сутність та особливості поняття «інформаційна безпека» та інших, пов'язаних із ним термінів, проаналізувати наявні нормативно-правові засоби забезпечення належного рівня інформаційної безпеки як невіддільного елементу національної безпеки, надати їх критичну оцінку, а також рекомендації щодо подолання відповідних прогалин як у правовому регулюванні, так і в інформаційній політиці держави.

Виклад основного матеріалу. Задля кращого розуміння проблематики насамперед необхідно досягнути значення основних понять і категорій цієї сфери взаємодії. Першим із них розглянемо концепт інформаційної безпеки.

Інформаційна безпека (далі – ІБ), як вказує А.Т. Тунгал, опікується питанням захисту інформації (даних, відомостей) від несанкціонованого доступу. Вона є важливим елементом управління інформаційними ризиками та спрямована на запобігання неавторизованому доступу, а також на недопущення застосування, знищення, розголошення, модифікації даних. Якщо зарадити цьому не вдалося, то спеціалісти з ІБ намагаються усіма доступними засобами зменшити рівень негативного впливу відповідного інциденту. Всі програми та політики ІБ базуються на трьох принципах: захисту цілісності, доступності та конфіденційності інформації [4]. Це визначення дає чітке розуміння завдань і методів функціонування ІБ як системного утворення.

Є й інший підхід до визначення терміна. Так, до Верховної Ради України (далі – ВРУ) було внесено законопроект № 4949 від 28 травня 2014 року «Про засади інформаційної безпеки України», який під зазначеним терміном розуміє «стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якого запобігається завдання шкоди через неповноту, несвоєчасність і недостовірність поширюваної інформації, порушення цілісності та доступності інформації, несанкціонований обіг інформації з обмеженим доступом, а також через негативний інформаційно-психологічний вплив та умисне спричинення негативних наслідків застосування інформаційних технологій» [5].

Визначення й основні засади ІБ містяться і в інших нормативно-правових актах. Розглянемо їх більш детально.

25 лютого 2017 року указом Президента України № 47/2017 було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) «Про Доктрину інформаційної безпеки України». У п. 1 та 2 вказано на те, що Росія веде гібридну війну проти України, для чого застосовує передові інформаційні технології впливу на свідомість українців задля розпалювання ворожнечі, пропагування агресивної війни тощо. Доктрина визначила національні інформаційні інтереси нашої держави, загрози, які постають перед їх втіленням у життя, а також пріоритетні напрями державної інформаційної політики. Принципи, що є основою Доктрини: повага до гідності, додержання прав і свобод людини, захист законних інтересів її, а також суспільства та держави загалом і, звісно, забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності.

Національні інтереси країни в інформаційній сфері зазначено у п. 3 названого нормативно-правового акта, серед яких життєво важливі інтереси особи, суспільства та держави, у тому числі захист українців від агресивного впливу російської деструктивної пропаганди; розвиток національної інформаційної інфраструктури та безпосередньо інформаційного суспільства, а також

системи стратегічних комунікацій тощо. У свою чергу, п. 4 присвячений загрозам національним інтересам і загальною безпеці держави в інформаційному полі, серед яких: ведення ворогом спеціальних інформаційних операцій серед інших міжнародних суб'єктів задля створення у їхній уяві негативного образу України; ворожа інформаційна експансія й інформаційне домінування; пропаганда ізоляціоністських ідей тощо; п. 5 визначав пріоритети державної політики в інформаційній сфері, як от розробка інтегрованої системи оцінювання інформаційних загроз задля швидкого їх виявлення і реагування на них; розвиток технологічної інфраструктури забезпечення ІБ у країні; розвиток цифрового мовлення та механізмів взаємодії держави з іншими суб'єктами задля протидії ворожій інформаційній активності тощо [6].

Вищезазначена Доктрина втратила чинність на підставі того, що 28 грудня 2021 року В. Зеленський своїм Указом № 685/2021 ввів у дію рішення РНБО від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки», яка визначила наявні та можливі загрози й виклики національній безпеці нашої держави в інформаційному полі, а також відповідні цілі та завдання, котрі допоможуть захистити права кожного на інформацію та захист персональних даних, досягти яких вбачається можливим через вчинення відповідних дій щодо стримування та протидії загрозам ІБ нашої країни, а також шляхом нейтралізації інформаційної агресії, що має за мету підірвати державного суверенітету, територіальної цілісності держави. Крім того, задля вказаного мають застосовуватися методи щодо забезпечення інформаційної стійкості українського суспільства, має бути створена дієва система взаємодії між органами державної влади та місцевого самоврядування й українцями. Не забули нормотворці і про важливість розвитку міжнародної співпраці у відповідній сфері за принципами взаємопідтримки та партнерства. Реалізація цілей і завдань стратегії вбачається можливою у період до 2025 року.

Саме забезпечення ІБ визнане цією Стратегією як одна із найважливіших функцій держави, яка є елементом нацбезпеки України, відповідний стан захищеності її суверенітету та територіальної цілісності, демократичних засад та інших життєво важливих інтересів трьох головних інформаційних суб'єктів – самої держави, її громадян і безпосередньо суспільства. Саме за вказаного стану, відповідно до термінології Стратегії, якісно забезпечуються конституційні права та свободи кожного на розповсюдження, збір, застосування, зберігання даних, а разом із ними – і доступ до достовірних та об'єктивних відомостей. Також функціонує ефективна система захисту та протидії усіякій шкоді, що може бути завдана через розповсюдження негативного інформаційного впливу [7].

У процесі дослідження змісту Стратегії одразу стає зрозумілим бажання влади посилити відповідальність за поширення дезінформації. До 24 лютого 2022 року зазначені положення викликали занепокоєння у поборників цифрових прав, котрі вважали за необхідне не надавати державовладцям широких повноважень щодо оцінки правдивості даних і поновлення кримінальної відповідальності за дифамацію та вимагати від них врахування принципу пропорційності в аспекті суспільної безпеки відповідних днів. Вони пояснювали такі свої погляди вірогідною непропорційністю обмеження свободи вираження поглядів [8], але нині, з урахуванням ситуації, яка склалася у зв'язку із повномасштабним вторгненням і повсюдними спробами ворога усіяко дезінформувати наше населення й насадити йому

свої агресивні ідеї, вважаємо суворість розробників Стратегії у вказаному аспекті такими, що є актуальними та необхідними.

І. Котерлін, досліджуючи вказану Стратегію та загальною стан ІБ в Україні, вказує на очевидність зміни акцентів щодо виявлення загроз і реакції на них у бік звуження прав людини та громадянина через необхідність реагування впливу на наявні та ймовірні загрози в умовах повномасштабного вторгнення. Дослідником зазначені чинні обмеження конституційних інформаційних прав, а саме: на таємницю листування (ст. 31); невтручання в особисте життя (ст. 3); свободу думки (ст. 34); володіння і розпорядження власністю (ст. 41). Він пояснює такі обмеження неможливістю забезпечення якісного захисту від свавілля ворога особам на території нашої держави [9, с. 153].

Тим не менш, невідповідність зазначених обмежень гарантіям прав людини у воєнний час одночасно дає можливість забезпечити основоположні права більшості шляхом забезпечення життєздатності самої української держави, однак, як вказано науковцем, воєнний стан не став «приводом для свавільного владного трактування прав та обов'язків суб'єктів із хаотичним встановленням обмежень і заборон», адже розробляються та приймаються відповідні зміни до чинних нормативно-правових актів із урахуванням реалій агресії ворога та ведення ним війни. Вони стосуються і деяких питань інформаційних правовідносин, наприклад, заборони розповсюдження певних відомостей із суспільно небезпечним характером; аспектів технічного фіксування контенту в умовах воєнного стану; процесуальних дій при вилученні даних тощо [9, с. 153].

Відзначимо, що у 2020 році Президент України В. Зеленський своїм Указом № 392/2020 від 14 вересня 2020 року ввів у дію Стратегію національної безпеки України. Пріоритетними для забезпечення національної безпеки цей нормативно-правовий акт визначає захист осіб, суспільства та загальною держави від правопорушень; забезпечення поновлення порушених прав; покращення спроможності нацсистеми кібернетичної безпеки (адже таке вбачається необхідним для ефективної протидії загрозам у тому безпековому середовищі, що склалося). Окремо зауважимо про такий важливий внутрішньополітичний напрямок, як забезпечення національних інтересів і безпеки, а разом із ним – і отримання повної, достовірної превентивної інформації щодо ситуації як у нашій державі, так і по всьому світу [10].

Як бачимо, Україна не зупиняється на шляху розвитку правового регулювання в інформаційній галузі, зокрема щодо інформаційної безпеки, але варто погодитися з думкою Р. Черниша, що чинна нормативно-правова база має відчутні недоліки, які ускладнюють якісні трансформації у цьому секторі суспільних відносин. Так, дослідники вказують на відсутність чітко визначених методів і теоретичних праць у сфері забезпечення інформаційної безпеки України, що значно перешкоджає якісній реалізації нею свого обов'язку із забезпечення ІБ як важливого структурного елементу безпеки національної, тому створення і реалізація чіткої та дієвої державної політики у цій сфері є єдиним засобом розбудови ефективної системи протидії інформаційним порушенням [11, с. 214].

Слід пам'ятати і про те, що інформаційна безпека – це важливий аспект безпеки не лише національної, а й міжнародної. Україні й іншим країнам слід усіяко розвивати міждержавне співробітництво у глобальному

інформаційному просторі задля своєчасного виявлення можливих загроз, їх обопільного подолання та превентивізації. Саме всебічну кооперацію щодо інформаційних і кібернетичних питань науковці вбачають головним чинником подолання піднятих у дослідженні проблем.

Крім того, доцільно наголосити й на важливості співробітництва в інших правових напрямках, як от вкриття і покарання злочинців. Так, наприклад, зараз ідуть активні перемовини щодо створення спеціального міжнародного трибуналу для війни в Україні, можливо-го за спільних зусиль уряду України й ООН [12] або ж використання для цих цілей можливостей Міжнародного суду ООН [13, с. 431].

Окремо згадаємо про тезу науковців щодо важливої ролі науки та мистецтва у боротьбі з інформаційно-психологічними методиками ведення війни проти України російською федерацією. У цьому контексті важливим кроком у забезпеченні інформаційної та кібербезпеки держави є навчання населення основ кібергігієни й інформаційної гігієни. Не варто забувати і про роль освіти у вихованні та навчанні сучасної молоді. Як не дивно, два роки пандемії коронавірусу мали й позитивний результат – школярі, студенти, а з ними і науково-педагогічні працівники освоїли інструментарій і техніки онлайн-навчання. І саме це нині рятує Україну в освітньому полі, адже, незважаючи на воєнний стан, здобувачі освіти продовжують її отримувати. Як зазначають І. Костікова та інші, онлайн-викладання показало себе досить ефективним серед всіх студентів, адже у багатьох випадках такі заняття дуже подібні до традиційних очних пар. Також онлайн-навчання допомагає здобувачам освіти набувати навичок англійської мови. Окремо дослідники наголошують на можливості використовувати цифрові засоби, демонструвати відео й інші матеріали на екрані у кращій якості, аніж таке можливо було за традиційного очного навчання [14, с. 130].

На думку В. Кравченка, Україна також має проявити свою національну та політичну зрілість, і тоді її майбутнє буде значно перспективнішим за російське, адже саме наша держава набагато ближча за РФ до виходу «з порочного кола історії», де Україна довгий час була ізольована від зовнішнього світу. Незалежна наша держава бачить перед собою стимул – йти вперед на шляху національно-державного будівництва. Важливим є постійний і плідний діалог між політичними елітами та громадянським суспільством [15, с. 207].

Так, на жаль, війна все ще триває, але розумне поєднання нормативно-правових інструментів, державної інформаційної політики, навчання громадян основ інформаційної та кібернетичної грамотності, а також безпосередня освіта нашої молоді – це те, що допоможе забезпечити стійкий і надійний рівень інформаційної безпеки в Україні.

Висновки. Отже, сьогодні на тлі повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну питання забезпечення інформаційної безпеки у державі є вкрай актуальним. Саме інформаційна безпека забезпечує захист доступності, конфіденційності, цілісності комп'ютерних систем та інформації як окремо взятого громадянина, так і суспільства загалом і держави від несанкціонованого доступу зловмисників.

Належний рівень такої безпеки – це справжній «щит» перед ворогом, котрий щоденно підступно вбиває українців, не хтуючи застосуванням інформаційної зброї. Країна-агресор постійно розповсюджує фейкові новини, дезінформацію, ворожу пропаганду – все це (і навіть більше) необхідне їй для сіяння страху, занепокоєння серед нашого населення, насадження йому панічних і зневірених настроїв, для дестабілізації політичної та соціально-економічної ситуації у нашій незалежній суверенній державі.

Саме тому розроблення нових і вдосконалення наявних основ забезпечення інформаційної безпеки у країні є одним із найважливіших завдань владних структур, так само як і захист національного інформаційного простору загалом. Нині в Україні вже діють нові Стратегії національної, інформаційної та кібернетичної безпеки, але цього регулювання не достатньо з урахуванням постійного агресивного впливу росії в українському інформаційному полі. Серед основних недоліків Стратегії інформаційної безпеки слід назвати відсутність конкретних механізмів моніторингу ефективності впровадження її заходів, кількісно-якісних показників для вимірювання такого впровадження тощо.

Враховуючи європейський політичний вектор України, важливим є розвиток діалогу з Євросоюзом щодо забезпечення інформаційної безпеки. Також необхідно досконально проаналізувати практичний досвід країн ЄС, що вже сформували у себе організаційно-правову основу забезпечення інформаційної безпеки, а після такого – імплементувати їх позитивний досвід у національній законотворчій діяльності.

Список використаних джерел

1. Marton P. Evolution in military affairs in the battlespace of Syria and Iraq. *Corvinus Journal of International Affairs*. 2017. Vol. 2. № 2–3. P. 30–41. URL: <https://doi.org/10.14267/cojourn.2017v2n2a3> (дата звернення: 05.05.2023).
2. Information wars as a threat to the information security of Ukraine / I. Sopilko et al. *Conflict Resolution Quarterly*. 2021. Т. 39. № 3. P. 333–347. URL: <https://doi.org/10.1002/crq.21331> (дата звернення: 05.05.2023).
3. Zayachkivska O., Smiechowska T., Souchelnytskyi S. The war and science in Ukraine: we can contribute to victory. *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society. Medical Sciences*. 2022. Т. 66. № 1. С. 14–21. URL: <https://doi.org/10.25040/ntsh2022.01.02> (дата звернення: 05.05.2023).
4. Tunggal A. T. What is Information Security?. Third-Party Risk and Attack Surface Management Software – UpGuard. URL: <https://www.upguard.com/blog/information-security> (дата звернення: 05.05.2023).
5. Про засади інформаційної безпеки України : проект Закону України від 28 травня 2014 року № 4949. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JG3TH00A> (дата звернення: 05.05.2023)
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 05.05.2023)
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» : Указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n14> (дата звернення 05.05.2023)
8. Стратегія інформаційної безпеки-2025 прийнято: що зміниться у сфері цифрових прав? / Лабораторія цифрової безпеки. URL: <https://dslua.org/publications/stratetiia-informatsiynoi-bezpeky-2025-priyuniato-shcho-zminytsia-u-sferi-tsifrovih-prav/> (дата звернення: 05.06.2023).

9. Котерлін І.Б. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав та свобод. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 150–155. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/25.pdf (дата звернення: 06.05.2023).

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 06.05.2023)

11. Черниш Р., Ігнатюк М. Протидія деструктивному інформаційному впливу в Україні: правові та організаційні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Т. 1. С. 213–216. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/54> (дата звернення: 06.05.2023).

12. Figura J. International criminal justice and the war in Ukraine. *Beyond the Horizon*. 2023. URL: <https://behorizon.org/international-criminal-justice-and-the-war-in-ukraine/> (дата звернення: 06.05.2023).

13. Lanza G. The Fundamental Role of International (Criminal) Law in the War in Ukraine. *Orbis*. 2022. Т. 66. № 3. С. 424–435. URL: <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2022.05.010> (дата звернення: 06.05.2023).

14. Real Country Experiences: On-line Teaching in Wartime after Pandemic in Ukraine / I. Kostikova et al. *International Journal of Interactive Mobile Technologies (iJIM)*. 2023. Vol. 17. № 03. P. 123–134. URL: <https://online-journals.org/index.php/i-jim/article/view/36419/12643> (дата звернення: 06.05.2023).

15. Kravchenko V. The Russian War against Ukraine: Cyclic History vs Fatal Geography. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. Т. 9. № 1. P. 201–208. URL: <https://doi.org/10.21226/ewjus711> (дата звернення: 06.05.2023).

References

1. Marton, P. (2018). Evolution in military affairs in the battlespace of Syria and Iraq. *Corvinus Journal of International Affairs*. 2(2–3). 30–41. <https://doi.org/10.14267/cojourn.2017v2n2a3> (data zvernennya: 05.05.2023) [in English].

2. Sopilko, I., Svintsytskiy, A., Krasovska, Y., Padalka, A., & Lyseiuk, A. (2021). Information wars as a threat to the information security of Ukraine. *Conflict Resolution Quarterly*. 39(3). 333–347. <https://doi.org/10.1002/crq.21331> (data zvernennya: 05.05.2023) [in English]

3. Zayachkivska, O., Smiechowska, T., & Souchelnytskyi, S. (2022). The war and science in Ukraine: we can contribute to victory. *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society. Medical Sciences*. 66(1). <https://doi.org/10.25040/ntsh2022.01.02> (data zvernennya: 05.05.2023) [in English]

4. Tunggal, A. T. (n.d.). What is Information Security? Third-Party Risk and Attack Surface Management Software – UpGuard. Retrieved from <https://www.upguard.com/blog/information-security> (data zvernennya: 05.05.2023) [in English].

5. Pro zasadi Informatsiyanoi bezpeki Ukrayini: proekt Zakonu Ukrayini vid 28 travnya 2014 roku №4949 [On the principles of information security of Ukraine: draft Law of Ukraine dated May 28, 2014 № 4949]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JG3TH00A> (data zvernennya: 05.05.2023) [in Ukrainian].

6. Pro rishennya Radi natsionalnoyi bezpeki i oboroni Ukrayini vid 29 grudnya 2016 roku “Pro Doktrinu Informatsiyanoi bezpeki Ukrayini”: Ukaz Prezidenta Ukrayini vid 25 lyutogo 2017 roku №47/2017 [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated December 29, 2016 “On the Information Security Doctrine of Ukraine”]: Decree of the President of Ukraine dated February 25, 2017 № 47/2017]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (data zvernennya: 05.05.2023) [in Ukrainian].

7. Pro rishennya Radi natsionalnoyi bezpeki i oboroni Ukrayini vid 15 zhovtnya 2021 roku “Pro Strategiyu Informatsiyanoi bezpeki”: Ukaz Prezidenta Ukrayini vid 28 grudnya 2021 roku №685/2021 [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated October 15, 2021 “On Information Security Strategy”]: Decree of the President of Ukraine dated December 28, 2021 № 685/2021]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n14> (data zvernennya: 05.05.2023) [in Ukrainian].

8. Strategiya Informatsiyanoi bezpeki-2025 priynyato: scho zminitsya u sferi tsifrovih prav? Laboratoriya tsifrovoyi bezpeki. [Information security strategy-2025 adopted: what will change in the field of digital rights? – Laboratory of digital security]. URL: <https://dslua.org/publications/strategiiu-informatsiyanoi-bezpeky-2025-priynyato-shcho-zminytsya-u-sferi-tsifrovyykh-prav> (data zvernennya: 05.05.2023) [in Ukrainian].

9. Koterlin, I.B. (2022). Informatsiyana bezpeka v umovah voennogo stanu u aspekti zabezpechennya Informatsiyanih prav ta svobod [Information security in the conditions of martial law in the aspect of ensuring informational rights and freedoms]. *Aktualni problemi vitchiznyanoi yurisprudentsiyi*. № 1. С. 150–155. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/25.pdf (data zvernennya: 06.05.2023) [in Ukrainian].

10. Pro rishennya Radi natsionalnoyi bezpeki i oboroni Ukrayini vid 14 veresnya 2020 roku “Pro Strategiyu natsionalnoyi bezpeki Ukrayini”: Ukaz Prezidenta Ukrayini vid 14 veresnya 2020 roku № 392/2020 [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020 “On the National Security Strategy of Ukraine”]: Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 № 392/2020]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (data zvernennya: 06.05.2023) [in Ukrainian].

11. Chernish, R., Ignatyuk, M. (2022). Protidiya destruktivnomu Informatsiyonomu vplivu v Ukrayini: pravovi ta organizatsiyani aspekti [Countering destructive information influence in Ukraine: legal and organizational aspects]. *Yuridichnyi naukoviy elektronnyi zhurnal*. Т. 1. С. 213–216. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/54> (data zvernennya: 06.05.2023) [in Ukrainian].

12. Figura, J. (2023). International criminal justice and the war in Ukraine. *Beyond the Horizon*. Retrieved from <https://behorizon.org/international-criminal-justice-and-the-war-in-ukraine/> (data zvernennya: 06.05.2023) [in English].

13. Lanza, G. (2022). The Fundamental Role of International (Criminal) Law in the War in Ukraine. *Orbis*, 66(3), 424–435. <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2022.05.010> (data zvernennya: 06.05.2023) [in English].

14. Kostikova, I., Holubnycha, L., Marmaza, O., Budianska, V., & Pochuieva, O. (2023). Real country experiences: On-line teaching in wartime after pandemic in Ukraine. *International Journal of Interactive Mobile Technologies (IJIM)*, 17(03), 123–134. <https://doi.org/10.3991/ijim.v17i03.36419> (data zvernennya: 06.05.2023) [in English].

15. Kravchenko, V. (2022). The Russian War against Ukraine: Cyclic History vs Fatal Geography. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 9(1), 201–208. <https://doi.org/10.21226/ewjus711> (data zvernennya: 06.05.2023) [in English].

Sopilko Irina,

Doctor of Legal Sciences, Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9594-9280>

Merdova Olha,

PhD in Law, Associate Professor, Police lieutenant colonel

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0769-2364>

**INFORMATION SECURITY OF UKRAINE IN THE CONTEXT
OF A LARGE-SCALE INVASION: LEGAL ASPECT**

The relevance of this scientific research is determined and confirmed by the role of the information security of the state, the sufficient level of which is a “shield” against the aggressive and malicious actions of the enemy regarding the spread of fake news, disinformation, enemy propaganda to sow fear and anxiety among the Ukrainian population in order to achieve revanchist intentions. The article reveals the essence and features of the concept of “information security” and related terms, analyzes the existing regulatory and legal instruments for ensuring the appropriate level of information security as an inseparable element of national security, conducts a critical assessment of them, and provides recommendations for overcoming relevant gaps in legal regulation and state policy. The authors pointed out the lack of clearly defined methods and theoretical works in the field of information security of Ukraine as an inseparable structural element of national security, which is a real obstacle to its implementation of such an obligation. According to the authors, the issue of the need to create and implement a clear and effective state policy in the information security field in order to build an effective system for countering information violations by the aggressor country is currently being updated. The importance of developing a dialogue with the European Union regarding ensuring information security, the need to analyze the practical experience of EU countries that have already formed an organizational and legal basis for ensuring information security, with its further implementation in national law-making activities is emphasized. In the process of research, the authors used generally recognized methods of scientific knowledge, namely analytical, formal, comparative-legal, systemic-structural and others.

Key words: full-scale invasion, Information Security, National security, cybersecurity, State information policy.

Надійшла до редколегії 20.05.2023

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.5

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-67-74

Баймуратов Михайло Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права,
заслужений діяч науки і техніки України, академік Української академії наук

(Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К.Д. Ушинського, м. Одеса)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4131-1070>

Кофман Борис Якович,

доктор юридичних наук, старший дослідник,
заслужений юрист України, професор кафедри права

(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8121-5190>

ЄВРОПЕЙСЬКЕ МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО: ДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПАРАМЕТРАЛЬНО-НОМЕНОЛОГІЧНИХ ЗАСАД

У статті досліджуються параметрально-номенологічні засади становлення й розвитку європейського муніципального права як органічного складника європейського права. Доводиться, що інститут місцевого самоврядування відповідає всім аспектам європейського права як елемент уособлення загальної європейської спадщини, що й у сучасному світі відіграє основоположну роль і має конститувальне значення у формуванні, існуванні, функціонуванні й удосконаленні демократичної правової державності й інституційно-управлінський прояв у посиленні та поглибленні інтеграційної взаємодії держав-членів європейської спільноти (ЄС, СЄ, ОБСЄ, НАТО тощо), а тому є важливою частиною європейського правового порядку й, ба більше, об'єктивує, детермінує та інтенсифікує процеси інституціоналізації європейського муніципального права.

Проведений системний аналіз настанов і тенденцій ролі й значення місцевого самоврядування в рамках об'єднаної Європи дає можливість констатувати, що саме вони фактично формують предметно-об'єктну основу муніципального права, що, по-перше, володіє не тільки національним, а й потужним міжнародно-правовим складником, у тому числі й на регіональному – європейському – рівні, по-друге, формує один із найважливіших складових елементів формування міжнародного європейського муніципального права як галузі європейського права та, своєю чергою, підгалузі міжнародного муніципального права.

Стверджується, що міжнародно-правове супроводження й забезпечення місцевого самоврядування в межах європейського правового простору базується на міжнародному договірному праві, у межах якого проходить інтенсивна нормопроектна й нормотворча діяльність міжнародних європейських міждержавних і міжурядових організацій інтеграційного характеру (ЄС, СЄ, ОБСЄ, НАТО тощо) та їх структурних або допоміжних інституцій, а також міжнародних неурядових організацій, що є важливими елементами загальноєвропейського громадянського суспільства, щодо розробки проєктів міжнародних угод і прийняття міжнародно-правових договорів про-

фільної спрямованості, тобто міжнародних угод, предметом яких є легалізація, регламентація, регулювання муніципально-правових відносин у вигляді закріплення або їх принципових засад, або відповідних конкретних організаційних та організаційно-правових форм взаємодії територіальної громади, органів місцевого самоврядування з іншими суб'єктами муніципального й конституційного права патримоніальної держави з міжнародними органами публічної влади (включаючи муніципальні або державні, а також їх асоціації), з іншими суб'єктами права зарубіжних країн, включаючи їх підприємницькі, банкові й інші комерційні та некомерційні структури. Причому наведені принципи або форми сформульовано у вигляді конкретних міжнародно-правових зобов'язань держав у сфері становлення й визнання, нормативної регламентації, розвитку й удосконалення інституту локальної демократії на своїй території, включаючи їх нормативно-правове супроводження, забезпечення, а також передбачаючи можливості здійснення міжнародного конвенційного контролю. У зв'язку з цим класифіковано та проаналізовано відносно широке коло договорів, що можна зарахувати до міжнародних муніципально-правових угод, які входять до європейського права.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, муніципалітети, міжнародне європейське договірне право, європейське муніципальне право.

Постановка проблеми. Становлення й розвиток сучасного європейського права як регіонально-глобального полісемічного явища, зокрема як:

а) яскравого свідчення наявності єдиної історичної спадщини в розвитку європейської цивілізації, що базується на досягненнях Стародавньої Еллади, Риму, епосі Відродження, засадах Магдебурзького права й інших ідеалах муніципалізму, демократичних гаслах буржуазних революцій і глибокого усвідомлення антивоєнного дискурсу (*історичний аспект – авт.*);

б) феноменології безумовного визнання пріоритету природних прав людини в їх первинному існуванні, телеологічному спрямуванні, повсякденному функціонуванні та стратегічному значенні над правами держави, яка, своєю чергою, повинна їх визнавати, легалізувати, дотримуватися, сприяти їх реалізації, охороняти, захищати, а також гарантувати їх виконання, ба більше, усемірно їх деталізувати й конкретизувати через посилення своєї колективної нормопроектної та нормотворчої діяльності з метою їх перспективної реалізації, охорони, захисту, реалізації (*природно-натуралістичний аспект – авт.*);

в) відображення єдиних чи загальних підходів до організації повсякденної життєдіяльності в умовах державної організації й локального існування в умовах місцевого самоврядування в межах територіальної людської спільноти (територіальної громади (далі – ТГ)) в умовах повсякденності, що мають у тому числі й нормативне вимірювання (*екзистенційно-повсякденний аспект – авт.*);

г) наявності загальних інтересів людей у повсякденному житті, що кристалізуються у формування загальних атитюдів (поведінкових настанов) і габітусів (практичних форм життєдіяльності), що мають й правове вимірювання (*поведінково-діяльнісний аспект – авт.*);

г) єдиних телеологічних домінант для посилення єдності держав і їх народів і з метою подальшого сумісного розвитку й вирішення його загальних завдань (*телеологічний аспект – авт.*);

д) відображення відповідних конституційних цінностей, що виникли на основі визнання, легалізації й легітимації пріоритету прав і свобод людини над правами держави (*гуманістично-аксіологічний аспект – авт.*);

е) запровадження демократичних механізмів формування й регулярного оновлення, а також здійснення публічної влади (*політико-аксіологічний аспект – авт.*);

є) сукупності відповідних систем правових норм, що регулюють сфери інтеграційної взаємодії держав-членів європейської родини народів на різних рівнях її існування й функціонування (Рада Європи (далі – РЄ)),

Європейський Союз (далі – ЄС), ОБСЄ, НАТО тощо) (*нормативний аспект – авт.*);

ж) сукупності різних джерел права (актів, договорів, конвенцій, хартій, резолюцій для РЄ, ОБСЄ і НАТО; установчих договорів («первинне законодавство»), міжнародних (додаткових) угод з міжнародними організаціями й іншими країнами, регламентів, директив, рекомендацій і висновків («вторинне законодавство» для ЄС) (*джерелознавчий аспект – авт.*);

з) інституційної феноменології, що демонструє створення загальних управлінських структур, які здійснюють загальне керівництво визначеними договірним шляхом сфер співробітництва, взаємодії та зближення держав, їх органів, народів, громад, конкретних людей (*управлінський аспект – авт.*);

и) прояву формування та наявності єдиних духовно-ідеологічних засад, що виявляються у функціонуванні єдиних поведінково-діяльнісних настанов, які, по-перше, сформували відповідні індивідуальні, групові, колективні (включаючи й міждержавний рівень – *авт.*) форми свідомості; по-друге, базуються на сумісно визнаних рольових позиціях особистості, суспільства й держави, по-третє, знайшли своє нормативне вимірювання та формалізацію вже у вигляді індивідуальної, групових, колективних (включаючи й міждержавний рівень – *авт.*) форм правосвідомості (*аспект формування феноменології «свідомість/правосвідомість» – авт.*);

і) потужної феноменології, що на основі індивідуальної, групових, колективних (включаючи й міждержавний рівень – *авт.*) форм правосвідомості сформувала й запустила в дію відповідні до них форми індивідуальної, групових, колективних (включаючи й міждержавний рівень – *авт.*) психології, що обумовлюють синхронні дії щодо реалізації наведених вище духовних, ідеологічних, управлінських, нормативних, матеріальних, технологічних настанов (*психологічний аспект – авт.*) тощо, свідчать про глибоку органічну схожість і єдність народів Європи причому як в історично-онтологічному, так і в сучасно-перспективному розумінні й значенні.

Усім наведеним аспектам органічно відповідає інститут місцевого самоврядування, що є елементом загальної європейської спадщини, який у сучасному світі відіграє основоположну роль і має конститувальне значення у формуванні, існуванні, функціонуванні й удосконаленні демократичної правової державності та інституційно-управлінський прояв у посиленні й поглибленні інтеграційної взаємодії держав-членів європейської спільноти (ЄС, СЄ, ОБСЄ, НАТО тощо), а

тому є важливою частиною європейського правового порядку [1, с. 15], ба більше, об'єктивує, детермінує та інтенсифікує процеси інституціоналізації європейського муніципального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Треба зазначити, що процеси нормування, нормативізації, нормативного супроводження й забезпечення муніципальної діяльності на теренах об'єднаної Європи вперше вивчив вітчизняний дослідник, професор М.О. Баймуратов у процесі дослідження ним проблематики міжнародного співробітництва споріднених міст (кандидатська дисертація, 1993 рік) [2] і проблематики становлення системи міжнародного співробітництва органів місцевого самоврядування України із зарубіжними партнерами (докторська дисертація, 1996 рік) [3]. Актуальні питання становлення міжнародної правосуб'єктності органів місцевого самоврядування України в умовах європейської інтеграції досліджували М.М. Баймуратов, Ю.О. Волошин, С.В. Папаяні, Є.О. Пожидаєв, О.В. Приєшкіна та ін., але висунення доктринального концепту про формування європейського муніципального права належить авторам статті.

Мета статті – дослідити й проаналізувати параметрально-номенологічні засади ідентифікації європейського муніципального права.

Виклад основного матеріалу. Наведений вище висновок, що інститут місцевого самоврядування а) є елементом загальної європейської спадщини, б) відіграє у сучасному світі основоположну роль і має конституційно-значення у формуванні, існуванні, функціонуванні й удосконаленні демократичної правової державності, в) здійснює інституційно-управлінський вплив на посилення й поглиблення інтеграційної взаємодії держав-членів європейської спільноти (ЄС, СС, ОБСЄ, НАТО тощо), а також г) є важливою частиною європейського правового порядку, підтверджується тим, що локальний соціум у вигляді ТГ та в її структурно-функціональному розумінні як сукупності жителів, які функціонують на територіях адміністративно-територіальних одиниць або їх об'єднань в рамках однієї держави, являє собою колективний суб'єкт права, що знаходить свою належну, достатню, оптимальну та ефективну:

а) *ідеологічну* – з реалізації об'єктивних настанов функціонування територіальної людської спільноти, що може виникати, формуватися, існувати, функціонувати, розвиватися та самовідновлюватися за рахунок репродуктивної функції своїх первинних елементів – жителів, тільки в умовах спільного об'єднання й самоорганізації,

б) *ціннісну* – з наявності загальної аксіології, що базується на позитивах спільного існування й функціонування, які дають реальні можливості конкретній людині, її групам та асоціаціям оптимально реалізовувати життєвий цикл і соціальне буття,

в) *культурну* – виходячи із сукупності матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії на локальному рівні його існування у формі общини/громади, що сформувало відповідні важливі й актуальні форми життєдіяльності,

г) *організаційну* – зі здійснення відповідних і телеологічно обґрунтованих дій щодо існування такого суб'єкта,

г) *ресурсну* – виходячи з об'єктивної наявності існування різного роду ресурсів – людських, матеріальних, фінансових, природних копалин та об'єктів довкілля, інфраструктури тощо,

д) *функціональну* – урахувавши можливість існування й функціонування такого суб'єкта як цілісної сис-

теми (макросистеми) й водночас як складника великої кількості підсистем, а також мезо- та мікросистем,

е) *управлінську* – виходячи з об'єктивної необхідності впорядкування й опанування комплексу питань і проблем, що виникають у процесі існування й функціонування такого суб'єкта,

є) *нормативну* – посиляючись на об'єктивовану необхідність стандартизації та впорядкування правил поведінки жителів-членів громади й формування правового статусу самої ТГ загалом,

ж) *технологічну* – розуміючи об'єктивовану необхідність дотримання відповідних правил, норм, принципів, стандартів технічної, екологічної, нормативної, ресурсної та іншої природи щодо супроводження й забезпечення належного і стабільного існування й функціонування цього суб'єкта, його складових частин (мезо- і мікрогромади) і первинних елементів,

з) *мережеву* – виходячи з того, що МСВ та ТГ, що її уособлює, є формою організації колективних зусиль, яка заснована на добровільній взаємодії її учасників (жителів-членів ТГ) на основі об'єднання їхніх інтересів, ресурсів, компетенцій і можливостей /формування ознаки інтерсуб'єктивності в межах МСВ/,

и) *компетентну суб'єктність* – урахувавши об'єктивну необхідність наявності в самої ТГ створених нею самою локальних органів публічної влади (муніципальні ради, їх виконавчі органи тощо) відповідних повноважень у сферах існування й функціонування самого суб'єкта (ТГ), його складників (мезо- й мікрогромади) і первинних елементів – жителів-членів ТГ, насамперед у межах національного конституційного та муніципального законодавства, а також у рамках стабільної й передбачуваної управлінської парадигми, яка зазвичай реалізується в демократичній державі.

Більше того, виходячи саме з їх конотаційного та нарративного потенціалу, а також змістовності й телеологічних доміант існування та функціонування інституту місцевого самоврядування (далі – МСВ) та органів, що сформовано самою ТГ (представницькі органи ТГ) або за її участі й з її дозволу (виконавчі органи) (далі – ОМСВ), можна констатувати, що саме вони трансформуються в головних провідників супроводження й забезпечення реалізації загальнолюдських цінностей у межах ТГ та сприяють створенню, закріпленню в індивідуальній, груповій і колективній свідомості, а також затвердженню на ментальному рівні зразків загальнолюдської практики (габітусів), що відображають найбільш уживані форми життєдіяльності людини в умовах здійснення нею свого життєвого циклу на рівні її природного та екзистенційного існування – локального соціуму.

Такий висновок, що володіє стратегічним потенціалом та методологічно властивістю, детермінується тим, що саме ОМСВ [4] є:

А) найбільш наближеними до населення органами публічного управління та рівнем публічної влади, що

Б) відображає їх екзистенційно-повсякденні інтереси та який

В) відповідає за організацію локального існування й розвитку, структурування та визначення пріоритетів місцевого життя, надання системного комплексу муніципальних послуг, включаючи й комунальні послуги,

Г) а в широкотому розумінні за реалізацією прав людини в межах локального соціуму (створення саме ОМСВ локальної системи захисту прав людини на локальному рівні соціуму в межах ТГ [5, с. 97–101]),

І) на фоні глибоких самоврядних змін, що зумовлені об'єктивною необхідністю реалізації основних форм

життєдіяльності людини на рівні локального соціуму в сфері МСВ та в умовах повсякденності в межах ТГ в контексті вирішення індивідуальних, групових і колективних екзистенційних інтересів і які лежать в основі реформування й демократичної реновації суспільства і держави,

Д) у контексті стратегічного формування феноменології муніципалізму, який, безперечно, є важливим складником національного й глобального конституціоналізму.

Треба наголосити на тому, що наведені положення мають системний характер, бо об'єктивуються й підтверджуються екзистенційною парадигмою та глибинними алгоритмічними функціонально-статусними настановами існування локальної людської спільноти, бо:

А) саме на рівні МСВ (сфера соціального простору – *авт.*);

Б) у межах локальної людської спільноти – ТГ (сфера дії та умова існування системи міжсуб'єктного існування – *авт.*);

В) через комунікаційну взаємодію з іншими членами такої локальної спільноти (сфера міжособистісної комунікативної взаємодії – *авт.*);

Г) у процесі формування індивідуальної й колективної соціалізації в контексті реалізації повсякденних природних наративів і нормативів людської діяльності та її найбільш поширених форм, що набули стереотипного характеру (сфера праксеологічного існування й впливу на людину та її асоціації соціальних, у тому числі й правових, факторів – *авт.*);

Ґ) конкретна людина-житель відповідної території держави й водночас член відповідної територіальної громади (сфера екзистенційного існування людини як біологічного виду та соціальної істоти – *авт.*);

Д) в умовах повсякденності (основоположний та іманентний філософський стан існування людини та її спільнот – *авт.*);

Е) реалізує свій життєвий цикл (основна і стратегічно-визначальна телеологічна домінанта існування людини – *авт.*);

Є) через продукування екзистенційних потреб, запитів, інтересів у вигляді прообразу прав і свобод (сфера виникнення соціальних, пара- й метанормативно-правових атитюдів, а також формування індивідуальних, групових і колективних габітусів – *авт.*);

Ж) що виступають у вигляді прав і свобод людини (формування нормативного дискурсу й нормативних конструкцій, що засновані на формулі екзистенційно-функціональної властивості «екзистенційний інтерес – конкретне право людини» – *авт.*);

З) які визнає й легалізує державою, вона охороняє, захищає, гарантує в такому контексті й у контексті їх реалізації (основоположна рольова функція держави – у формуванні системи прав і свобод людини та громадянина у вигляді його правового статусу – *авт.*);

И) і в підсумку формалізуються й легалізуються патримоніальною державою у вигляді конституційних прав і свобод людини, що є пріоритетними перед правами держави (ст. 3 Конституції України) (надання самою патримоніальною державою обов'язкового характеру та пріоритету прав людини перед правами держави – *авт.*);

І) саме конституційні права і свободи людини становлять конституційно-правовий статус людини та громадянина в конкретній державі (фактор нормативно-правового оформлення реального стану прав людини в межах демократичної держави – *авт.*);

Й) саме завдяки цим конституційним правам і свободам людини на рівні МСВ формується масив муніципальних прав людини [5], який, з одного боку, фактично детермінує, продукує й копіює такі конституційні права і свободи людини та громадянина, з іншого боку, додатково й суттєво легітимує інститут локальної демократії, підкреслюючи його виключно важливу екзистенційну роль у стабільному існуванні та функціонуванні демократичної правової державності й створюючи реальні умови для реалізації таких прав і свобод в умовах повсякденної життєдіяльності людської спільноти через відповідні стандарти локального життя в межах локальної людської спільноти (ТГ) (фактор просторово-інструментального забезпечення прав і свобод людини через використання інституту муніципальних прав людини – *авт.*);

К) крім того, завдяки наведеним складним процесам і тенденціям гуманістичної спрямованості формуються, проявляються, розвиваються й реалізуються на рівні конкретної людини, її груп, асоціацій і спільнот феноменології муніципальної свідомості й муніципальної психології, що фундаментально ідеологічно та психологічно забезпечують існування локальної демократії, а звідси й існування, функціонування й реалізацію системного комплексу конституційних прав і свобод людини, що реалізуються на локальному рівні соціуму у вигляді індивідуальних, групових і колективних муніципальних прав людини (фактор свідомо-психологічного забезпечення прав і свобод людини через використання інституту муніципальних прав людини – *авт.*);

Л) указані процеси відображаються в колективній свідомості членів ТГ, причому не тільки на національному, а й на міжнародному регіональному й універсальному рівнях, трансформуючись у феноменологію глобального муніципалізму, що сприяє:

а) формуванню міжнародного муніципального права як самостійної галузі міжнародного європейського права, заснованого на договірній основі [6],

б) суттєвій трансформації феноменології «м'якого права» (soft law) у сфері муніципальної діяльності в чіткі договірні норми [7];

в) формуванню на рівні національного конституціоналізму автономного нормативно-галузевого блоку муніципальних правовідносин у контексті розуміння структурологічної організації конституціоналізму (історія, теорія та практика конституційного будівництва) [8] та

г) на рівні національного конституційного права – формуванню й виокремленню самостійної галузі національного права – права муніципального [9], на рівні європейського конституціоналізму – європейського муніципального права, а на рівні глобального конституціоналізму – міжнародного муніципального права [7, с. 8].

Отже, виходячи з наведеного вище, можемо констатувати, що існування інституту МСВ і функціонування ОМСВ в контексті виконання ними своїх компетенційних повноважень та основоположних функцій фактично створюють осередок життя в межах ТГ (своєрідний «осередок цивілізації») та прямо сприяють жителям-членам такої громади в розумінні, формуванні, реалізації та гарантійній реалізації їхнього життєвого циклу в процесі повсякденної життєдіяльності шляхом вирішення системної сукупності питань екзистенційної значущості, через формування й реалізацію на локальному рівні соціуму індивідуальних, групових і колективних прав і свобод людини. Звідси можна визначити, що існування саме МСВ та функціонування ОМСВ

сприяють формуванню, функціонуванню й удосконаленню локальної системи охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, завдяки чому формуються й рельєфно виокремлюються одні з найважливіших функцій МСВ – правозахисна та правоохоронна [10].

Звідси можна зазначити, що наведені настанови й тенденції фактично формують *предметно-об'єктну основу муніципального права*, що, по-перше, володіє не тільки національним, а й потужним міжнародно-правовим складником у тому числі й на регіональному – європейському – рівні, по-друге, формує один із найважливіших складових елементів формування міжнародного європейського муніципального права як галузі європейського права й, своєю чергою, підгалузі міжнародного муніципального права.

Міжнародно-правове супроводження й забезпечення МСВ в межах європейського правового простору базується на міжнародному договірному праві, у межах якого проходить інтенсивна нормопроектна й нормотворча діяльність міжнародних європейських міждержавних і міжурядових організацій інтеграційного характеру (ЄС, СС, ОБСЄ, НАТО тощо) і їх структурних або допоміжних інституцій, а також міжнародних неурядових організацій, що є важливими елементами загальноєвропейського громадянського суспільства, щодо розроблення проектів міжнародних угод і прийняття міжнародно-правових договорів профільної спрямованості, тобто міжнародних угод, предметом яких є легалізація, регламентація, регулювання муніципально-правових відносин у вигляді закріплення або їх принципівих заasad, або відповідних конкретних організаційних та організаційно-правових форм взаємодії ТГ, ОМСВ з іншими суб'єктами муніципального й конституційного права патримоніальної держави з міжнародними органами публічної влади (включаючи муніципальні або державні, а також їх асоціації), з іншими суб'єктами права зарубіжних країн, включаючи їх підприємницькі, банкові й інші комерційні та некомерційні структури. Причому наведені принципи або форми сформульовано у вигляді конкретних міжнародно-правових зобов'язань держав у сфері становлення й визнання, нормативної регламентації, розвитку й удосконалення інституту локальної демократії на своїй території, включаючи їх нормативно-правове супроводження, забезпечення, а також передбачаючи можливість здійснення міжнародного конвенційного контролю.

До таких міжнародно-правових договорів належить відносно широке коло договорів, що можна класифікувати так:

А) міжнародні угоди, що конституують та інституціоналізують сам інститут локальної демократії державою-учасником такої угоди, визначають принципові засади його організації та реалізації на її території (Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р. і Додаткові протоколи до неї);

Б) міжнародні угоди, що фіксують і легалізують відповідні напрями діяльності ОМСВ в межах системи міжнародного європейського співробітництва (Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. і Додаткові протоколи до неї);

В) міжнародні угоди, що скеровано на визначення правового статусу окремих категорій суб'єктів – жителів, що одночасно виступають і членами ТГ (Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 р.; Переглянута Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті 2003 р.)

Г) міжнародні угоди, що скеровано на формалізацію міжнародних стандартів електоральної демократії та виборчого процесу (Кодекс належної практики у виборчих справах, ухвалений Венеційською Комісією 18–19 жовтня 2002 р. (англ. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report, CDLAD (2002) 023rev)] [11]; Кодекс належної практики щодо референдумів (англ. Code of Good Practice on Referendums, CDL-AD (2007) 008rev), ухвалений Радою з демократичних виборів 16 грудня 2006 р. та Венеційською Комісією 16–17 березня 2007 р. [12]; Кодекс належної практики щодо політичних партій (англ. Code of Good Practice in the field of Political Parties, CDL-AD (2009) 002), ухвалений Венеційською Комісією 12–13 грудня 2008 р. [13]; Кодекс кращих практик участі громадськості в процесі прийняття рішень (англ. Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision Making Process, CONF/PLE(2009) CODE1), ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій РЄ на засіданні 1 жовтня 2009 р.) [14];

Г) міжнародні угоди, що скеровано на формалізацію провідної ролі і значення міст у втіленні МСВ (Європейська хартія урбанізму, робота над якою розпочалася в 1980 р., а завершилася в 1993 р. (розроблена й прийнята вона Постійною конференцією місцевих і регіональних влад РЄ); Європейська Декларація міських прав, прийнята на пленарній сесії Постійної конференції місцевих і регіональних влад РЄ (березень 1992 р.);

Д) міжнародні угоди, що скеровано на формалізацію становлення, легалізації та розвитку регіонального самоврядування (Європейська хартія регіонального самоврядування, що розроблена й прийнята в рамках РЄ (1999 р.) і відкрита для підписання державами-членами РЄ; Європейська хартія регіонального/просторового планування (англ. European regional/spatial planning Charter), також відома як Торремолінська хартія (англ. Torremolinos Charter) 1983 р.);

Е) міжнародні угоди, що скеровано на формалізацію просторових меж МСВ (Європейська конвенція про ландшафти, розроблена Конгресом місцевих і регіональних влад Європи, прийнята РЄ (жовтень, 2000 р.);

Є) міжнародні угоди, що скеровано на формування суб'єктності людини в державі та на рівні ТГ, а також формалізацію правозахисної функції МСВ (Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. (з протоколами), прийнята РЄ та є його статутно-основоположним договором, на основі якого запроваджено Європейський суд з прав людини;

Ж) міжнародні угоди, що скеровано на формалізацію правового статусу міст, які оголосили себе правозахисниками або містами прав людини (Human Rights Cities): Європейська хартія для захисту прав людини в місті (травень, 2000 р.);

З) міжнародні угоди й документи, що формують нові напрями діяльності європейських органів місцевого самоврядування, зокрема на міському рівні, наприклад, Лейпцизька хартія сталих європейських міст 2007 р. (Leipzig Charter on Sustainable European Cities), Марсельська заява 2008 р. (Marseille Statement), Толедська декларація 2010 р. (Toledo Declaration), Познанські висновки 2011 р. (Poznan Conclusion), Звіт «Міста завтра 2011 р. (Cities of Tomorrow Report), Ризька декларація 2015 р. (Riga Declaration) [15], що прийняті на міжнародних зборах міністрів держав-членів ЄС, які є відповідальними за міський розвиток, з метою визначення, закріплення й первинної міжнародної легалізації нових і сучасних принципів і стратегії міського розвитку

з урахуванням їх просторової, бізнес-ділової й темпоральної характеристик;

И) документи т. зв. «м'якого права» (soft law), що в недалекій перспективі набудуть силу міжнародних договірних домовленостей: Робочий документ співробітників Комісії щодо результатів громадських консультацій стосовно ключових особливостей міської програми ЄС 2015 р. (Commission Staff Working Document on the results of the public consultation on the key features of an EU Urban AGENDA), результатом яких стало виникнення «Acquis URBAN» (Використання найкращих практик міст для Європейської політики згуртованості) [16], що зумовило появу загальноєвропейського «urbain acquis» [17]. Отже, «міський вимір» визнаний і включений суттєвим елементом у політику згуртованості, під якою останніми роками в ЄС зазвичай розуміють його регіональну політику [18];

Й) міжнародні угоди т. зв. локальної міжнародної нормотворчості, що укладають муніципалітети й інші ОМСВ різних держав: а) між собою або б) з іншими зарубіжними суб'єктами – підприємницькими, банківськими, благодійними, екологічними, релігійними структурами тощо, в) з міжнародними асоціаціями місцевих влад, а також прямо з г) міжнародними міжурядовими організаціями з питань місцевого розвитку, соціальної реабілітації територій, громад, що на них функціонують, і місцевого господарства (міжнародні угоди з порідненими містами, містами-партнерами, угоди про співробітництво з асоціаціями місцевих влад, угоди про співробітництво з міжнародними партнерами тощо).

Наведений комплекс міжнародних угод і документів ставить перед містами Європейського Союзу на сучасному етапі нагальні проблеми, які вони повинні вирішувати в повсякденному житті своїх жителів, а саме: 1) забезпечення населення роботою і підготовка кваліфікованих кадрів для місцевої економіки; 2) подолання міської бідності; 3) забезпечення населення житлом;

4) інтеграція в суспільство мігрантів і біженців; 5) стабільне використання ресурсів і природоохоронних рішень; 6) циркулярна економіка; 7) кліматична адаптація; 8) енергоефективність; 9) міська мобільність; 10) якість повітря; 11) цифровізація; 12) інноваційні проекти; 13) відповідальні та прозорі закупівлі [19, с. 5–6].

Отже, ми бачимо, що наведені міжнародні угоди, документи soft law, що прийнято фахівцями та керівниками в сфері муніципального розвитку, скеровані на посилення економічної й матеріально-фінансової бази МСВ, якісне формування компетенційної бази ОМСВ через процеси децентралізації компетенційних повноважень органів публічної влади, посилення оптимізації ТГ через об'єднання останніх, зростання їх реальних можливостей на варіабельність локального розвитку особливо в контексті підвищення рівня життя жителів-членів ТГ, їх можливостей задовольняти свої повсякденні потреби та вирішувати екзистенційні питання стратегічного характеру через зростання самостійності ОМСВ та підвищення їх відповідальності у вирішенні питань місцевого значення.

Висновки. Резюмуючи викладене вище, можемо стверджувати, що в межах європейського права фактично формується нова галузь – європейське муніципальне право, яке, по-перше, володіє досить чітким предметом (об'єктом) міжнародно-правового регулювання, а також має відповідний метод такого регулювання. Причому останній можна охарактеризувати як комбінований: з одного боку, це імперативний метод, що базується на міжнародному договірному праві й обов'язковому виконанні державами-учасниками міжнародних багатосторонніх угод своїх міжнародно-правових зобов'язань за міжнародним договором, що ними підписаний; з іншого – особливо стосовно документів soft law – диспозитивний метод, що дає широкі можливості для формування державами своїх обов'язків на початковому етапі міжнародних домовленостей і міжнародного договірного нормопроєктування та нормотворчості.

Список використаних джерел

1. Лендзел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : монографія. Ужгород : Мистецька Лінія, 2011. 687 с.
2. Баймуратов М.О. Організаційно-правове забезпечення місцевими Радами народних депутатів співробітництва поріднених міст : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право / Одеський ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 1993. 21 с.
3. Баймуратов М.О. Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування України : монографія (репринтне видання дисертаційного дослідження). Дніпро : Інновація, 2021. 314 с.
4. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Компетенційні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері захисту прав людини в період миру і воєнного стану в Україні: актуальні питання регламентації та регулювання. URL: <https://constitutionalist.com.ua/bajmuratov-m-o-kofman-b-ia-kompetentsijni-povnovazhennia-orhaniv-mistsevoho-samovriaduvannia-v-sferi-zakhystu-prav-liudyny-v-period-myru-i-voiennoho-stanu-v-ukraini-aktualni-pytannia-rehlamentatsii/>.
5. Баймуратов М.О. Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення. *Юридична освіта і права держава* : збірник наук. праць. Одеса, 1997. С. 96–101.
6. Баймуратов М., Кофман Б. Муніципальні права людини як нова константа національного муніципального та конституційного права. *Право України*. 2020. № 10. С. 63–80.
7. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Міжнародне муніципальне право як галузь міжнародного публічного права: до питання про формування галузі. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. № 2 (3). С. 7–31.
8. Chinkin С.М. The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law. *The International and Comparative Law Quarterly*. 1989. Vol. 38. № 4. P. 856–858.
9. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / наук. консультант М.П. Орзіх ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. 42 с.
10. Батанов О.В. Феноменологія сучасного муніципального права. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2& I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1& Image_file_name=PDF/Unzap_2012_1_24.pdf.
11. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report, CDLAD(2002)023rev. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDLAD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDLAD(2002)023rev2-cor-e).

12. Code of Good Practice on Referendums, CDL-AD (2007) 008rev. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282007%29008-e>.
13. Code of Good Practice in the field of Political Parties, CDL-AD (2009) 002. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)002-e).
14. Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision Making Process, CONF/PLE(2009) CODE. URL: <https://www.coe.int/en/web/ingo/civil-participation>.
15. Leipzig Charter on Sustainable European Cities and other urban development documents. URL: <https://city2030.org.ua/en/document/leipzig-charter-sustainable-europeancities-text>.
16. The Acquis URBAN'. Using Cities' Best Practises for European Cohesion Policy. Common Declaration of URBAN cities and players at the European Conference "URBAN Future" on June 8th and 9th, 2005 in Saarbrücken (Germany). URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/archive/newsroom/docum.
17. Acquis ЄС (у скороч. виді acquis) – це накопичене законодавство, правові акти та судові рішення, які становлять сукупність законодавства Європейського Союзу, яке виникло з 1993 року. Цей термін французький: acquis означає «те, що було придбано або отримано», а communautaire означає «спільнота». URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Acquis_communautaire.
18. European Parliamentary Research Service Blog. The EU Urban Agenda. URL: <https://epthinktank.eu/>.
19. Бочарова Н.В. Міський порядок денний (eu urban agenda) як складова політики згуртованості Євросоюзу. URL: 260-Chapter Manuscript-15047-1-10-20221109.pdf.

References

1. Lend'yel, M.O. (2011). *Mestnaya demokratiya v stranakh Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy (Local democracy in the countries of Central and Eastern Europe)*. Uzhgorod: «Khudozhestvennaya Liniya» [in Ukrainian].
2. Baymuratov M.O. (1993). *Organizatsionno-pravovoye obespecheniye mestnymi Sovetami narodnykh deputatov sotrudnichestva rodstvennykh gorodov* [Tekst]: avtoref. dis. kand. Yurid. nauk; Spetsial'nost': 12.00.02 – konstitutsionnoye pravo; Odesskiy un-t im. I.I. Mechnikova. Odessa [in Ukrainian].
3. Baymuratov M.O. (2021). *Mezhdunarodnoye sotrudnichestvo organov mestnogo samoupravleniya*: monografiya (reprintnoye izdaniye dissertatsionnogo issledovaniya). Dnepr : Innovatsiya [in Ukrainian].
4. Baymuratov M.O. & Kofman B.Ya. (2022). *Kompetentsionnyye polnomochiya organov mestnogo samoupravleniya v sfere zashchity prav cheloveka v period mira i voyennogo polozheniya v Ukraine: aktual'nyye voprosy reglamentatsii i regulirovaniya*. URL: <https://constitutionalist.com.ua/bajmuratov-m-o-kofman-b-ia-kompetentsijni-povnovazhennia-orhaniv-mistsevoho-samovriaduvannia-v-sferi-zakhystu-prav-liudyny-v-period-myru-i-voiennoho-stanu-v-ukraini-aktualni-pytannia-rehlementatsii/> [in Ukrainian].
5. Baymuratov M.O. (1997). Lokal'naya sistema zashchity prav cheloveka v Ukraine: sushechnost' i stanovleniye. *Yuridicheskoye obrazovaniye i pravovoye gosudarstvo*: sb. nauch. stir. Odessa (S. 96–101) [in Ukrainian].
6. Baymuratov M. & Kofman B. (2020). Munitsipal'nyye prava cheloveka kak novaya konstanta natsional'nogo munitsipal'nogo i konstitutsionnogo prava. *Pravo Ukrainy*. (№ 10. S. 63–80) [in Ukrainian].
7. Baymuratov M.O. & Kofman B.Ya. (2021). Mezhdunarodnoye gorodskoye pravo kak vet' internatsional'nogo obshchestvennogo prava: k voprosu o formirovaniy otrasli. *Vestnik Universiteta imeni Al'freda Nobelya*. Seriya «Pravo». (№ 2 (3). S. 7–31) [in Ukrainian].
8. Chinkin C.M. (1989). The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law. *The International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 38. № 4. P. 856–858.
9. Krusyan A.R. (2010). *Sovremennyy ukrainskiy konstitutsionalizm: teoriya i praktika*: avtoref. dis. d-ra yurid. nauk; Spetsial'nost': 12.00.02 – konstitutsionnoye pravo; munitsipal'noye pravo; nauch. konsul'tant M.P. Orzikh; Nats. un-t «Odesskaya yuridicheskaya akademiya». Odessa [in Ukrainian].
10. Batanov O.V. (2012). *Fenomenologiya sovremennogo gorodskogo prava ((Phenomenology of modern municipal law)*. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=22.
11. *Code of Good Practice in Electoral Matters*: Guidelines and Explanatory Report, CDLAD(2002)023rev. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDLAD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDLAD(2002)023rev2-cor-e).
12. *Code of Good Practice on Referendums*, CDL-AD (2007) 008rev. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282007%29008-e>.
13. *Code of Good Practice in the field of Political Parties*, CDL-AD (2009) 002. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)002-e).
14. *Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision Making Process*, CONF/PLE (2009). CODE. URL: <https://www.coe.int/en/web/ingo/civil-participation>.
15. *Leipzig Charter on Sustainable European Cities and other urban development documents*. URL: <https://city2030.org.ua/en/document/leipzig-charter-sustainable-europeancities-text>.
16. *The Acquis URBAN'. Using Cities' Best Practises for European Cohesion Policy*. Common Declaration of URBAN cities and players at the European Conference "URBAN Future" on June 8th and 9th, 2005 in Saarbrücken (Germany). URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/archive/newsroom/docum.
17. Acquis YES (v sokrashch. vide acquis) – eto nakoplennoye zakonodatel'stvo, pravovyye akty i sudebnyye resheniya, sostavlyayushchiye sovokupnost' zakonodatel'stva Yevropeyskogo Soyuz, vznikshhego s 1993 goda. Etot termin frantsuzskiy: acquis oznachayet «to, chto bylo priobreteno ili polucheno», a communautaire oznachayet «soobshchestvo». URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Acquis_communautaire.
18. *The EU Urban Agenda*. URL: <https://epthinktank.eu/>.
19. Bocharova N.V. (2022). *Gorodskaya povestka dnya (eu urban agenda) kak sostavlyayushchaya politiki splochnosti Yevrosoyuz (The urban agenda as a component of the cohesion policy of the European Union)*. URL: 260-Chapter Manuscript-15047-1-10-20221109.pdf.

Baimuratov Mykhailo,

Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the department of political sciences and law, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences
(Southern Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky, Odessa)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4131-1070>

Kofman Boris,

Doctor of Legal Sciences, Senior researcher,
Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Law
(Alfred Nobel University, Dnipro)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8121-5190>

**EUROPEAN MUNICIPAL LAW: TO THE IDENTIFICATION
OF PARAMETERAL AND NOMENOLOGICAL PRINCIPLES**

The article examines the parametric and nomenological foundations of the formation and development of European municipal law as an organic component of European law. It is proved that the institution of local self-government corresponds to all aspects of European law as an element of the personification of the common European heritage, which even in the modern world plays a fundamental role and has constitutive importance in the formation, existence, functioning and improvement of democratic legal statehood and institutional and administrative manifestation in strengthening and deepening integration interaction of member states of the European community (EU, CE, OSCE, NATO, etc.), and therefore acts as an important part of the European legal order and, even more, objectifies, determines and intensifies the processes of institutionalization of European municipal law.

The conducted systematic analysis of the guidelines and trends of the role and significance of local self-government within the framework of a united Europe makes it possible to state that they actually form the subject-object basis of municipal law, which, firstly, has not only a national but also a powerful international – a legal component, including at the regional – European level, and, secondly, forms one of the most important components of the formation of international European municipal law as a branch of European law and, in turn, a sub-branch of international municipal law.

It is asserted that the international legal support and provision of local self-government within the European legal space is based on international treaty law, within which the intensive norm-projecting and rule-making activities of international European intergovernmental and intergovernmental organizations of an integration nature (EU, CE, OSCE, NATO, etc.) take place and their structural or auxiliary institutions, as well as international non-governmental organizations that act as important elements of pan-European civil society – in relation to the development of projects of international agreements and the adoption of international legal treaties of a specific focus, i.e. international agreements, the subject of which is the legalization, regulation, regulation of municipal legal relations in the form of or consolidation of their fundamental principles, or relevant specific organizational and organizational-legal forms of interaction of the territorial community, local self-government bodies with other subjects of municipal and constitutional law of the patrimonial state with international public authorities (including municipal or state, as well as their associations), and with other legal subjects of foreign countries, including their business, banking and other commercial and non-commercial structures. Moreover, the stated principles or forms are formulated in the form of specific international legal obligations of states in the field of establishment and recognition, normative regulation, development and improvement of the institution of local democracy on their territory, including their normative and legal support, provision, as well as providing for the possibility of implementation international convention control. In this regard, a relatively wide range of agreements, which can be attributed to international municipal legal agreements that are part of European law, have been classified and analyzed.

Key words: territorial community; local self-government; municipalities; international European contract law; European municipal law.

Надіслано до редколегії 20.05.2023

Зозуля Євген Вікторович,
 доктор юридичних наук, професор
 (Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)
 ORCID: <https://0000-0002-8114-1133>

СТАНОВЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ)

Статтю присвячено комплексному аналізу організаційно-правових засад становлення антикорупційної системи України протягом 1991–2014 років. Досліджено особливості формування й розвитку національної антикорупційної системи на етапі її становлення та розвитку. Визначено зміст поняття «антикорупційна система», уточнено методологічні підходи до визначення сутності поняття «система антикорупційних органів України». На основі історико-правового підходу сформувано й обґрунтовано періодизацію основних етапів становлення й розвитку правової бази у сфері протидії корупції та системи антикорупційних правоохоронних органів незалежної України. Здійснено класифікацію й проаналізовано національний і міжнародний складник антикорупційної нормативно-правової бази у визначених хронологічних рамках. З'ясовано позитивні й негативні риси у формуванні антикорупційного законодавства в зазначений історичний період. Висвітлено систему організаційно-функціональної побудови національної системи антикорупційних правоохоронних органів, які функціонували у визначений історичний період. Визначено основні чинники, які зумовили необхідність проведення подальших реформ у сфері боротьби з корупцією, створення сучасної системи антикорупційних органів.

Ключові слова: організаційно-правові засади, корупція, антикорупційна система, нормативно-правове забезпечення, антикорупційні правоохоронні органи, етапи становлення, державна антикорупційна політика, реформування.

Постановка проблеми. Упродовж усього періоду незалежності особливу загрозу підвалинам української державності становить нестримне поширення корупції в усіх сферах життєдіяльності суспільства. При цьому необхідно зазначити, що й на сучасному етапі розвитку нашої держави об'єктивні й суб'єктивні чинники закономірно породжують значні масштаби корупції та пов'язаної з нею організованої злочинності. Зазначені негативні соціальні явища міцно вкоренилися в суспільстві, стали елементами системи суспільних відносин і частиною його буття.

Аналізуючи витоки корупції, можемо констатувати, що в Україні, як і в інших державах світу, вона виникла як наслідок політичних, соціальних та економічних проблем, які спіткали Україну на межі ХХ–ХХІ століть – періоду докорінних змін у державотворчому процесі в незалежній країні. Відсутність політичного, правового, економічного й соціального контролю за прибутками держслужбовців, прозорості та громадського контролю за діяльністю органів державної влади, відкритості всіх аспектів діяльності влади в центрі й на місцях, недосконалість законодавства – усе це призвело до небаченої раніше тотальної політико-економічної корупції, яка набула ознак системного явища і стала нормою суспільно-політичного й економічного життя в Україні.

Отже, протидія корупції стала одним із пріоритетних завдань у діяльності як органів державної влади

й управління, органів місцевого самоврядування, так і всієї системи правоохоронних органів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження причин, умов, особливостей запобігання та протидії корупції відображено в численних наукових працях як українських, так і зарубіжних учених. Серед досить великого загалу праць, на нашу думку, необхідно виокремити ґрунтовні праці вітчизняних правознавців, зокрема монографічні дослідження М. Мельника, присвячені вивченню соціальної сутності, поняттю, тенденцій, наслідків і заходів протидії корупції [1–2]. Поряд із цим значним науковим доробком є монографія О. Бусол, де висвітлено проблеми протидії корупційній злочинності в Україні як одній із найбільш небезпечних загроз національній безпеці держави [3]. Водночас адміністративно-правові засади протидії корупції в Україні опрацьовані в науковій праці В. Литвиненка [4], інституційна сутність і механізми подолання корупції досліджені в монографії В. Мандибури [5]. Крім того, узагальнення основних положень національного законодавства щодо запобігання корупції, характеристика напрямів антикорупційної політики й діяльності, системи спеціальних органів, завданням яких є запобігання корупції, відбито в праці М. Романова [6], у дисертації А. Кладченко увагу спрямовано на теоретико-правове обґрунтування проблем становлення й розвитку сучасного антикорупційного законодавства України [7].

Разом з тим необхідно зауважити, що подальшого системного наукового аналізу, узагальнення й систематизації потребують питання організаційно-правового забезпечення етапу становлення та розвитку антикорупційної системи України, який заклав основи сучасного правового та інституційного забезпечення її функціонування. Зазначеним зумовлена наукова актуальність теми та її практична значущість для визначення шляхів подальшого вдосконалення діяльності антикорупційних органів України.

Зважаючи на це, метою статті є здійснення на основі історико-правового підходу комплексного аналізу й узагальнення організаційно-правового забезпечення формування, виявлення особливостей і тенденції розвитку антикорупційної системи України на етапі її становлення й розвитку, визначення умов, які зумовили необхідність проведення докорінної реформи антикорупційного законодавства та створення сучасної системи державних антикорупційних органів. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1991–2014 років.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи зазначену проблему, необхідно зазначити, що на сучасному етапі державотворення розпочата в Україні реформа державного управління, модернізація правої системи, що триває, визначили перед органами державної влади надзвичайно важливе питання про законодавче й інституційне забезпечення повноважень антикорупційних органів України та формування реальних умов для безкомпромісної боротьби із цим негативним соціально-правовим явищем.

З огляду на предмет дослідження, передусім необхідно визначити зміст поняття «антикорупційна система». На нашу думку, найбільш повно враховує суттєві ознаки цього поняття узагальнене положення, яке сформульовано Офісом доброчесності Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК). Згідно з ним, антикорупційна система – це сукупність різнорівневих інституцій, що об'єднані спільною метою боротьби з корупцією та реалізують її відповідно до власних функцій і повноважень. Разом вони утворюють масштабний антикорупційний механізм завдяки раціональному поділу обов'язків і завдань, співпраці й кооперації зусиль [7].

Поряд із цим, характеризуючи методологічні підходи до визначення сутності поняття «система антикорупційних органів України», необхідно зазначити, щоб система запобігання й протидії корупції в нашій державі функціонувала повноцінно, необхідно, щоб, крім антикорупційних органів, складником цієї системи були й відповідні державні – так звані залучені органи. Відмінність між цими двома категоріями полягає в спеціалізації. Знову ж таки, спираючись на методологічні підходи, визначені Офісом доброчесності НАЗК, треба наголосити, що антикорупційні органи безпосередньо займаються формуванням і моніторингом антикорупційної політики, розслідуванням і розглядом корупційних справ, які стосуються високопосадовців і великих сум коштів, що потребує профільної експертизи та ресурсів. У свою чергу, залучені органи в межах своїх повноважень також можуть здійснювати низку антикорупційних заходів і підсилювати антикорупційну систему, що допомагає зробити антикорупційну діяльність більш масштабною та ефективною [8].

Варто зауважити, що ефективна боротьба проти корупції в Україні потребує належного законодавчого забезпечення, формування дієвої системи державних органів, забезпечення належного координування фор-

мування й реалізації антикорупційної політики, превентивних заходів запобігання корупції. Розбудова такої інституційної системи повинна відповідати міжнародним стандартам і передовій світовій практиці.

Зосереджуючи увагу на організаційно-правовому забезпеченні процесу формування та розвитку правової бази у сфері протидії корупції та системи антикорупційних органів незалежної України, зауважимо, що, на нашу думку, його необхідно розділити на декілька етапів, кожний із яких має свої змістові характеристики й ознаки. Ураховуючи підходи до класифікації етапів становлення та розвитку антикорупційного законодавства та протидії корупції в Україні вітчизняних дослідників А. Кладченко, О. Горгана, Р. Половинкіної, ми вважаємо, що перший етап відбувався протягом 1991–2006 років. Його можна визначити як етап становлення антикорупційного законодавства й формування системи антикорупційних органів держави.

Загальновідомо, що боротьба з корупцією здійснюється на основі чіткої правової регламентації діяльності державних органів, служб та осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Отже, аналізуючи процес становлення й розвитку відповідного законодавства, формування йта діяльності системи антикорупційних органів України, необхідно зазначити, що першочерговим завданням на цьому напрямі стало формування необхідної нормативно-правової бази. Системний аналіз досліджуваної проблематики дає підстави здійснити класифікацію антикорупційної нормативно-правової бази України, поділивши її на два основні складники – національний і міжнародний.

Досліджуючи генезу створення й розвитку національного складника системи нормативно-правових актів, які стали основою формування антикорупційної системи України на етапі її становлення й розвитку, необхідно виділити ті публічно-правові акти, що на той час визначали державну політику й стратегію, регулювали питання боротьби з корупцією. До таких необхідно зарахувати Конституцію України, засновані на конституційних засадах нормативно-правові акти практично всіх трьох гілок державної влади (законодавчої, виконавчої та судової): закони й постанови Верховної Ради України; укази й розпорядження Президента України; постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України; постанови Пленуму Верховного Суду України, а також вищих спеціалізованих судів, які здійснювали правосуддя в Україні до 15 грудня 2017 року. Їх розвиток висвітлено в нормативних актах місцевих органів самоврядування, державних адміністрацій, міністерств, відомств і їх територіальних структур.

Розпочинаючи характеристику зазначеного складника законодавчого забезпечення, маємо відзначити, що серед нормативно-правових актів, які заклали основи антикорупційної політики держави, передусім необхідно виокремити Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 року. Безсумнівно, історичне значення ухвалення цього Закону полягає в тому, що в ньому вперше вжита дефініція «корупції» як «діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг» [9, ст. 1]. Законом визначено, що боротьбу з корупцією мали вести відповідні підрозділи: Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС), податкової міліції, Служби безпеки України (далі – СБУ), органів прокуратури України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах

України, інші органи та підрозділи, що створюються для боротьби з корупцією згідно з чинним законодавством [9, ст. 4]. Водночас серед основних недоліків цього Закону є те, що проблему подолання корупції він фактично звів до рівня адміністративного правопорушення. За висновками вітчизняних експертів, спрямованість норм Закону на боротьбу зі скоєним корупційним правопорушенням, а не запобігання причинам та умовам та усунення причин і умов, що його породили, не давала змоги досягти суттєвого зниження рівня корупції в державі. Крім того, установлені цим Законом спеціальні обмеження, спрямовані на запобігання корупції, не виконували превентивну функцію, оскільки не були підкріплені іншими нормативними актами, які регулюють правила поведінки державних службовців [10].

Таким чином, можна висновувати, що в перші роки незалежності закладено основи національної системи антикорупційного законодавства й сформовано систему державних органів в Україні, які здійснювали боротьбу з корупцією та пов'язаною з нею організованою злочинністю. Означену систему становили спеціально створені для боротьби із цими небезпечними соціально-правовими явищами державні органи, зокрема Координаційний комітет боротьби з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю МВС та СБУ й державні органи, які брали участь у цій боротьбі в межах виконання покладених на них інших основних функцій.

Наступним вагомим кроком на шляху формування антикорупційного законодавства стало ухвалення 28 липня 1996 року Конституції України, яка відтоді є правовою основою протидії корупції. На нашу думку, це передусім зумовлено тим, що, як визначив у рішенні Конституційний Суд України, розбудова України як демократичної, правової держави, у якій визнається й діє принцип верховенства права, вимагає запровадження ефективної, передбачуваної та такої, що відповідає б правомірним очікуванням громадян України, антикорупційної політики для захисту конституційних цінностей, прав і свобод людини та громадянина. Обов'язком парламенту під час запровадження законодавчої основи для запобігання та протидії корупції як однієї з основних загроз національній безпеці України є те, щоб норми законів відповідали критеріям юридичної визначеності, ґрунтувалися на приписах Основного Закону України й принципах регулювання антикорупційної діяльності, що містяться в актах міжнародного права [11].

Надалі намагання реалізувати окремі стратегічні напрями подолання корупції в Україні здійснені в низці антикорупційних актів, зокрема в Національній Програмі боротьби з корупцією 1997 року, відомій під назвою «Чисті руки» [12], Концепції боротьби з корупцією на 1998–2005 роки [13]. Крім того, у цьому переліку необхідно зазначити укази Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» від 6 лютого 2003 року [14] і «Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції» від 9 лютого 2004 року [15]. У цьому переліку варто також виокремити Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», яку схвалено Указом Президента України від 11 вересня 2006 року. Концепція визначала стратегію дій органів державної влади в цій сфері на перспективу, урахувала нагальні потреби того часу й забезпечувала імплементацію положень міжнародних правових документів із питань боротьби з корупцією, підписаних Україною [16].

Аналіз змісту цих нормативних актів дає змогу висновувати, що їх метою було намагання запровадити конструктивні зміни у сфері реалізації державної антикорупційної політики й розвитку правової свідомості суспільства. Однак реалізувати положення цих концептуальних документів на той час не вдалося.

Визначаючи міжнародний складник системи нормативно-правових актів, які стали основою формування антикорупційної політики й антикорупційних органів, необхідно зауважити, що Україна в зазначений історичний період приєдналася до основоположних міжнародно-правових актів, які становлять основу міжнародної антикорупційної діяльності на універсальному (глобальному) рівні. Серед них – насамперед Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року, ратифікована згідно із Законом України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» від 18 жовтня 2006 року [17], Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 року № ETS 173, ратифікована згідно із Законом України «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 жовтня 2006 року [18], Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією від 15 травня 2003 р. № ETS 191, ратифікований згідно із Законом України «Про ратифікацію Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 жовтня 2006 року [19], Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 4 листопада 1999 року, ратифікована згідно із Законом України «Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією» від 16 березня 2005 року [20], Угода про створення групи держав по боротьбі з корупцією (далі – GRECO) [21]. Вони стали частиною національного законодавства України в цій сфері.

Треба також наголосити, що одним із важливих заходів, який суттєво посилив нормативно-правове й організаційне забезпечення боротьби з корупцією, стало приєднання України до Стамбульського плану дій боротьби з корупцією від 10 вересня 2003 року. Важливість зазначеного міжнародного акта зумовлена тим, що в ньому визначено основні принципи дій щодо протидії корупції в Україні та план їх реалізації [22]. Крім того, важливим кроком на цьому напрямі є співпраця з Організацією економічного та соціального розвитку (далі – ОЕСР) – міжнародною організацією, членами якої сьогодні є 34 країни. Зокрема, Україна стала членом започаткованої ОЕСР Антикорупційної мережі для країн Східної Європи та Центральної Азії (AM) із моменту її заснування в 1998 році.

Водночас аналіз практичних результатів реалізації державної антикорупційної політики дає змогу висновувати, що в зазначений період не здійснено суттєвих кроків у напрямках реформування тих сфер правового регулювання, для яких є характерним високий рівень корумпованості, запровадження ефективного контролю за бюджетними видатками, реформування публічної служби та забезпечення прозорості й підзвітності діяльності органів публічної влади, залучення громадськості до обговорення проектів рішень стосовно формування та реалізації антикорупційного законодавства, забезпечення повноважень правоохоронних органів і формування реальних умов для безкомпромісної боротьби з корупцією.

Наступна фаза розвитку системи антикорупційного законодавства й антикорупційних органів, на нашу думку, відбувалася протягом 2006–2013 років. Ми вважаємо, що вона може бути визначена як етап, спрямований на реалізацію конституційних положень щодо розбудови

ви антикорупційного законодавства й удосконалення діяльності органів, які вели боротьбу з корупцією.

Варто зауважити, що протягом цього періоду на організаційному напрямі вагоме значення мало те, що з першого січня 2006 року, у зв'язку з набуттям для України чинності Цивільної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією, Україна приєдналася до антикорупційної організації, до повноважень якої належить контроль за дотриманням усіх антикорупційних конвенцій Ради Європи – Групи держав проти корупції (GRECO). У свою чергу, приєднання нашої держави до GRECO, в рамках якої Україна зобов'язалася брати участь у процесі взаємної оцінки у рамках Групи, сприяло виконання державою антикорупційних рекомендацій цієї міжнародної організації. Крім того, важливим є те, що стосовно України розпочато проходження оцінювання в рамках моніторингового механізму GRECO.

Отже, необхідно погодитися з висновками експертного середовища, що аналіз діяльності у сфері протидії та запобігання корупції в рамках згаданих вище міжнародних організацій дає змогу визначити одну з найважливіших тенденцій: антикорупційні угоди посилюють політичні зобов'язання в боротьбі з корупцією й визначають основоположні міжнародні норми та процедури протидії цьому явищу [23].

На національному рівні варто відзначити намагання України оновити антикорупційне законодавство, наслідком чого стало прийняття пакету антикорупційних законів, а саме: Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 року [24], Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 11 червня 2009 року [25].

Разом із тим аналіз ситуації, пов'язаної з різними проявами корупції в державі, свідчив про те, що, незважаючи на вищезазначені заходи, корупція в Україні поступово набула ознак системного явища, яке поширило свій негативний вплив на всі сфери суспільного життя. Відтак подальшим кроком стало намагання влади здійснити реформу у сфері запобігання і протидії корупції. Зазначена реформа розпочалася у 2011 році зі створення Національного антикорупційного комітету й подальшого прийняття низки законодавчих актів, серед яких ключовим став Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 року [26]. На інституційному рівні зазначеним Законом унормовано перелік спеціально уповноважених суб'єктів, які безпосередньо здійснюють у межах своєї компетенції заходи щодо виявлення, припинення й розслідування корупційних правопорушень. Зокрема, Законом визначено, що спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері протидії корупції є спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю МВС України, податкової міліції, по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю СБУ, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. Порівняно з попереднім профільним законом із цього переліку вилучені органи прокуратури. Згідно з вищезазначеним Законом, на Генерального прокурора України та підпорядкованих йому прокурорів у межах наданих повноважень, визначених законодам, покладено здійснення координації діяльності правоохоронних органів з питань протидії корупції [26, ст. 5].

Надалі в практичній площині основні напрями державної антикорупційної політики закріплені в Національній антикорупційній стратегії на 2011–2015 роки,

схваленої Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року [27]. До того ж форми й методи реалізації Стратегії визначені в Державній програмі щодо запобігання і протидії корупції на вказаний період, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2011 року [28].

Результатом наступних зусиль з приведення низки законодавчих актів держави у відповідність до сучасного антикорупційного законодавства став Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 17 травня 2012 року [29]. Аналізуючи зміст цих нормативно-правових актів, варто відзначити, що це була спроба законодавця створити нову антикорупційну систему, яка має переважно превентивний характер та орієнтована на створення в суспільстві ефективних механізмів запобігання корупції.

Однак подальші практичні заходи на шляху реалізації антикорупційної реформи 2011 року дають змогу констатувати про її повний провал. Це пов'язується з багатьма чинниками, проте основними причинами цього стали об'єктивні обставини, зумовлені тим, що за часів президенства В. Януковича (2010–2014 роки) внутрішня політика держави була повністю спрямована на побудову організованої, корупційної, злочинної автократії. Отже, жодних суттєвих змін у боротьбі з корупцією та пов'язаною з нею організованою злочинністю не відбулося. Підтвердженням цього є, зокрема, і висновки міжнародних антикорупційних інституцій. Так, наприклад, згідно з результатами звіту 3-го раунду моніторингу в рамках Стамбульського плану дій по боротьбі з корупцією в Україні, який затверджений на пленарному засіданні Стамбульського плану дій по боротьбі з корупцією ОЕСР 24 березня 2015 року, відзначено: «Загалом, незважаючи на прийняття зазначених політичних документів по боротьбі з корупцією та реалізацію деяких із запланованих заходів, рівень корупції в країні залишався вкрай високим. Корупція дійсно стала одним із ключових чинників, які запустили процеси масових протестів проти Президента Януковича і його адміністрації у 2013 році й що призвели до його відсторонення від влади в лютому 2014 року» [30]. Подальші події Революції Гідності суттєво змінили інструменти державної та громадської антикорупційної діяльності, поставили на порядок денний проведення докорінної реформи антикорупційного законодавства і створення сучасної системи державних антикорупційних органів.

Висновки. Здійснений аналіз окресленої в статті проблеми дає змогу дійти низки висновків. Історичний досвід державотворення свідчить про те, що одразу після здобуття незалежності необхідною умовою розбудови України стала боротьба з корупцією і пов'язаною з нею організованою злочинністю. Необхідність докорінних змін у цій сфері зумовлена тим, що корупція в Україні впродовж нетривалого часу набула ознак системного явища і стала значною загрозою соціально-економічному прогресу, національній безпеці, демократії, реалізації принципу верховенства права і становленню громадянського суспільства.

Отже, в Україні органами законодавчої та виконавчої влади започатковано формування національної державної політики у сфері боротьби з корупцією, невід'ємним складником якої було створення відповідної нормативно-правової бази, організаційних та інститу-

ційних механізмів дієвої системи запобігання і протидії корупції. Разом із тим цей процес відбувався нерівномірно, унаслідок чого з часу свого створення антикорупційна система України перебувала в стані постійних змін і реформування.

Однак можна констатувати, що, незважаючи на це, на етапі становлення антикорупційного законодавства й формування системи антикорупційних органів сформовано основне законодавче поле функціонування антикорупційної системи, розроблено відповідну нормативно-правову базу, в основу якої покладено власний досвід і міжнародні стандарти у сфері антикорупції.

На інституційному рівні суб'єктами безпосередньої правоохоронної діяльності, які, згідно з чинним у визначений історичний період законодавством, вели боротьбу з корупцією, були відповідні підрозділи МВС України, податкової міліції, СБУ, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, інші органи й підрозділи, що створювалися для боротьби з корупцією відповідно до чинного законодавства. Крім того, з прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 року створено Національний антикорупційний комітет як головний орган боротьби з корупцією в Україні. Важливе місце в системі антикорупційних органів у зазначений історичний період посідала Генеральна прокуратура України. Зокрема, у редакції Закону України «Про боротьбу з корупцією» 1995 року вона була визначена як складник органів, що ведуть боротьбу з корупцією. Надалі, згідно з наступним профільними Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 року, на неї було покладено здійснення координації діяльності правоохоронних органів з питань протидії корупції.

Разом із тим необхідно зазначити, що створена протягом 1991–2014 років система антикорупційного законодавства мала низку суттєвих недоліків, основними з яких були її фрагментарний характер; безсистемні зміни до законодавства у сфері запобігання та проти-

дії корупції; неспроможність на концептуальному рівні сформувавши стратегію запобігання та протидії корупції; декларативний зміст більшості правових норм, відсутність визначення дієвих механізмів забезпечення реального впливу громадянського суспільства на стан антикорупційної політики, спрямованість норм законодавства на покарання за скоєне корупційне правопорушення, а не запобігання причинам та умовам і усунення причин та умов, що сприяють виникненню корупції. Крім того, ефективність застосування антикорупційного законодавства стримувала наявність двох паралельних систем відповідальності за корупційні правопорушення, а саме систем кримінальної та адміністративної відповідальності, які давали можливість для уникнення справедливого притягнення до відповідальності.

На інституційному рівні функціонування суб'єктів безпосередньої правоохоронної діяльності, які, згідно з чинним на той час законодавством, вели боротьбу з корупцією, характеризувалося наявністю прогалин і нечіткістю законодавства, що регламентувала їх організацію та діяльність, пасивністю й нецілеспрямованістю у виконанні правових вимог у виявленні корупційних діянь, викритті винних у їх учиненні, притягнення винних у корупційних вчинках до відповідальності. Крім того, наявна система розрізнених, слабко скоординованих у своїх діях, дублювання функцій відповідних правоохоронних органів, які вели боротьбу з корупцією, була абсолютно неефективною в остаточному підсумку.

Зазначені чинники зумовили необхідність проведення низки важливих реформ у сфері боротьби з корупцією, започаткованих після Революції Гідності, створення сучасної системи антикорупційних органів.

Перспективи подальших розвідок зазначеної проблематики пов'язані з дослідженням проблем удосконалення нормативно-правового, інституційного, організаційного та ресурсного забезпечення функціонування антикорупційної системи на сучасному етапі державотворення в Україні.

Список використаних джерел

1. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : монографія. Київ : Атіка, 2001. 304 с.
2. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Київ : Юридика думка, 2004. 400 с.
3. Бусол О.Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період : монографія. К. : Ін Юре, 2014. 564 с.
4. Литвиненко В. І. Протидія корупції в Україні: адміністративно-правові засади : монографія. Київ : «МП Леся», 2015. 491 с.
5. Мандибура В.О. Корупція: інституційна сутність та механізми подолання : монографія. Київ : Парлам вид-во, 2017. 488 с.
6. Романов М.В. Основні засади запобігання корупції. ГО «Харківська правозахисна група». Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2017. 176 с.
7. Кладченко А.О. Становлення та розвиток сучасного антикорупційного законодавства України: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 226 с.
8. Антикорупційна енциклопедія. Офіс доброчесності НАЗК. URL: <https://prosvita.nazk.gov.ua/encyclopedia/antukoruptsijna-systema-v-ukrayini> (дата звернення: 04.05.2023).
9. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 05 жовт. 1995 р. № 356/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 34. Ст. 267.
10. Артем Анищенко. Стратегічні засади подолання корупції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7852 (дата звернення: 30.04.2023).
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб». Справа № 1-231/2018 (2980/18, 3728/18) від 6 червня 2019 року № 3-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-20#Text> (дата звернення: 30.04.2023).
12. Про Національну Програму боротьби з корупцією : Указ Президента України від 10 квіт. 1997 р. № 319/97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/319/97#Text> (дата звернення: 09.05.2023).

13. Концепція боротьби з корупцією на 1998–2005 роки : Указ Президента України від 24 квітня 1998 року № 367/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367/98#Text> (дата звернення: 09.05.2023).
14. Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією : Указ Президента України від 6 лют. 2003 р. № 84/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/84/2003#Text> (дата звернення: 08.05.2023).
15. Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції : Указ Президента України від 9 лют. 2004 р. № 175/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175/2004#Text> (дата звернення: 08.05.2023).
16. Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» : Указ Президента України від 11 верес. 2006 р. № 742/2006. *Офіційний вісник України*. 2006. № 37. URL: <http://www.gdo.kiev.ua/zmist/2006/zmist> (дата звернення: 08.05.2023).
17. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 251-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-16#Text> (дата звернення: 05.05.2023).
18. Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 252-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-16#Text> (дата звернення: 05.05.2023).
19. Про ратифікацію Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 253-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/253-16#Text> (дата звернення: 05.05.2023).
20. Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 16 берез. 2005 р. № 2476-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2476-15#Text> (дата звернення: 05.05.2023).
21. Угода про створення групи держав по боротьбі з корупцією. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_145#Text (дата звернення: 05.05.2023).
22. Стамбульський план дій з боротьби проти корупції. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966_001-04#Text (дата звернення: 05.05.2023).
23. Біла О. Участь України в міжнародному співробітництві у сфері запобігання та протидії корупції URL: https://minjust.gov.ua/m/str_35749 (дата звернення: 08.05.2023).
24. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень : Закон України від 11 черв. 2009 р. № 1507-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2009. № 45. Ст. 692.
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 11 черв. 2009 р. № 1508-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 46. Ст. 699.
26. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 40. Ст. 404.
27. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки : Указ Президента України від 21 жовт. 2011 р. № 1001/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001/2011#Text> (дата звернення: 08.05.2023).
28. Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2011 р. № 1240. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2011-%D0%BF#n11>.
29. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» : Закон України від 17 травня 2012 року № 4711-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 14. Ст. 89.
30. Антикоррупционные реформы в Украине. 3-ий раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. URL: <https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/Ukraine-Round-3-Monitoring-Report-RUS.pdf> (дата звернення: 08.05.2023).

References

- Mel'nyk M.I. (2001). *Koruptsiia: sutnist', poniattia, zakhody protydii* [Corruption: essence, concepts, measures opposition]. Kyiv : Atika [in Ukrainian].
- Mel'nyk, M.I. (2004). *Koruptsiia – koroziia vldy (sotsial'na sutnist', tendentsii ta naslidky, zakhody protydii)* [Corruption is the corrosion of power (social essence, trends and consequences, countermeasures)]. Kyiv : Yurydychna dumka [in Ukrainian].
- Busol, O.Yu. (2014). *Protydiia koruptsijnij zlochyynnosti v Ukraini u suchasnyj period* [Anti-corruption crime in Ukraine in the modern period]. Kyiv : In Yure [in Ukrainian].
- Lytvyenko, V.I. (2015). *Protydiia koruptsij v Ukraini: administratyvno-pravovi zasady* [Anti-corruption in Ukraine: administrative and legal principles]. Kyiv : «MP Lesia» [in Ukrainian].
- Mandybura, V.O. (2017). *Koruptsiia: instytutsijna sutnist' ta mekhanizmy podolannia* [Corruption: institutional essence and coping mechanisms]. Kyiv : Parlam vyd-vo [in Ukrainian].
- Romanov, M.V. (2017). *Osnovni zasady zapobihannia koruptsii* [Basic principles of corruption prevention]. Kharkiv : TOV «Vydavnytstvo «Prava liudyny» [in Ukrainian].
- Kladchenko, A.O. (2018). *Stanovlennia ta rozvytok suchasnoho antykoruptsijnoho zakonodavstva Ukrainy: teoretyko-pravove doslidzhennia* [Formation and development of modern anti-corruption legislation of Ukraine: a theoretical and legal study]. *Candidate's thesis*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Antykoruptsijna entsklopediia. Ofis dobrochesnosti NAZK [Anti-corruption encyclopedia. The integrity office of NAKC]. prosvita.nazk.gov.ua/encyclopedia/antikoruptsijna-systema-v-ukrayini. Retrieved from: <http://prosvita.nazk.gov.ua/entsytslopedia/antikoruptsijna-systema-v-ukrayini/> [in Ukrainian].
- Pro borot'bu z koruptsiiei: Zakon Ukrainy vid 05 zhovt. 1995 r. [The Law of Ukraine «On the fight against corruption»]. (1995, October 05). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 34. St. 267 [in Ukrainian].
- Artem, Anyschenko. *Stratehichni zasady podolannia koruptsii* [Strategic principles of overcoming corruption]. Retrieved from: https://miniust.gov.ua/m/str_7852 [in Ukrainian].

11. Rishennia Konstutsijnoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsijnym podanniamy Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny ta 65 narodnykh deputativ Ukrainy schodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsijnosti) polozhen' punktu 5 chastyny pershoi statti 3, abzatsu tret'oho chastyny tret'oi statti 45 Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia koruptsiii», punktu 2 rozdilii II «Prykintsevi polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy schodo osoblyvostej finansovoho kontroliu okremykh katehorij posadovykh osib» [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submissions of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine and 65 People's Deputies of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of paragraph 5 of the first part of Article 3, paragraph three of the third part of Article 45 of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption», Clause 2 of Chapter II «Final Provisions» of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Features of Financial Control of Certain Categories of Officials»]. Sprava № 1-231/2018 (2980/18, 3728/18) vid 6 chervnia 2019 roku № 3-r/2019. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/v011p710-20#Tekht> [in Ukrainian].
12. Pro Natsional'nu Prohramu borot'by z koruptsiieiu: zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 10 kvit.1997 r. № 319/97 [Decree of the President of Ukraine «About the National Anti-Corruption Program»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/319/97#Tekht> [in Ukrainian].
13. Kontsepsiia borot'by z koruptsiieiu na 1998–2005 roky: zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 24 kvitnia 1998 roku № 367/98 [Decree of the President of Ukraine «The concept of combating corruption for 1998-2005»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/367/98#Tekht> [in Ukrainian].
14. Pro nevidkladni dodatkovi zakhody schodo posylennia borot'by z orhanizovanoi zlochynnistiu i koruptsiieiu : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 06 liut. 2003 r. № 84/2003 [Decree of the President of Ukraine «On urgent additional measures to strengthen the fight against organized crime and corruption»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/84/2003#Tekht> [in Ukrainian].
15. Pro systemu zakhodiv schodo usunennia prychn ta umov, iaki spryiaiuť zlochynnym proiavam i koruptsii : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 09 liut. 2004 r. №175/2004 [Decree of the President of Ukraine «About the system of measures to eliminate the causes and conditions that contribute to criminal manifestations and corruption»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/175/2004#Tekht> [in Ukrainian].
16. Pro Kontsepsiuu podolannia koruptsii v Ukraini «Na shliakhu do dobrochesnosti» : ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 veres. 2006 r. № 742/2006. Ofitsijnyj visnyk Ukrainy. 2006, № 37 [Decree of the President of Ukraine «About the concept of overcoming corruption in Ukraine «On the way to integrity»]. Retrieved from: <http://vvv.gdo.kiev.ua/zmist/2006/zmist> [in Ukrainian].
17. Pro ratyfikatsiiu Konventsii Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij proty koruptsii: Zakon Ukrainy vid 18 zhovt. 2006 r. № 251-V [The Law of Ukraine «On the ratification of the United Nations Convention against Corruption»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/251-16#Tekht> [in Ukrainian].
18. Pro ratyfikatsiiu Kryminal'noi konventsii pro borot'bu z koruptsiieiu: Zakon Ukrainy vid 18 zhovt. 2006 r. № 252-V [The Law of Ukraine «On the ratification of the Criminal Convention on Combating Corruption»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/252-16#Tekht> [in Ukrainian].
19. Pro ratyfikatsiiu Dodatkovoho protokolu do Kryminal'noi konventsii pro borot'bu z koruptsiieiu: Zakon Ukrainy vid 18 zhovt. 2006 r. № 253-V [The Law of Ukraine «On the ratification of the Additional Protocol to the Criminal Convention on Combating Corruption»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/253-16#Tekht> [in Ukrainian].
20. Pro ratyfikatsiiu Tsyvil'noi konventsii pro borot'bu z koruptsiieiu: Zakon Ukrainy vid 16 berez. 2005 r., № 2476-IV [The Law of Ukraine «On the ratification of the Civil Convention on the fight against corruption»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/2476-15#Tekht> [in Ukrainian].
21. Uhoda pro stvorennia hrupy derzhav po borot'bi z koruptsiieiu [Agreement on the creation of a group of states to fight corruption]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/994_145#Tekht [in Ukrainian].
22. Stambul's'kyj plan dij z borot'by proty koruptsii [Istanbul action plan to fight against corruption]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/966_001-04#Tekht [in Ukrainian].
23. Bil O. Uchast' Ukrainy v mizhnarodnomu spivrobotnytstvi u sferi zapobihannia ta protydii koruptsii [Ukraine's participation in international cooperation in the field of preventing and countering corruption]. Retrieved from: https://miniust.gov.ua/m/str_35749 [in Ukrainian].
24. Pro vidpovidal'nist' iurydychnykh osib za vchynennia koruptsijnnykh pravoporushen' : Zakon Ukrainy vid 11 cherv. 2009 r. № 1507-VI [The Law of Ukraine «On the responsibility of legal entities for committing corruption offenses»] (2009, June 11). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].
25. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo vidpovidal'nosti za koruptsijni pravoporushennia : Zakon Ukrainy vid 11 cherv. 2009 r. № 1508-VI [The Law of Ukraine «On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding responsibility for corruption offenses»] (2009, June 11). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].
26. Pro zasady zapobihannia i protydii koruptsii : Zakon Ukrainy vid 07 kvit. 2011 r. № 3206-VI [The Law of Ukraine «About the principles of preventing and countering corruption»] (2011, April 07). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].
27. Pro Natsional'nu antykoruptsijnnu stratehiu na 2011-2015 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 zhovt. 2011 r., № 1001/2011 [Decree of the President of Ukraine «About the National Anti-Corruption Strategy for 2011-2015»] (2011, October 21). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/1001/2011#Tekht> [in Ukrainian].
28. Derzhavna prohrama schodo zapobihannia i protydii koruptsii na 2011-2015 roky: zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 lystopada 2011 r. № 1240 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «The State Program for the Prevention and Counteraction of Corruption for 2011-2015»] (2011, November 28). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/1240-2011-%D0%BF#n11> [in Ukrainian].
29. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy u zv'iazku z pryjniattiam Zakonu Ukrainy «Pro zasady zapobihannia ta protydii koruptsii» : Zakon Ukrainy vid 17 travnia 2012 roku № 4711-VI [On amendments to some legislative

acts of Ukraine in connection with the adoption of the Law of Ukraine «On Principles of Prevention and Counteraction of Corruption»] (2012, May 17). Vidomosti Verkhovnoi Rady [in Ukrainian].

30. Antykorruptsionnye reformy v Ukrainy. 3-yj raund monytorynha v ramkakh Stambul'skoho plana dejstvuj po bor'be s korruptsyej [Anti-corruption reforms in Ukraine. The 3rd round of monitoring within the framework of the Istanbul action plan to combat corruption]. Retrieved from: <https://vvv.oetsd.org/daf/anti-bribery/Ukraine-Round-3-Monitoring-Report-RUS.pdf> [in Ukrainian].

Zozulya Yevhen,

Doctor of Law, Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://0000-0002-8114-1133>

ESTABLISHMENT OF UKRAINE ANTI-CORRUPTION SYSTEM (ORGANIZATION AND LEGAL BASIS)

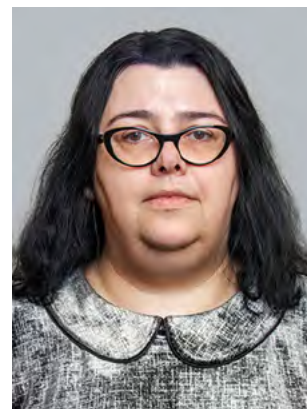
The article is devoted to a comprehensive analysis of the organizational and legal foundations of the formation of the anti-corruption system of Ukraine during 1991–2014. The peculiarities of the formation and development of the national anti-corruption system at the stage of its formation and development, which laid the foundations of modern legal, organizational and institutional support for its functioning, have been studied. The content of the concept “anti-corruption system” has been defined, the methodological approaches to define the essence of the concept of “system of anti-corruption bodies of Ukraine” have been specified. Based on the historical and legal approach, the periodization of the main stages of the formation and development of the legal framework in the field of anti-corruption and the system of anti-corruption law enforcement bodies of independent Ukraine has been formed and substantiated. The classification and analysis of the national and international components of the anti-corruption legal framework within the defined chronological framework have been carried out. It has been proven that the basis of the formation of the anti-corruption system of Ukraine at the stage of its formation and development was the Constitution of Ukraine, relevant laws that laid the foundations of the state's anti-corruption policy, national programs, concepts of fighting corruption and overcoming it, relevant decrees of the President of Ukraine, Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. In addition, the Verkhovna Rada of Ukraine ratified the fundamental international legal acts that form the basis of international anti-corruption activities at the universal (global) level. They have become part of the national legislation of Ukraine in this area. Positive and negative features in the formation of anti-corruption legislation in the specified historical period have been clarified. The system of organizational and functional construction of the national system of anti-corruption law enforcement agencies, which operated during 1991–2014, has been highlighted. The directions of Ukraine's cooperation with international anti-corruption organizations in the field of forming effective anti-corruption legislation, the use of fundamental international norms and procedures for combating this phenomenon in the activities of national anti-corruption bodies have been pointed up. The main factors that led to the need for further reforms in the field of combating corruption and the creation of a modern system of anti-corruption bodies have been determined.

Key words: organizational and legal principles, corruption, anti-corruption system, regulatory and legal support, anti-corruption law enforcement bodies, stages of formation, state anti-corruption policy, reform.

Надіслано до редколегії 31.05.2023

Кононенко Тетяна Володимирівна,

доктор філософських наук, професор

*(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7821-5640>

АКСІОЛОГІЯ БУНТУ: АЛЬБЕР КАМЮ

Стаття присвячена філософсько-правовому аналізу проблеми ціннісного бунту у філософії А. Камю. Бунт розглядається як реакція людини на несправедливий характер світобудови й людської долі, абсурдність, безглуздість екзистенції. Досліджується абсурдна та бунтівна людина як певна ціннісна система, невід'ємними складниками якої є принципове неприйняття законів світобудови, передусім смертної природи, пріоритет особистості, заперечення чиннику обмеженої свободи, абсолютизація волі, самоповага й самотність. Акцентується питання меж свободи.

Ключові слова: аксіологія права, цінність, свобода, абсурд, абсурдна людина, бунт, бунтівна людина.

Постановка проблеми. Проблема ціннісного бунту, експерименту зі свободою, розширення її меж до свавілля є знаковою для західноєвропейської екзистенціальної філософії XIX–XX століть.

Історія філософії знає безліч ракурсів бачення свободи. Вона постає як домінанта, що визначає магістральні цінності, саме життя як найбільшу цінність (М.О. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр, А. Швейцер); як найбільше благо, базова умова ефективного розвитку людини й суспільства (П.А. Гольбах, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо); свідчить у єдності з любов'ю та творчістю про причетність людини до божественного буття (М.О. Бердяєв, Б.П. Вишеславцев, В.С. Соловйов); обумовлюється необхідністю приймати рішення та нести за нього відповідальність (Т. Адорно, М. Бланшо, М. Гартман, Г.В.Ф. Гегель, І. Кант, Ж.-П. Сартр); завдяки свободі людина переживає й долає відчуження, самотність і страх (М. Гайдеггер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше). Розрізняють негативну й позитивну свободу. Негативна – свобода «від», відсутність втручання з боку інших суб'єктів, позитивна – свобода «для», спроможність самостійно приймати рішення. Перша – корелюється з незалежністю, передбачає наявність приватної зони, автономності. Це право на захист від будь-якого втручання, що обумовлюється наявністю основних прав і свобод. Друга – корелюється з самореалізацією, фіксує статус зрілої особистості, вільної від фобій і комплексів і націленої на активне суспільне та політичне життя, реалізацію своїх громадянських прав [1, с. 19–20].

Антропоцентризм, теза Протагора «Людина є мірою всіх речей» актуалізує прагнення не лише до гуманізму, а й до волонтаризму й анархізму, свідоме відчуження від навколишнього світу та протистояння окремо взятої людини навколишньому світу: природі, суспільству, Богу. Й.Г. Фіхте констатує, що свобода добра та правди не є свобода свавілля. Однак вищий ступінь зберігає та містить у собі нижчий, отже, свавілля – це необхідний момент свободи. Людина протистоїть всьому суцільному в абсолютній свободі: вона не пов'язана із законами

природи, оскільки є вільною у виборі цілей і засобів; вона не пов'язана із законами суспільства, оскільки може прийняти або відкинути той чи інший моральний імператив; вона не пов'язана з божественними законами, оскільки може відкинути самого Бога [1, с. 22]. Західноєвропейська екзистенціальна філософія XIX–XX століть формує типаж бунтівного героя, носія певної системи цінностей. Екзистенція визначається як абсурдність, розірваність, дисгармонійність і занедбаність. Здійснюється переоцінка цінностей. Невід'ємними складниками бунтівного героя є принципове неприйняття законів світобудови, передусім смертної природи, пріоритет особистості, заперечення чинника обмеженої свободи, абсолютизація волі, самоповага й самотність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ціннісно-смислових орієнтирів перебуває в центрі уваги О.А. Довгополової (толерантність у контексті духовної культури), Л.М. Козубенка (гуманістичні цінності в західноєвропейській літературі, антропологія А. Камю), Т.В. Лютого (культура припад і спротиву, проблема нігілізму, філософська спадщина Ф. Ніцше), В.А. Малахова (любов як екзистенціал), І.С. Матвієнко (антропологія й аксіологія А. Камю), В.С. Мовчан (питання сучасної етики), Н.В. Скотної (особистість у цивілізаційному вимірі), Н.В. Хамітова (свобода як екзистенціал).

Мета статті – філософсько-правовий аналіз (антропологія й аксіологія права) проблеми ціннісного бунту у філософії А. Камю.

Виклад основного матеріалу. Найбільш значимим дослідженням проблеми ціннісного бунту в західноєвропейській філософії є «Бунтівна людина» А. Камю. У більш ранній роботі «Міф про Сізіфа. Есе про абсурд» філософ констатує: «Існує лише одна по-справжньому поважна філософська проблема – проблема самотності. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб бути прожитим, отже, відповісти на головне питання філософії. Решта – чи має світ три виміри, існує дев'ять чи двадцять категорій духу – впливають опісля. Вони

лише гра; насамперед годиться відповісти на основне питання» [2, с. 7]. У «Бунтівній людині» він корегує цю тезу: «У пору заперечення годиться поставити перед собою проблему самогубства. У пору ідеології необхідно чітко розібратися з власним ставленням до вбивства... Тридцять років тому, перш ніж зважитися на вбивство, люди багато що заперечували, аж до самозаперечення через самогубство. Бог хитрує, а з ним і всі люди, і я сам, отож, чи не ліпше мені померти; самогубство було проблемою. Нині ідеологія заперечує лише чужих, звинувачуючи їх у всіх гріхах. Саме в цьому випадку й удаються до вбивства. Щоранку вбивці, обвішані орденами й медалями, прокрадаються до камер-одиночок: убивство стало проблемою» [2, с. 124–125].

Аналізуючи ці положення, відзначимо, що, по суті, лише одна проблема – убивство – є актуальною для французького філософа. Самовбивство й убивство – «два боки однієї медалі», «або приймаєш одне й друге, або відкидаєш обидва». Самовбивство і ще більшою мірою вбивство дають змогу людині відчути себе Богом. Убиваючи себе, людина тим самим вирішує проблему доцільності життя, не озираючись на авторитети, не боячись відповідальності. Людина не може ні запланувати, ні скорегувати своє народження, але вона може призначити дату, місце та форму своєї смерті. Тут – явна претензія на статус Бога, абсолют можливостей, волі та сили. Убиваючи іншого, людина вирішує проблему доцільності його життя, стає для нього Богом, оскільки знову ж таки вирішується проблема життя та смерті. Убиваючи себе або іншого, людина експериментує зі свободою, визначає та порушує її межі. Така постановка основного питання філософії зумовлюється тим, що зворотною стороною самовбивства є проблема сенсу життя, а зворотною стороною вбивства – проблема свободи.

За А. Камю, існують злочини, які викликані пристрастю, і злочини, які продиктовані логікою. «Бунтівна людина» – це дослідження «логічного злочину». Саме він є характерним для сучасної епохи. Сучасний злочинець обгрунтовує свій злочин, удається до допомоги філософської доктрини. Злочин стає нормою, оскільки він є обгрунтованим і логічним. «У давні простакуваті часи, коли тиран стирав із лица землі міста задля примноження своєї слави, коли прикутого до переможної колісниці раба вели святковими вулицями міста, коли ворога кидали на з'їжу звірам перед людським натовпом, тоді порівняно з простодушними злочинами сумління могло залишатися спокійним, а думка ясною. Але табори для рабів, під штандартом свободи, велелюдні побоїща, виправданні любов'ю до людини чи прагненням надлюдського, у певному розумінні, розхитують суд» [2, с. 124]. Це судження зумовлює інше: існує не тільки проблема злочину, його обгрунтованості, логічності, а й проблема реакції на злочин. Французький філософ констатує: «Необхідно дізнатися, чи здатна невинність перешкодити вбивству ... Ми нічого не спроможні чинити, якщо не знатимемо, чи маємо право вбивати ближнього або давати згоду на його вбивство» [2, с. 124]. Ці положення в результаті трансформуються в проблему покарання, насамперед у проблему смертної кари.

Філософсько-публіцистичне есе «Роздуми про гільйотину» А. Камю починає зі спогадів про реакцію батька на публічну страту злочинця. Він акцентує: якщо правосуддя викликає в добропорядної людини, яку воно покликане захищати, нудоту й блювоту, то чи справді воно підтримує мир і порядок? Очевидно, що воно не менш обурливе, ніж сам злочин. Філософ зауважує, що головний аргумент апологетів страти –

страхітливий приклад для потенційного злочинця. Однак ані суспільство, ані держава не вірять у його ефективність. По-перше, ніхто не може довести, що смертна кара примушує відступити хоча б одного потенційного насильника або вбивцю. Історія свідчить, що в певні часи вищою мірою карається не лише вбивство, а й інші злочини. Ця міра не викорінює жоден з них. По-друге, страх перед смертельним покаранням, безумовно, очевидний, але настільки ж очевидна й сила пристрасті. Тяга до життя поєднується з тягою до смерті, самозбереження – із самознищенням. Найчастіше людина тяжіє не тільки до злочину, а й до покарання. У цьому випадку перспектива смертної кари не тільки не стримує, навпаки, тягне до всепоглинаючої безодні. Як зазначає А. Камю, щоб страта стала справді страхітливою, необхідно змінити людську натуру, але це буде вже мертва натура. По-третє, людина починає відчувати страх перед покаранням не до, а після злочину й суду. Вона до останнього сподівається на пом'якшувальні обставини. Закон, який прагне до залякування, передусім повинен бути неблаганим, не залишати злочинцю ні найменшого шансу. Сучасні ж суспільство й держава навряд чи зважаться на таку міру. По-четверте, смертна кара розтліває посібників. Кара, яка є нібито страшною для потенційного злочинця, насправді, констатує філософ, тільки привід для того, щоб інші здійснювали своє покликання головорізів.

Смертна кара ганьбить суспільство. Зводиться нанівець увесь повчальний характер. Це помста, відповідь суспільства тому, хто посягає на загальноприйнятну норму. Помста належить до галузі природи й інстинкту, приходиться «із хаші первісних лісів». Закон же фіксує не природне, тваринне, а власне людське начало. Тобто узаконена страта потурає природному началу, закон суперечить своїй суті. За визначенням філософа, це «груба хірургічна операція», «організоване вбивство», «найбільш навмисне з убивств». Смерть отримує навмисний і регламентований характер. Порушується принцип рівноцінності двох убивств: злочинця й жертви. Злочинець не сповіщає наперед свою жертву про майбутню смерть, не налагоджує перед нею прилад убивства. В очікуванні ж страти він перестає бути людиною, перетворюється в предмет. Фактично його вбивають двічі: психологічно та фізично. Порівняно з такими тортурами, як справедливо зауважує А. Камю, м'яким здається навіть закон помсти, адже він не вимагає, щоб людину, яка позбавила ока іншу, повністю позбавили зору.

Провина злочинця завжди відносна. Змінюються часи та звичаї. Злочинне й непоправне для одного суспільства може бути прийнятним і виправним для іншого. Завжди мають місце дві можливості: щире каяття, виправлення злочинця й судова помилка. Актуальним є питання: якщо жертва дійсно невинна, то настільки ж невинні суспільство й держава, які представляють її на суді? Можливо, вони не тільки породжують, а й заслуговують на своїх злочинців? Абсолютної невинності не існує. Ніхто не має права брати на себе роль абсолютного судді та виносити абсолютний вирок. Право на життя, рівноцінне праву на каяття й виправлення, є природним правом будь-якої людини. Французький філософ пише, що смерті необхідно протиставити загальнолюдську солідарність. Суспільство й держава не є абсолютними цінностями. Священним має бути життя людини.

А. Камю вводить в історію філософії, пропонує розглядати як власне філософську проблему абсурду. Абсурд тісно пов'язаний із відчуженням, яке пояснюється різною природою людини та світу. Людина – раціональ-

на, світ – ірраціональний. Вони не взаємодіють, не доповнюють один одного. Навпаки, перебувають у стані ворожого протистояння: «Крізь тисячоріччя до нас простеє первісна ворожість світу» [2, с. 16]. Людина як істота, яка наділена свідомістю й самосвідомістю, відчуває ностальгію за єдиним, «розривається між потягом до єдності та ясним баченням мурів, що стискаються зі увсебіч» [2, с. 24]. Перешкодою для цієї єдності є об'єктивні умови існування світу, які представлені у вигляді жорстокого та невблаганного року, передусім смертної природи людини.

Французький філософ аналізує рух людини до відчуття абсурду, першою ознакою якого є «той особливий стан, коли порожнеча стає промовистою, коли ланцюг повсякденних учинків перервано, коли серце марно шукає кільце, яке спроможне знову зв'язати їх в одне ціле...» [2, с. 15]. У наслідку – утома, апатія. Утома є водночас і результатом усього попереднього машинального життя, і каталізатором для рефлексії. Людина має зробити свій перший вибір: або «повернення в ланцюг», або «остаточне пробудження».

Виходячи із цього акту вибору, А. Камю класифікує людство на чотири типи. Перший тип – людина, для якої не існує актуальності екзистенціальних питань. Вона навіть не намагається поставити питання духовних цінностей і сенсу життя. Другий тип – людина, яка запитує постійно, не знаходить відповіді. Скоріше за все на несвідомому чи свідомому рівні вона відчуває стан абсурду, однак далі такого відчуття не йде. Для тих, хто продовжує пізнання абсурду, А. Камю пропонує другий акт вибору: між самогубством і подальшим життям у стані абсурду, відповідно, третій тип – самовбивця, четвертий – абсурдна людина. Абсурд, на думку французького філософа, не варто знищувати за допомогою суїциду, тому що в цьому випадку людина знищує саму себе, але не абсурд. Перемога полягає в тому, що вона продовжує жити, будучи впевненою в переважній силі долі. Абсурдна людина не знає покори, її життя – це боротьба з долею. Вона живе сьогоднішнім, тут і зараз, сенс її життя – самовичерпання в сьогоднішньому дні. «Якщо існує особиста доля, – пише А. Камю, – тоді не існує вищої долі, або принаймні існує лише та доля, яку вона вважає фатальною і вартою зневаги. У всьому іншому вона усвідомлює себе газдою своїх днів» [2, с. 106].

Обов'язковою умовою цієї ціннісної системи є відсутність надії. На наш погляд, тут має місце протиріччя. Заперечуючи надію, з одного боку, А. Камю представляє абсурдну людину як символ надії – з іншого. Саме надія дає свободу, за допомогою якої людина рефлексує та проходить усі стадії духовного становлення. Утрата Бога, яку констатує абсурдна людина, не означає для А. Камю всездозволеності, навпаки, людина стає більш зібраною та організованою, оскільки зі смертю Бога всю відповідальність за вчинене вона покладає на себе. Відмовляючись від віри в Бога, у вищу справедливість, від надії на позитивні зміни в майбутньому, знищуючи, отже, ілюзії, абсурдна людина культивує свободу. Вона усвідомлює відносність своєї волі, те, що реально вона не є вільною, і це усвідомлення стає підставою справжньої свободи.

Абсурд породжує бунт. «Я кричу, що ні в що не вірю і що все – абсурд, але я не можу сумніватися у власному крику, отож змушений вірити бодай у власний протест. Перша і єдина очевидність, які мені було дано в такий спосіб із самого осердя абсурдного досвіду, –

то бунт» [2, с. 131]. Бунтівна – це людина, яка каже «Ні». «Воно може означати, наприклад: «я надто довго терпів», «до цього часу – так, але далі – ні», «ви заходите надто далеко» і ще «є межа, переступити яку ви не маєте права». Загалом це «ні» стверджує існування певної межі» [2, с. 133]. У бунті проявляється та стверджується власне людське начало. Тут «опосередковано втручається ціннісне міркування...» [2, с. 134]. Дійсно, бунт – це заявка людини на певний соціальний статус, в основі якої знаходиться усвідомлення себе як цінності, того, що заслуговує на увагу й визнання. Бунтівна людина вимагає до себе поваги, але «тою мірою, якою ототожнює себе з природною спільнотою людей» [2, с. 136]. На відміну від Єдиного М. Штірнера, єгоїзм бунтівної людини дорівнює антропологізму. Бунтуючи в ім'я свого «Я», людина тим самим бунтує в ім'я іншої людини, людини та людства загалом. Французький філософ виводить формулу: «Я бунтую – отже, ми існуємо» [2, с. 143].

Бунт розділяється на метафізичний та історичний. Метафізичний – це повстання людини проти світобудови і власної долі. Метафізичний бунтар заявляє, що він є обдуреним усесвітом, оскільки існують зло та смерть. Зло – одна з головних причин розрізненості, відчаю, страждання. Зло позбавляє людський рід єдності, як наслідок, гармонії та щастя. Смерть прирікає на незавершеність усіх устремлінь, планів, у результаті – на безглуздість життя. Реалізацією метафізичного бунту, переходом від стадії власне бунту до революції є історичний бунт. Як указує А. Камю, будь-який бунт передбачає рух від індивідуального досвіду до ідеї. У свою чергу, революція починається з ідеї, означає включення ідеї в історичний досвід.

На наш погляд, тут мають місце два протиріччя. Перше. Історичний бунт, революція є наслідками метафізичного бунту. Це положення логічно. З іншого боку, революція знищує цінність бунту, оскільки санкціонує вбивство. А. Камю принципово розмежовує бунт і вбивство. Якщо метафізичний бунт спрямовується на знищення старих принципів, ціннісних установок, то історичний бунт, революція припускають знищення і принципів, і людей. Революція претендує на абсолютне заперечення, тотальне знищення. Підсумком цієї претензії є профанація первісної ідеї. Це відзначає й сам А. Камю: «Кожний революціонер, кінець кінцем, стає або гнобителем, або еретиком. У суто історичному всесвіті, який обрали для себе заколот і революція, вони опиняються перед однією дилемою; або поліція, або божевільня» [2, с. 383]. Таким чином, історичний бунт, революція заперечують, знищують і своїх носіїв, і самих себе. Друге протиріччя. Метою бунту є свобода. Максимальна, абсолютна свобода є свавілля. Фактично це свобода вбивати. Однак, на думку французького філософа, свобода повинна бути відносною. Тобто людина бунтує лише в ім'я відносності. Й абсурдна, і бунтівна людина застряє між жагою та неможливістю абсолютної свободи.

Висновки. Західноєвропейська екзистенціальна філософія XIX–XX століть актуалізує свідоме відчуження та протистояння окремо взятої людини навколишньому світу (природі, суспільству, Богу). Формується типаж бунтівного героя, ціннісними орієнтирами якого є принципове неприйняття смертної природи, заперечення обмеженості свободи, констатація абсурдності, безглуздості екзистенції, пріоритет особистості, самоповага й самотність.

Центральною проблемою філософії А. Камю є абсурд, який трактується як протистояння двох світів: ірраціональної природи та раціональної людини. Наслідками абсурду є бунт, свобода та пристрась. Французький філософ поглиблює абсурдну людину в суперечність. З одного боку, абстраговане ставлення до соціуму, самотність є формою екзистенції. Фактично йдеться про типаж маргінальної особистості, в основі якого знаходяться бунт і свобода. З іншого боку, мова йде про необхідність єднання людини із суспільством, з усім суцям. А. Камю стверджує єдину цінність – усе-

осязну причетність. Таким чином, абсурдна людина розривається двома тенденціями: прагненням з'єднання й усвідомленням його неможливості. Вона поглинається абсурдом, бунтом, оскільки не може їх зжити.

Перспективи подальших розвідок. Перспективним, на наш погляд, є дослідження ролі та значення екзистенціальної філософії для формування ціннісних орієнтирів сучасного українського суспільства, яке перебуває в умовах війни, а саме: акцентування пріоритету особистості, внутрішньої та зовнішньої свободи, гідності протистояння викликам долі.

Список використаних джерел

1. Гуманітарне знання як чинник формування світоглядних орієнтирів майбутніх правників : колективна монографія / Т.В. Кононенко, Т.М. Сабельникова, В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко, О.О. Титаренко, О.О. Новікова, К.В. Пономаренко, Г.В. Мухіна, О.О. Когут, Л.І. Суюсанов. Київ : ВД Дакор, 2020. 202 с.
2. Камю А. Міф про Сізіфа. Бунтівна людина. Харків : Фоліо, 2022. 446 с.

References

1. Humanitarne znannia yak chynnyk formuvannia svitohliadnykh oriientyriv maibutnykh pravnykiv : Kolektyvna monohrafiia / T.V. Kononenko, T.M. Sabelnykova, V.Ye. Suslykov, D.M. Tytarenko, O.O. Tytarenko, O.O. Novikova, K.V. Ponomarenko, H.V. Mukhina, O.O. Kohut, L.I. Suiusanov. (2020). [Humanitarian knowledge as a factor in the formation of worldview orientations of future lawyers : Collective monograph]. Kyiv : VD Dakor. 202 s. [in Ukrainian].
2. Kamiu A. (2022). Mif pro Sizifa. Buntivna liudyna [The myth of Sisyphus. A rebellious person]. Kharkiv : Folio. 446 s. [in Ukrainian].

Kononenko Tetiana,

Doctor of Philosophy, Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7821-5640>

AXIOLOGY OF REBELLION: ALBER CAMUS

The Axiology of rebellion: Albert Camus

The article is devoted to the philosophical and legal analysis of the problem of value rebellion in the philosophy of A. Camus. It is emphasized that the Western European existential philosophy of the 19th and 20th centuries actualizes the conscious alienation and opposition of an individual person to the surrounding world (nature, society, God). The rebellion is considered as a human reaction to the unfair nature of the world structure and human destiny, the absurdity, the senselessness of existence. An absurd and the rebellious person is studied as a certain value system, the essential components of which are: fundamental rejection of the laws of the universe, first of all, mortal nature, priority of the individual, denial of the factor of limited freedom, absolutization of will, self-respect and loneliness. The question of the limits of freedom is emphasized. Metaphysical (an idea, a rebellion against the laws of the universe, a rejection of evil and death) and historical (the realization of an idea, the metaphysical rebellion, the transition from the stage of actual rebellion to the revolution) rebellion is compared.

It is stated that the French philosopher plunges an absurd man into a contradiction. On the one hand, an abstract attitude to society and loneliness is a form of existence. In fact, it is about the type of marginal personality, which is based on rebellion and freedom. On the other hand, it is about the need to unite a person with society, with everything that exists. A. Camus asserts a single value as a comprehensive involvement. Thus, an absurd person is torn by two tendencies: the desire for connection and the awareness of its impossibility. She is consumed by absurdity, rebellion, because she cannot leave them.

As perspectives for further research, the role and significance of existential philosophy for the value orientations' formation of the modern Ukrainian society, which is in war conditions, is considered.

Key words: *axiology of law, value, freedom, absurdity, absurd man, rebellion, rebellious man.*

Надіслано до редколегії 21.05.2023

Макарова Олена Павлівна,

кандидат психологічних наук, доцент

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Стаття присвячена аналізу історичного розвитку судово-психіатричної експертизи як самостійного напрямку судових експертиз. Визначено особливості її впровадження в судову практику. Проаналізовано організаційно-правові, теоретичні й методологічні питання. Особливу увагу приділено також особливостям становлення комплексної судовопсихологопсихіатричної експертизи. Крім того, визначено особливості формування критеріїв судово-психіатричної експертної оцінки юридично значимих здібностей учасників кримінального процесу, серед яких – підозрювані, потерпілі, свідки й обвинувачені особи. Історичні особливості становлення судово-психіатричних експертиз і деяких її різновидів проаналізовано з урахуванням розвитку кримінального, кримінального процесуального законодавства України, а також цивільного та цивільного процесуального законодавства. Визначено актуальні проблеми, що потребують вирішення й подальшого вдосконалення діяльності щодо призначення та проведення судово-психіатричних експертиз.

Ключові слова: експертиза, судово-психіатрична експертиза, експерт, комплексна судовопсихологопсихіатрична експертиза, примусові заходи медичного характеру.

Постановка проблеми. Судова психіатрична експертиза є важливим елементом правової системи, який визначає стан психічного здоров'я людини в контексті її поведінки та здібностей. Цей вид експертизи застосовується в різних ситуаціях, таких як судові процеси, кримінальні справи, цивільні справи тощо

Лікар-психіатр, який проводить судово-психіатричну експертизу, є дослідником судово-психіатричної експертології за напрямками: теоретичний і методологічний; бере участь у процесі формування й розвитку наукових засад судово-психіатричної експертизи. Психіатр-експерт як практик безпосередньо бере участь у проведенні судово-психіатричної експертизи.

У сучасному світі існують дві найголовніші форми використання психіатричних знань судової експертизи: судово-психіатрична та комплексна судовопсихологопсихіатрична експертиза. У деяких випадках комплексна судовопсихологопсихіатрична експертиза буває більш розширеною – комплексною судовопсихологосексологопсихіатричною експертизою. Такі види судових експертиз проводяться в державних установах. Однією з найголовніших вимог є те, що такого роду експертизи повинні проводитися виключно фахівцями за напрямом і згідно з вимогами й законами чинного законодавства.

Аналіз історії розвитку судово-психіатричної експертизи дає змогу виділити основні етапи формування й розвитку, зрозуміти особливості застосування спеціальних знань із юридичних, психологічних і медичних наук у кримінальному та цивільному провадженні. Історичний аналіз наукової літератури дає змогу розглянути психодіагностичні методики, які використовували в певний період часу, із зауваженням, що експериментальні методи дослідження повинні збігатися з аналізом матеріалів кримінальних і цивільних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду історичних особливостей формування та розвитку судово-психіатричної експертизи присвячені роботи зарубіжних і вітчизняних науковців. Варто зазначити, що вивченню проблеми використання спеціальних знань у криміналістиці присвятили праці такі вчені, як Р. Белкін, С. Бичков, А. Вінберг, Г. Грамович, В. Гончаренко, О. Ейман, Г. Зуйков, В. Колдін, А. Іщенко, Н. Клименко, М. Костицький, В. Кузьмічов, В. Лисиченко, В. Лукашевич, Г. Надгорний, М. Салтевський, М. Сегай, В. Шепітько й інші.

Питання, пов'язані з особливостями призначення та проведення судово-психіатричних експертиз у кримінальному провадженні, продовжують викликають підвищений інтерес у науковому й практичному середовищі, є предметом наукового інтересу як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Судово-психіатричну експертизу досліджували Л. Балабанова, Д. Дубок, В. Ілейко, А. Каніщев, О. Олійник, О. Ревенок, О. Радзевілова, Н. Сенченко, О. Цильмак та інші.

Метою статті є теоретичне дослідження історії, етапів розвитку судово-психіатричної експертизи; визначення актуальних теоретичних питань, які залишаються в судово-психіатричній експертизі, що безпосередньо пов'язана із законодавчими нововведеннями.

Виклад основного матеріалу. Судово-психіатрична експертиза заснована та нерозривно пов'язана з розвитком судової психіатрії. Історію цієї галузі наукового знання пов'язують із 1669 р. (закон «Про неосудність психічно хворих»), коли вперше в статтях висвітлили законодавчі положення, що стосуються душевнохворих осіб, залучених до кримінального процесу [10]. У цих статтях було наголошено на недопущенні душевнохворих осіб до статусу свідків, також ішлося про глухоні-

мих осіб і дітей. У 1677 р. вийшов перший закон щодо майнових прав душевнохворих, який наголошував на тому, що німі та сліпі можуть керувати своїм майном, тоді як п'яниці та «недоумки» не можуть вести справи й керувати своїм майном. Однак цей закон був недосконалим, згідно з ним, душевнохворі не мали прав, він не визначав, на кого покладаються майнові права і хто є відповідальним за майно душевнохворого. Під час реформ у юриспруденції в 1723 р. з'являються законодавчі положення, що стосуються психічно хворих людей. Для продовження цих положень видається указ «Про освідування дурнів у Сенаті» [10], у якому визначається форма та спосіб освідування, а також критерії оцінювання психічного стану особи, яка проходить освідування. Такий процес визначення психіатричного здоров'я є моделлю майбутнього освідування психічно хворих людей. У 1722 р. видано указ, у якому було велено розміщувати в монастирях психічно хворих людей, осіб, які були засуджені до каторги пожиттєво, але за станом здоров'я не могли відбувати таке покарання. У 1723 р. видано новий указ, який забороняв психічно хворих людей розташовувати в монастирях, а натомість вимагав розміщувати їх у госпіталях. Виконання цього указу було неможливим, тому що хворі люди внаслідок своєї агресивної поведінки становили суспільну небезпеку. Тому видали наступний указ, який зобов'язував релігійне керівництво розташовувати таких людей по монастирях. З 1841 р. вперше було дозволено освідувальні дії психічно хворих осіб на території Преображенської лікарні. Воно відбувалося так: створювали засідання комісії, на яку запрошувався лікар цієї ж лікарні для «необхідних пояснень» [4].

Наступний історичний період розвитку судової психіатрії починається в 60-х роках XIX ст. У червні 1918 р. була видана інструкція «Освідування психічно хворих». У 1921 р. на території Причистенської психіатричної лікарні було відкрито Інститут судово-психіатричної експертизи, який надалі відіграє важливу роль у розвитку судово-психіатричної науки [2].

У 50–60-х рр. XX ст. виникає проблема щодо застосування знань з психіатрії та психології в судових справах. Ця проблема виникла під впливом судових практик. Цікавим є той факт, що необхідність застосування психіатричних знань у кримінальному процесі сформульована не психіатрами та психологами, а саме юристами [8].

З 80-х рр. XX ст. до 1997 р. в Україні шалено розвиваються різноманітні напрями судово-психіатричної та комплексної судової психолого-психіатричної експертиз. Цей період характеризується активізацією досліджень різних аспектів теорій судово-психіатричних і комплексних судових психолого-психіатричних досліджень, методології психодіагностичної судово-експертної діяльності, організаційних і правових проблем виконання експертизи, проведення фундаментальних судово-психіатричних досліджень, актуальних для розроблення судово-психіатричних експертних критеріїв оцінювання діяльності підлеглих осіб.

Також цей період пов'язують із визначенням об'єкта й предмета дослідження судового експерта щодо його спеціальних знань, умінь і навичок. І. Кудрявцев є одним із перших авторів, який наголошував на тому, що діяльність психіатра, психолога та судових експертів має суттєві відмінності від іншої психодіагностичної діяльності психіатра чи психолога [9]. Проблема спеціальних знань, умінь і навичок судового експерта психіатра визначалася через протистояння визначення меж компетенції судово-слідчих органів і судових психіатрів.

Розглядаючи питання методології судово-психіатричної та комплексної психолого-психіатричної судової експертизи, можемо зазначити, що на той час перераховані конкретні психодіагностичні методики, які використовували під час судово-експертного дослідження, із зауваженням на те, що експериментальні методи дослідження повинні збігатися з аналізом матеріалів кримінальної справи тощо. Методологічним проблемам у процесі проведення судово-психіатричної та комплексної судової психолого-психіатричної експертизи присвячені роботи М. Коченова та І. Кудрявцева. У роботах вони зазначали про необхідність застосування в судовій експертизі системного комплексного підходу до психолого-психіатричних явищ, з аналізом їх динаміки, внутрішніх і зовнішніх детермінантів, співвідношення біологічного та соціального. Зазначалося, що розвиток судових експертиз за участю психіатра (психолога) потребує особливих спеціальних психодіагностичних прийомів і методів [1].

Аналізуючи основні організаційно-правові проблеми судово-психіатричної та комплексної психолого-психіатричної судової експертизи того часу, можемо констатувати, що розглядалися питання щодо взаємодії експертів із судово-слідчими органами, які призначали експертизу й оцінювали її висновок, а також взаємодії експертів-психологів та експертів-психіатрів під час безпосереднього проведення комплексної експертизи.

Зазначимо, що для того періоду розвитку судово-психологічної та комплексної судової психолого-психіатричної експертизи характерна повна відсутність робіт науковців, присвячених етичним принципам проведення такого виду експертиз, тоді як низка робіт науковців присвячена етичним і деонтологічним принципам діяльності судового експерта-психіатра. У квітні 1991 р. прийнято Морально-етичний кодекс працівника психіатричної служби [5].

У роботах М. Морозової, М. Коченова, І. Кудрявцева та інших розроблено судово-експертні критерії оцінювання здібностей потерпілих і свідків. Вони стосувалися неповнолітніх і малолітніх осіб. Завдяки цим критеріям експерти могли з'ясувати, чи правильно сприймаються певні обставини для розгляду справи та чи можуть надавати щодо них показання, а також здібності постраждалої особи щодо розуміння характеру та значення дій обвинуваченого в статевих злочинах.

Розглядаючи історію розвитку судово-психіатричної експертизи, зазначимо, що в цей період розроблено проблеми комплексної психологосексологопсихіатричної експертизи обвинувачуваних, визначено предметні види таких експертиз та обґрунтовано методологічні підходи щодо її проведення.

З часом у сфері судово-психіатричної експертизи в Україні дедалі більше почали приділяти уваги проблемам етики й захисту прав людини. Це включає правильну оцінку здатності особи до розуміння своїх дій, а також її здатності відповісти за свої дії перед законом. Завдяки цим розробкам у сфері судової психіатрії розпочали активно застосовувати принципи гуманної психіатрії.

Наступний крок розвитку судово-психіатричної експертизи відбувається на початку 1997 р., коли починає активно розвиватися вітчизняне кримінальне законодавство. На той час українське законодавство містило певну кількість понять із радянської правознавчої науки, які були вже застарілими, наприклад, питання щодо розмежування адміністративних і кримінальних правопорушень. Під час побудови незалежної країни, а з нею і кримінального законодавства відбувалися несистемні й хаотичні зміни в кримінальному законодавстві, спо-

стерігалось порушення балансу між санкціями та за тяжкістю покарання. Із цього періоду запроваджується поняття «кримінальний проступок». У травні 1997 р. Пленум Верховного Суду України приймає Постанову «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [16]. У ній зазначається, що призначення судово-психіатричної експертизи відбувається, коли виникає потреба щодо визначення психічного стану людини під час скоєння певного діяння або бездіяння чи виникають сумніви щодо усвідомлення людиною своєї поведінки.

Починає активно розроблятися проблема судово-психіатричної експертизи та комплексної судово-психологопсихіатричної експертизи неповнолітніх, які мали статус обвинувачених. Науковці пострадянського простору: В. Гур'єва, І. Кудрявцева, Г. Міньковський, О. Ситковський, Ф. Сафуанова, С. Шипшина та інші – обговорюють змістовність психолого-психіатричного наповнення критеріїв визначення затримання розвитку [4]. Сформульовано нові підходи в експертології щодо осіб, які покінчили життя самогубством.

Значущим під час проведення судово-психіатричної та комплексної судово-психологопсихіатричної експертизи було проведення судових експертиз із залученням фахівців з психології та психіатрії в цивільному судочинстві. Дослідники-науковці виділили низку предметних видів експертиз, які потребували специфічних знань психіатрії та психології.

У ХХ–ХХІ ст. ст. питання психіатрії та психології в цивільному процесі почали активно розроблятися в судово-експертному напрямі. У цей період постає проблема щодо визначення волі під час здійснення правочинів [5] унаслідок нездатності особи або її дієздатної, яка перебувала в стані, що позбавляв її здатності розуміти значення своїх дій або керувати ними. Тому експертами визначено такий вид судово-психіатричної та комплексної психолого-психіатричної експертизи як угодоспроможність [6].

На той період значного розвитку набула експертиза в цивільних справах, яка пов'язана із захистом інтересів неповнолітньої особи. Значущою розробкою в цьому напрямі стала робота науковців «Психолого-психіатрична експертиза щодо судових справ між батьками про виховання та місце проживання дитини» [6].

Однією з нових проблематик комплексної судово-психологопсихіатричної експертизи стають експертизи, справи яких пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди. Визначено фактори, що мають юридичне зна-

чення стосовно з'ясування ступеня вираженості моральних страждань позивача та причинно-наслідкового зв'язку із заподіянням шкоди.

Висновки. Підводячи підсумки викладеного матеріалу, можемо визначити, що історію розвитку судово-психіатричної експертизи можна поділити на чотири етапи. Перший етап охоплює період кінця XVI ст. – початку XVIII ст. Він характерний тим, що в цей період до проведення освідувальних дій і дослідження трупів під час розгляду кримінальних і цивільних справ починають запрошувати лікарів. Другий етап розвитку судово-психіатричної експертизи відбувається з часу появи у Військового уставі Петра I (1716 р.) припису щодо обов'язкового розтину в разі насильницької смерті. Цей документ мав велике значення під час формування судово-медичної експертизи до введення судової реформи в 1864 р. Третій етап розвитку судово-психіатричної експертизи відбувався в період з 1864 по 1917 рр. Він характеризується тим, що її розвиток відбувається водночас із розвитком медичної науки та змінами в судовій реформі, введенням гласного судочинства. Також у цей період, наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст., відкриваються кафедри судової медицини при медичних факультетах у Харкові, Києві й інших містах. Наукові дослідження в цьому напрямі висвітлюються в наукових журналах і монографіях. Четвертий етап розвитку судово-психіатричної експертизи починається в 1917 році, характеризується швидким розвитком і змінами організаційної структури.

Сьогодні актуальними залишаються теоретичні питання судово-психіатричної експертизи, безпосередньо пов'язаної із законодавчими нововведеннями. Однією з головних проблем є розроблення експертних критеріїв судово-психіатричної та комплексної судово-психологопсихіатричних оцінок юридично значущих здібностей та особливостей підекспертних осіб.

Такий вид експертиз залежить від вирішення основоположних теоретичних питань, а саме: визначення об'єкта, загальних і часткових предметів досліджень судового експерта-психолога й експерта-психіатра, їхніх спеціальних знань і меж компетенцій; під час розроблення методологічних принципів варто враховувати особливості судово-експертного підходу до діагностики та правові аспекти її застосування; пошуку оптимальних організаційно-правових форм взаємодії експертів з правоохоронними органами та взаємодії експертів-психіатрів та експертів-психологів.

Список використаних джерел

1. Басиста І.В. Проведення експертиз у кримінальних провадженнях: сучасні реалії законодавчого унормування. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63 (1). С. 144–153.
2. Сучасна класифікація методів судової експертизи / П.Д. Біленчук, В.В. Ковальова, О.О. Шульга, Г.А. Стрілець. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. Вип. 58 (2). С. 118–123.
3. Гора І.В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3. С. 145–153.
4. Енциклопедія сучасної України / гол. редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. ; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, НТШ. Київ, 2003. Т. 2 : Б – Біо. 872 с.
5. Етика : навчальний посібник / за ред. В.О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 224 с.
6. Мішалов В.Д. Монографія «Судово-медична експертиза об'єктів при вогнепальній травмі» до 100-річчя НМАПО імені П.Л. Шупика. *Судово-медична експертиза*. 2019. № 1. 80 с.
7. Мотлях О.І. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа та проблемні питання щодо її впровадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. Вип. 11 (2). С. 128–131.
8. Олійник О.П. Судова психіатрія як спеціальність: історія розвитку, професійні навички та сфери компетенції. *Архіви психіатрії*. 2013. Т. 19. № 4. С. 39–41.
9. Потапчук Н.Д. Психологічна експертиза офіційних повідомлень засобів масової інформації про надзвичайну ситуацію. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 3 (1). С. 85–89.
10. Бурчинський В.Г., Завальнюк А.Х. Судова медицина України: минуле і сьогодення : монографія. Одеса : Атропринт, 2009. 216 с

References

1. Basysta I.V. (2018) *Provedennia ekspertyz u kryminalnykh provadzhenniakh: suchasni realii zakonodavchoho unormuvannia*. [Conducting examinations in criminal proceedings: modern realities of legislative regulation] Kryminalistyka i sudova ekspertiza Vyp. 63(1). (pp. 144–153) [in Ukrainian].
2. Bilenchuk P.D., Kovalova V.V., Shulha O.O., Strilets H.A. (2013) *Suchasna klasyfikatsiia metodiv sudovoi ekspertyzы* [Modern classification of methods of forensic examination Forensic science and forensic examination] Kryminalistyka i sudova ekspertiza Vyp. 58 (2). (pp. 118–123) [in Ukrainian].
3. Hora I. V. (2014) *Kompleksna sudova ekspertiza v aspekti doslidzhennia mizhhaluzevoho instytutu sudovykh ekspertyz v sudochynstvi Ukrainy*. [Comprehensive forensic examination in the aspect of research of the interdisciplinary institute of forensic examinations in the judiciary of Ukraine] Visnyk Akademii advokatury Ukrainy. T. 11, № 3. (pp. 145–153) [in Ukrainian].
4. Dziuba I.M., Zhukovskyi A.I., Zhelezniak M.H. (Ed.). (2003). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine] Instytut entsyklopedychnykh doslidzen NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
5. Lozovyi V.O. *Etyka: navch. posib.* (Ed.). (2004). [Ethics: education manual]. Iurinkom Inter. Kyiv [in Ukrainian].
6. Mishalov V.D. (2019). *Sudovo-medychna ekspertiza obiektiv pry vohnepalnii travmi* [Forensic examination of objects with gunshot injuries], do 100-richchia NMAPO imeni P. L. Shupyka Sudovo-medychna ekspertiza [in Ukrainian].
7. Motliakh O.I. (2014) *Psykhofiziologichna ekspertiza z vykorystanniam polihrafa ta problemni pytannia shchodo yii vprovadzhennia* [Psychophysiological examination using a polygraph and problematic issues related to its implementation] Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurysprudentsiia. Vyp.11(2). (pp. 128–131) [in Ukrainian].
8. Oliinyk O.P. (2013.) *Sudova psykhiiatriia yak spetsialnist: istoriia rozvytku, profesiini navyky ta sfery kompetentsii*. [Forensic psychiatry as a specialty: history of development, professional skills and areas of competence] Arkhiv psykhiiatrii. T. 19, № 4 (pp. 39–41) [in Ukrainian].
9. Potapchuk N. D. (2016.) *Psykhologichna ekspertiza ofitsiinykh povidomlen zasobiv masovoi informatsii pro nadzvychainu sytuatsiiu*. [Psychological examination of official reports of the mass media about the emergency situation] Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Psykhologichni nauky. Vyp. 3(1). (pp. 85–89). Kherson [in Ukrainian].
10. Burchynskiy V.H., Zavalniuk A.Kh. *Sudova medytsyna Ukrainy: mynule i sohoddennia* [Forensic medicine of Ukraine: past and present] Atropynt. Odessa [in Ukrainian].

Makarova Olena,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF FORENSIC PSYCHIATRIC EXAMINATION

Judicial examination is an integral element of criminal, economic, administrative and civil proceedings. The legislative basis for forensic examination is the Law of Ukraine “On Forensic Examination”, which define the legal, organizational and financial principles of judicial expert activity to ensure the justice of Ukraine with independent, qualified and objective expertise.

Forensic psychological examination is an important element of judicial practice, as it helps to clarify the psychological aspects of legal issues that arise in the course of the judicial process. It can also help establish the causes and consequences of certain behavioral reactions, which may be important for the court's decision.

The article contains information on the history of the development of forensic psychiatric examination. The stages of emergence, formation and development of forensic psychiatric examination are defined and analyzed.

The article examines the emergence of forensic psychiatric examination, as an independent direction of forensic examinations, and its implementation in judicial practice. Next, in the article, the formation of forensic psychiatric and complex forensic psychological and psychiatric expertise is considered, namely: organizational – legal, theoretical and methodological issues.

The development of criteria for forensic psychiatric expert assessment of legally significant abilities of participants in the criminal process, namely: victims, witnesses and accused persons, is also considered. In addition, the proposed article contains an analysis of the development of forensic psychiatric examination, taking into account the legislation of Ukraine, the emergence of forensic psychiatric examination, the introduction of the specified types of examinations into the Civil and Civil Procedure Codes.

Key words: examination, forensic psychiatric examination, expert, history, comprehensive forensic psychological and psychiatric examination, law.

Надіслано до редколегії 28.05.2023

УДК 141,7: 323.21

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-91-96

Туренко Олег Станіславович,

доктор філософських наук, доцент

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4653-4731>

ПРАВОВІ КОНЦЕПТИ ХОСЕ ОРТЕГИ-І-ГАСЕТА: ПЕРВІСНА ГЕНЕЗА ПРАВА ТА ЗАКОНУ

Досліджено первісну генезу права та закону у філософській теорії Хосе Ортеги-і-Гасета. Розкрито, що природа права роз'яснюється мислителем як об'єктивно-історичний, культурологічний феномен. В ортегіанстві право є наслідком свідомої модернізації звичаю гомогенної спільноти, корпорацією воїнів (елітою), які виробили ідею права, розповсюдили у громадській думці та закріпили її примусом у формі соціального закону. Первісна природа права амбівалентна – з одного боку, право несе в собі корені ознаки звичаю: волютаризм, автоматизм, ірраціоналізм, бездуховність, а з іншого – насичене прогресивною ідеєю індивідуальних можливостей, що реалізуються у соціальній сфері відносної рівності та свободи. Соціальний закон як волевий наказ громадської влади деталізує можливість індивіда у певних сферах життєдіяльності та формує відчужену від суспільства політичну владу.

Ключові слова: Х. Ортега-і-Гасет, суспільство, звичай, примус, право, громадська думка, соціальний закон, громадянська влада, юнацькі товариства.

Постановка проблеми. Правові концепти Хосе Ортеги-і-Гасета¹ залишаються невідомими сучасній вітчизняній науці. Це пов'язано не лише з відсутністю інтересу до спадщини іспанського філософа, а й передусім тим фактом, що саме існування ортегіанської правової доктрини ставиться під сумнів. Так, у середині 60-х рр. ХХ ст. Франсіско Еліас де Техада проголошував, що Ортега не виробив виразної юридичної теорії [1, с. 37]. Його наступник – Фернандо Ллано Алонсо – на початку ХХІ ст. додержується думки, ніби у суворому науковому сенсі правової доктрини у мадридського філософа не було [2, с. 87]. Втім, незалежно від суперечності правових візій іберійця Грегоріо Роблес Морчон вказує, що у мислителя існував окремий напрям дослідження – філософія права², і цей науковий наратив є зараз непорушним фактом іспанської правової думки.

З огляду на виявлені обставини виникає закономірне питання: чому правові візії Ортеги-і-Гасета не вважаються істиною юридичними й одночасно чому вони залишаються вагомими в історії європейської правової думки? Щоб відповісти на це питання, слід розглянути відповідні концепти мадридця – первісну генезу права. Тож метою розвідки є виявлення концептів права у філософській теорії Хосе Ортеги-і-Гасета – розкриття первісної генези права і закону та їх природи. Надавали загальну характеристику правовим візіям мадридця такі вчені: Фернандо Ллано Алонсо, Хосе Марія Мартінез Вал, Хосе Мигель Мартінез Кастелло, Луїс Легаз Лакамба, Грегоріо Роблес Морчон, Хосе Йерро Санчес-Пескадор, Франсіско Еліас де Техада та інші.

¹ У тексті статті автор буде використовувати першу частку прізвища іспанського філософа — Ортега, а також традиційні синоніми: мадридець, іберієць.

² Robles, G., La filosofía jurídica de Ortega: el derecho como uso social y la justicia como valor, Meditaciones sobre Ortega y Gasset. Tébar, Madrid, 2005. P. 569–592.

Виклад основного матеріалу. Причини відсутності завершеної правової доктрини в Ортеги дослідники його спадщини називають різні. По-перше, мадридець не писав жодної праці, присвяченої праву, хоча наприкінці свого життя обіцяв це зробити. По-друге, більшість праць мислителя мають специфічний науковий стиль – вони наповнені образністю та метафоричністю, що приглушує виразність і глибину думки. У цьому сенсі один із його учнів Хуліан Маріас порівнював твори свого вчителя з айсбергом, у них головні сенси приховані від прямого зору споглядача [Там само, с. 88]. Також Ортега доволі часто проголошував актуальну проблему або оригінальну думку, але надалі не розвивав її, обіцяючи повернутися до неї в інших працях. Тому його деякі концепти відрізняються незавершеністю і фрагментарністю. Втім, головною причиною нерозробленості питання права в ортегіанстві є вихідний принцип творчості мислителя – теорія раціовіталізму, згідно з якою відповідними обставинами життя людини (людства) були та залишаються суспільство й історія. Саме вони визначають сутність і характер культури, права, моралі, політики тощо. Тому мадридець розглядав право не у чистому сенсі, а під кутом різноманітних світоглядних перцепцій, які панували в історичному русі суспільства у визначену добу. Виходячи з цього, він вважав право допоміжним, навіть другорядним компонентом соціального життя і не гіпертрофував цей феномен [3, с. 71]. Сам Ортега зауважував, що «побудувати ідеал суспільства з етичного чи правового погляду неможливо. Це було ілюзією ХVІІІ і ХІХ століть. Мораль і право аж ніяк не зарядять нам у побудові уповні справдливої соціальної утопії» [4, с. 178].

Слід зазначити, що на ортегіанські концепти права вплинули соціально-правові візії Е. Дюркгейма, док-

трина права Р. фон Сринга, неокантіанські теорія Е. Бірлінга та нормативізм Г. Кельзена. Ортега прямо не торкався проблеми виникнення права [5, с. 67] і розкривав його генезу як соціологічний процес, який ґрунтувався на культурологічній антропології [Там само, с. 60]. Тобто коріння права та його онтологічні ознаки приховані в історико-культурологічній ході суспільства. Дотримуючись ортегіанської логіки виявлення сутності суспільства, що розкривається мадридцем у праці «Людина та люди» (опублікована в 1957), автор спробує визначити генезу права, застосовуючи три кроки: 1) онтологічні ознаки суспільства; 2) затвердження соціальної техніки зміни звичаю й утвердження права; 3) формування ідеї закону та його легітиміацію у суспільстві. Іберієць тісно пов'язував генезу права з виникненням держави, з теорією спортивно-агоністичної форми її утворення³.

Онтологічні ознаки суспільства. Ортега проголошує, що суспільство є «колом зі звичаїв» [6, с. 232]. Воно масштабніше та темпорально триваліше за будь-яке індивідуальне життя, покоління чи корпорацію і неквапливо плететься по історії, виконуючи своє призначення – служити збереженню людського минулого і життя. Тому все соціальне є певною машиною, котра механічно консервує все, що забезпечує життя людини. Щоб урятувати індивідуальне життя, суспільству потрібно обездушити його і вкласти людське життя у сувору норму, звичай. Звичай, на думку мадридця, надає індивідам ідеї, які регулюють їх особисте життя. Індивід використовує ідеї не з власної волі, а з волі «незбагненого, невизначеного, безвідповідального суб'єкта, ім'я котрого – люди, суспільство, колектив. І тією мірою, якою я міркую і кажу, незважаючи на свої особисті переконання, а лише повторюючи, що всі твердять і думають, моє життя перестає бути моїм, я перестаю бути тією унікальною особистістю, яка є “Я”, і вчиняю з волі суспільства. Я – соціальний автомат, я соціалізований» [Там само, с. 199]. Іберієць визначає, що суспільне має ознаки бездуховного і безглузлого, адже у ньому люди позбавлені суб'єктності, яка творить змістовні дії та несе відповідальність за них. Отже, будь-яка соціальна дія є чужою людині; ірраціональною, сповненою механізованої сутності. Суспільство є щось сліпе, жорстоке та бездушне, проте корисне й необхідне людям загалом.

Ортега звертає увагу на те, що не слід плутати соціальні відносини з міжособистісними, наприклад відносинами батька із сином. Він наголошує, що соціальне виявляє себе у своїй протилежності до особистого, тільки у контрасті з міжособистісним [Там само, с. 203]. У цьому контексті мислитель надає приклад дії регулювальника, котрий забороняє нам переходити дорогу. Соціальні відносини не є відносинами людини з людиною. У такому випадку людина, що переходить вулицю, діє свідомо, ініціативно й відповідально. Дії регулювальника, навпаки, мають нелюдську природу: він ніби призупиняє своє людське існування, перетворюючись на автомат, котрий обмежується тільки механічним виконанням актів, запропонованих правилами руху. Характер таких соціальних явищ або речей (наприклад, моди одягатися) визначається анонімністю, вольовим спрямуванням і зумовленістю звичаєм.

Розкриваючи примусову силу звичаю, іберієць вдається до розвідки привітання та мови. Привітання не належить до усвідомлених дій людини, тому що воно є не власним задумом людини, а анонімним, позаособистісним актом. Привітання відбувається незалежно

від волі індивіда. Воно є ірраціональним явищем, що не має ніякого сенсу для індивіда. Мова, теж, як і звичай, «утворює систему думок людей, тобто “громадських думок”. Людська мова – гігантське сховище громадської думки, яке проникає, уходить у нас, ніби розпирає нас ізсередини й водночас невпинно тисне на нас з усіх боків» [Там само, с. 211].

«Звичай» має близьке за змістом слово – «звичка». Ці поняття майже нерозривні. Звичай є звичкою, а звичка – це певна манера поведінки, дія, що стала чимось буденним. Тому звичай – це соціальна навичка, імперативний образ дій, який, з огляду на часте повторення, стає автоматичним. Коли подібну поведінку часто відтворює не тільки окрема людина, але й інші люди, ми стикаємося з буденним звичаєм. Є звичаї, які не потребують багаторазового повторення, але більшість мають тенденцію багаторазово повторюватися. Останні підкріплені моральним осудом і навіть фізичною загрозою (у разі вашої відмови привітатися з іншим). Звичай постає для людини як загроза, можливе покарання. Кожен, помічає іберієць, стикається зі звичаєм у формі погрози з боку «Інших» [Там само, с. 215].

Корінь привітань іберієць бачить у давньому ритуалі, коли слуга вкладає долоні у руки свого пана. У цьому ритуалі проглядається сенс категорій «панування», «власність», «перевага», котрі латинською виражаються словами *in manu esse*, *manus dare*, звідки походить іспанське *mandar* – «наказувати». Щоб зрозуміти сенс цих слів, зауважує Ортега, слід провести лінгвістичний аналіз самих понять. Із цього приводу він пише, що *manus* (лат. «рука») «застосовує силу та втілює владу. Наказ... як усіляке повеління – це можливість влади, ... засіб або вплив, необхідний для її здійснення» [Там само, с. 219].

Ортега нагадує, що існують привітання, які не адресовані людям, а стосуються неживих, символічних предметів, наприклад, шанування прапора, хреста, труни тощо. З огляду на це будь-яке привітання – це данина повазі, це «увага», відсутність якої викликає гнів оточуючих, бо означає «байдужість». Тому привітання – це й вираз відданості, і символ спрямованих на що-небудь або на кого-небудь почуттів [Там само, с. 221]. Тож привітання має не один сенс. За відданістю і повагою приховується початковий акт сумісної взаємодії. Під час привітання обидва суб'єкти змушені прийняти систему норм, які мають силу у певній точці соціальної реальності. І тільки тоді вони отримують низку надійних орієнтирів, що дозволяють їм почати спілкування, визнання спільності з іншою людиною. Отже, привітання є загальнолюдським вираженням готовності підкорятися примусу звичая.

Таким чином, суспільство та звичай мають такі онтологічні ознаки: анонімність, механізованість, ірраціональність, відсутність суб'єктної волі, бездуховність. Первісно право існувало як нерозривна частка звичаю і було, за метафоричним виразом Ортеги, «میمовільною секрецією суспільства, продуктом його життєдіяльності» [7, с. 118]. Право виникає разом із суспільним примусом, із яких у категоричному сенсі воно й виходить. Тобто право є історичним продуктом певною скам'янілістю традиції, призначеної для прямого використання. Слід зазначити, що поняття «використання» застосовується мадридцем у веберівському сенсі – як обов'язкова дійсність, котра схвалюється «Іншими». Це означає, що «використання» певної норми суспільної думки стає обов'язковим використанням, яке тільки поступово відчужується від звичаю, від постійного повторення традиційної норми. Право виявляється як норма інтелектуальної поведінки, що накладається на

³ Див.: Туренко Олег. Соціально-політичні парадокси Хосе Ортеги-і-Гасета : монографія. Київ : ФОП Халіков Р.Р., 2021. 210 с. С. 144–161.

індивіда незалежно від того, подобається йому це чи ні [1, с. 41–42]. Використання певної правової норми оформлюється як суспільна думка, забезпечується примусом панівною корпорацією та спрямовується на спільноту загалом.

Затвердження соціальної техніки зміни звичаю й утвердження права. Ортега зазначає, що під тиском нових світоглядних сенсів, які стають масово «популярними», давній звичай може змінюватися. Втім, жодна індивідуальна воля «не вільна скасувати звичай. Для цього потрібно докласти таке ж величезне колективне зусилля... Потрібно – одного за іншим – залучити на свій бік кожного, а також завоювати симпатії “всіх інших”» [6, с. 225]. Новий звичай не формується на численних зборах, а започатковується у вузьких колах – дисциплінованій корпорації. Тому генеза звичаю ніякого відношення до договору не має. Ідея Просвітництва, ніби і суспільство, і звичай формуються внаслідок договору, є хибною. Мадридець стверджує, що меншість, «приймаючи певний зразок поведінки, домагається того, що ця поведінка, яка мала досі приватний характер, перетворюється у звичай» [Там само]. Такий феномен має назву «примусування колективною вимогою». Тут слід нагадати, що іспанський філософ вважав примус позитивним історичним явищем, без якого не було би реформувань соціуму, держави та закону [4, с. 144].

Сила соціальної вимоги породжує велику кількість усталених думок, котрі іберієць називає «загальними місцями». Суспільство містить лише «загальні місця» та ґрунтується на них. І незалежно від того, є «загальні місця» геніальними чи усталеними судженнями, вони ніяк не можуть реалізувати свої можливості. Уся активність «загальних місць» зводиться до примусу стосовно індивідів. Здавна «панівне судження» – це «громадська думка», яка, як говорив Паскаль, править світом. Це судження є давнім поняттям, адже «у V ст. до н. е. Протагор уживає той самий вираз: *dogma poleon* (“міське судження”); у IV ст. йому вторить Демосфен, котрий заявив у своїй 18-й промові, що існує “суспільний глас батьківщини”. Отже, громадська думка править нами так само, як вітання і мова» [6, с. 264–265].

Ще у додержавну добу монополію на громадянську думку і примус захопили юнацькі товариства. Ці перші «громадські» організації поділяються «не на сімейні осередки, а на те, що було названо “віковими класами”» [8, с. 43]. Юнаки об’єднувалися з метою крадіжки жінок, агону та війни. Їх відокремлений від гомогенної спільноти родичів стиль життя формував новий тип соціальності, не знану раніше форму авторитету. Їх «єдиноначальність і дисципліна приносять із собою єдність духу, спільну турботу про всі ключові проблеми» [Там само, с. 44]. У середовищі юних вояків народжувалися творчі ідеї, які ставали підґрунтям для зміни громадської думки та звичаїв.

Втім, із моменту виникнення творчої ідеї до миті, коли звичай знайде силу соціальної вимоги, мине багато часу. Оскільки будь-яка ідея стає часткою загального судження, потрібна активна пропаганда однодумців. Як тільки нова ідея охоплює більшість людей і не потребує авторитетного захисту, вона стає соціальною вимогою. Соціальна вимога має дві ознаки. Перша – постає перед нами як щось незалежне від нашого схвалення або осуду. Вона завжди наявна та примушує людей. Друга – люди завжди можуть удатися до соціальної вимоги як до інстанції влади, на яку вони здатні спертися. Іберієць звертає увагу на те, що у сучасній мові поняття «соціальна вимога» належить юридичній термінології, котра по-

діляє закон на скасований і чинний. Закон як автоматичний інструмент влади володіє силою, до якої будь-хто може звертатися. Ті ж ознаки, що й закон, мають соціальні вимоги – ці феномени мають єдину сутність і ознаки.

Ортега визначає значення соціальних вимог за етнографічними дослідженнями архаїчних суспільств, у яких у формі соціальних вимог і громадської влади існувало право. Його не помічали доти, поки на більш пізньому етапі соціальної еволюції право не набуває вигляду особливої військової організації із властивим їй статутом і воєначальниками, підлеглими володарям. Військова організація (юнацькі товариства) починають проголошувати свої права: право на існування окремої від спільноти корпорації воїнів, право на війну та здобич, на екзогамний шлюб, утвердження приватної власності, право на владу вождя корпорації над спільнотою тощо. Ці права з метою формування нової форми влади були активно впроваджені у громадську думку племені.

Тож, як стверджує Ортега, громадська влада є еманцією громадської думки, у якій містяться і на яку спираються всі суспільні звичаї або вимоги. Форма, ступінь насильства, з яким діє громадська влада, залежать від значущості, котру громадська думка надає зловживанням або недотриманню звичаїв. Мадридець згадує, що у більшості сучасних африканських народів банту слово на позначення «злочину» має таке трактування: «усе, що ненависно для племені», інакше кажучи, усе, що суперечить громадській думці. І навпаки, будь-яка державна влада завжди ґрунтується на думці, що дійсно є суспільним, а значить, єдиним для всіх, і має величезну силу впливу [6, с. 267].

Формування ідеї закону та його легітимізація у суспільстві. В Ортеговій теорії громадська влада в особі загонів юнаків у союзі із часткою авторитетних старців формують перші інститути держави й ідеї соціальних законів. Цей процес, політичне життя загалом, на думку мадридця, відбувається у межах трьох взаємозалежних обставин: традиційного, містичного та революційного методів пошуку істини. Філософ наголошує на тому, що це послідовні стани духу: від традиційного «відбувається перехід до іншого – раціоналістичного, а вже від нього – до містичного ладу. Це три різні форми психічного механізму, три різні способи функціонування ментального апарату людини» [10, с. 372].

Початок політичного життя суспільства Ортега ототожнював із раціоналізмом. Він вважав, що історична епоха не може бути революційною, якщо вона не раціональна [11, с. 330]. «Революційний дух» означає не тільки прагнення до досконалості, а й упевненість, що можна безмежно перетворювати «одне в інше, міняючи навіть суть речей, що варто лише подумати про який-небудь найкращий світопорядок або суспільство, щоб узятися втілювати їх у життя» [9, с. 337]. Тож раціоналізм змінює традиціоналістський уклад життя.

Обидва психологічні механізми відрізняються один від одного розбіжними поглядами на буття людини. Традиціоналістське мислення спиралося та поширюється з почуття довіри до світу, який завідомо є Космосом, Порядком [12, с. 209]. Традиціоналізм – це механізм довіри, бо вся діяльність ґрунтується на безсумнівній мудрості минулого. Домінування довіри до минулого формує підґрунтя певного стану згоди індивіда із самим собою. Раціоналізм, навпаки, розпочинається з недовіри, з підозри, адже для нього світ – це Безлад [Там само]. Щоб затвердити своє волевиявлення, раціоналізм мусить через новоутворені звичаї й авторитети зруйнувати традиціоналістські підвалини довіри [13, с. 391].

Товариство вояків і їх вождь стають на шлях раціональної трансформації суспільства й утворення законів. Завдяки інтенсивному використанню новоутворених корпоративних прав вони починають осмислювати їх нову функцію – координацію питань виживання спільноти загалом і корпорацій зокрема, внутрішньої безпеки колективного життя. Ці права сегрегують суспільство та його традиціоналістські звичаї, перетворюючи їх на соціальний закон – вольовий наказ, що визначає певні сфери життєдіяльності, та формує відчужене від суспільства поняття влади.

Інше коріння виникнення закону, його історичне впровадження ґрунтується на одній із онтологічних іпостасей життя, на усвідомленні членами суспільства волевиявлення життя – воно примушує людину до розумного та відповідального вибору. Наш світ, зазначає Ортега, – це первісток приреченості, що входить у наше життя, але ця «приреченість не подібна до механічної долі. Нас не вираджено у буття, як кулю з рушниць, траєкторія котрої абсолютно вирішена. Приреченість, у якій ми опиняємося, прийшовши у цей світ, – світ є завжди цей, себто теперішній, – полягає у цілком протилежному. Замість того, щоб нав'язати нам одну траєкторію, вона нам нав'язує кілька й, відповідно, примушує нас вибирати... Жити – це відчувати фатальний примус користуватися свободою, вирішувати, чим будемо у цьому світі» [14, с. 40].

Осягнення фатального примусу життя до свободи – права на вибір – закладає основи не тільки індивідуальної свободи, але й передусім колективної свободи, тобто суверенітету народу, уявлення якого містилося у культурно-релігійних феноменах, звичаях, корпоративних правах і нарешті суспільних законах. У давнину суверенітет народу існував як релігійний закон і привілей, котрий формував традицію статевого й ієрархічно-вікового устрою суспільства. У традиційному суспільстві кожний прошарок і стать отримали свої привілеї, які відстоювалися індивідами через право та звичай. Верхні ієрархічні прошарки отримували релігійно-законний статус управлінців, котрі мають привілей керувати народом. У цей історичний момент соціальний закон збігся з іншим соціальним феноменом – авторитетом, владою, синтез яких набув форми відчуженого від спільноти легітимізованого насилля.

Завдяки синтезу із владою, на думку Еліас де Техада, соціальний закон у правовій доктрині мадридця отримує нові ознаки: а) стає вищою, біокосмічною силою; б) силу, незаперечну у своїй жорстокості й суворості; в) відчуженість від ритуалу, доктринальна основа якого строго вимагає робити саме так, а не інакше; г) норма прийнята засобом зовнішнього нав'язування [1, с. 49]. Нова форма закону тепер не розчиняється у суспільному, а авторитетно відокремлюється від нього. Це дозволяє кристалізувати владу у суспільстві, означити політичні горизонти нової інституції як механізму виконання закону – держави. Сам же закон отримав остаточну реальність: незважаючи на юридичну термінологію, він є природно-раціональним насиллям, нахилом або спрямованістю до визначеної соціальної поведінки, яку людина повинна прийняти без заперечення. Це груба, механізована та незаперечна сила, легітимізована у суспільстві, у його колективній волі.

У європейській історії першою революційною добою є час виникнення філософії, час утвердження індивідуального мислення (VI ст. до н. е.). У цю ж добу остаточно виникає інший нормативний феномен су-

спільства – державний закон, законотворчий процес. Це історичне явище іберієць пов'язує з утвердженням у Давній Греції (іонійських колоніях) першої тиранії Періандра й у Стародавніх Афінах – реформи Солона. Мислитель стверджує, що саме тиранія винаходить науку, літературний жанр «написання законів», який став визначати стиль життя громадян міст-полісів. Геракліт своїм авторитетом закликав сучасників поважати порядок із розумом людський закон. Таким закликком давньогрецький філософ легітимізував цей феномен у традиціоналістському суспільстві, затвердив першу суспільно-юридичну модернізацію [15, с. 426].

Висновки. У теорії Ортеги право та його генеза є суспільно детермінованим феноменом і виходять із реального стану колективних світоглядних установ і традиційних уявлень певної історичної доби. Іншими словами, іберієць у своїх правових візіях виходить із абсолютного пріоритету соціально-історичного ландшафту над юридично-державною сферою – природа права має об'єктивно-історичну, культурологічну сутність, а суб'єктивні концепції права та їх державне впровадження є вторинним феноменом.

Право є часткою конститутивних факторів суспільства і ще з архаїчних часів існує у колі звичаю. Як форма людської поведінки звичай має механізовану, ірраціональну і бездуховну природу. Він імперативно вимагає від індивіда свого здійснення, оскільки за нормою звичаю стоїть примус всього суспільства, всього життєвого середовища. Таким чином, звичай є формою соціальної влади, яка, спираючись на давню традицію, визначає права й обов'язки члена спільноти незалежно від його волі. У традиціоналістських спільнотах звичай визначає всі можливі обрії життя людини, її аксіологічні прагнення. Втім, гомогенність традиціоналістського суспільства була порушена історичним розвитком, що відокремив від єдиного соціального тіла вікові корпорації й талановитих особистостей. Вони стали першою елітою, котра свідомо виробляла унікальні перцепції на життя та відкрила революційну добу – еру раціональної трансформації звичаєвого суспільства.

Революційна епоха визначається процесом зміни звичаю, відокремлення з нього норм права, а потім соціального закону. Цей процес мадридець бачить таким чином. По-перше, наявна еліта відкриває нові ідеї та сенси і на їх основі проголошує певні права (на існування корпорації рівноправних воїнів-юнаків, право на війну та здобич, на екзогамний шлюб, на приватну власність, право вождя військової корпорації на владу тощо). По-друге, поширення авторитетною групою людей (здатних створити окремий від спільноти механізм примусу) у суспільстві нових ідей. По-третє, новаторські ідеї стають знаними та перетворюються на громадську думку, трансформують звичай на право. Вони сегрегують суспільство та його традиціоналістські звичаї, перетворюючи їх на соціальний закон – вербальний вольовий наказ, що визначає певні сфери життєдіяльності, та формує відчужене від суспільства поняття влади. Соціальні закони, котрі виходять із громадської влади, яку контролює еліта, не тільки використовуються для регулювання соціальних процесів, а й стають основою формування інститутів держави та її законів.

Перспективами подальшого дослідження проблеми є виявлення ортегіанських концептів генези права та закону в різні історичні періоди та визначення взаємовідношення права із ключовими принципами моралі.

Список використаних джерел

1. Tejada de Elías, Francisco. El concepto del derecho de José Ortega y Gasset. *Anuario de filosofía del derecho*. 1966. № 12. P. 37–52. URL: <https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/139379> (Accessed 8.02.2023)
2. Alonso Fernando H. Llano. El Derecho y la idea de Estado en José Ortega y Gasset: su proyección en la doctrina iusfísica contemporánea. *Derechos y libertades*. 2010. Número 22, Época II, enero. P. 85–117. URL: <https://e-archivo.uc3m.es/handle/10016/14566> (Accessed 8.02.2023).
3. Luis Felipe Vivares Porras, *Perspectivismo y derecho: Articulación del concepto orteguiano de verdad con las formas cognoscitivas de la experiencia jurídica actual*. Medellín : UPB, 2017. 164 p. URL: <https://repository.upb.edu.co/handle/20.500.11912/3662> (Accessed 8.02.2023).
4. Ортега-і-Гасет Х. Безхребетна Іспанія. Вибранні твори. Київ : Основи, 1994. С. 140–195.
5. Val Jose Maria Martinez. Ortiga y Gasset y el derecho. Conferencia pronunciada en la Real Academia de Jurisprudencia de Madrid, el 20 de enero de 1983. Con ella se ha abierto el 1 Centenario de Ortega y Gasset. *Autorizada la publicación en Estudios de Derecho*. № 104. P. 48–69. URL: <https://doi.org/10.17533/udea.esde.332637> (Accessed 8.02. 2023).
6. Ortega y Gasset J. El hombre y la gente. Obras completas. T. VII (1948–1958). Revista de Occidente Madrid, 1964. P. 71–272.
7. Ortega y Gasset J. La rebelion be la masas. Prologo para franceses. Obras completas. T. IV (1929–1933). Revista de Occidente Madrid. 1966. P. 113–142.
8. Ортега-і-Гасет Х. Спортивне походження держави. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 6. С. 36–48.
9. Ortega y Gasset J. ¿Que es filosofía? Obras completas. T. VII (1948–1958). Revista de Occidente Madrid, 1964. P. 275–438.
10. Ортега-і-Гасет Х. Занепад революцій. Вибранні твори. Київ : Основи, 1994. С. 370–390.
11. Ортега-і-Гасет Х. Тема нашої доби. Вибранні твори. Київ : Основи, 1994. С. 315–369.
12. Ортега-і-Гасет Х. Кант. Вибранні твори. Київ : Основи, 1994. С. 205–226.
13. Ортега-і-Гасет Х. Епілог про розчаровану душу. Вибранні твори. Київ : Основи, 1994. С. 391–392.
14. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибранні твори. Київ : Основи, 1994. С. 15–139.
15. Ortega y Gasset J. Origen y epílogo de la filosofía. Obras completas. T. IX (1960–1962). Revista de Occidente Madrid. 1965. P. 347–434.

References

1. Tejada de Elías, Francisco, (1966). El concepto del derecho de José Ortega y Gasset. *Anuario de filosofía del derecho*. N. 12. P. 37–52. <https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/139379> (Accessed 8.02.2023) [in Spanish].
2. Alonso Fernando H. Llano. (2010). El Derecho y la idea de Estado en José Ortega y Gasset: su proyección en la doctrina iusfísica contemporánea. *Derechos y libertades*. Número 22, Época II, enero. P. 85–117. <https://e-archivo.uc3m.es/handle/10016/14566> (Accessed 8.02.2023) [in Spanish].
3. Luis Felipe Vivares Porras, *Perspectivismo y derecho: Articulación del concepto orteguiano de verdad con las formas cognoscitivas de la experiencia jurídica actual*. Medellín: UPB, 2017. 164 páginas. <https://repository.upb.edu.co/handle/20.500.11912/3662> (Accessed 8.02.2023) [in Spanish].
4. Ortega y Gasset H., (1994). *Bezhrebetna Ispaniia. Vybranni tvory. K. Osnovy*. P. 140–195. [in Ukrainian].
5. Val Jose Maria Martinez. Ortiga y Gasset y el derecho. Conferencia pronunciada en la Real Academia de Jurisprudencia de Madrid, el 20 de enero de 1983. Con ella se ha abierto el 1 Centenario de Ortega y Gasset. *Autorizada la publicación en Estudios de Derecho*, No. 104. P. 48–69. : <https://doi.org/10.17533/udea.esde.332637> (Accessed 8.02. 2023) [in Spanish].
6. Ortega y Gasset J., El hombre y la gente. Obras completas. T. VII (1948–1958). Revista de Occidente Madrid. 1964. P. 71–272. [in Spanish].
7. Ortega y Gasset J. La rebelion be la masas. Prologo para franceses. Obras completas. T. IV (1929–1933). Revista de Occidente Madrid. 1966. P. 113–142. [in Spanish].
8. Ortega y Gasset H., (1990). *Sportyvne pokhodzhennia derzhavy. Filosofska i sotsiolohichna dumka*, № 6. S. 36–48. [in Ukrainian].
9. Ortega y Gasset J. ¿Que es filosofía? Obras completas. T. VII (1948–1958). Revista de Occidente Madrid. 1964. P. 275–438. [in Spanish].
10. Ortega y Gasset H., *Decline of revolutions. Selected works*. K.: Osnovy, 1994. P. 370–390. [in Ukrainian].
11. Ortega y Gaset H. The theme of our time. *Selected works*. K.: Osnovy, 1994. P. 315–369. [in Ukrainian].
12. Ortega y Gaset H. Cant. *Selected works*. K.: Osnovy, 1994. P. 205–226. [in Ukrainian].
13. Ortega y Gaset H. Epilogue about the disappointed soul. *Selected works*. K.: Osnovy, 1994. P. 391. [in Ukrainian].
14. Ortega-i-Gaset H. Riot mass. *Selected works*. K.: Osnovy, 1994. P. 15–139. [in Ukrainian].
15. Ortega y Gasset J. Origen y epílogo de la filosofía. Obras completas. T. IX (1960–1962). Revista de Occidente Madrid. 1965. P. 347–434. [in Spanish].

Turenko Oleh,

Doctor of Philosophy, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4653-4731>

LEGAL CONCEPT OF HOSE ORTEGA Y GASET: THE ORIGINAL GENESIS OF LAW

Concepts of law in the philosophical theory of Hose Ortega y Gaset are studied – the original genesis of law and their essence.

In Ortega's philosophy, law and its genesis emerge from social dynamics, from the real state of collective worldview institutions and ideas of a certain historical era. In other words, the Iberian in his legal visions proceeds from the absolute priority of the socio-historical landscape over the legal-state sphere. Therefore, the nature of law has an objective-historical, cultural essence, and subjective concepts of law and their state implementation are a secondary social phenomenon.

Law is part of the constitutive factors of society and originally existed in the circle of custom since archaic times. As a form of human behavior, custom has a mechanized, irrational and soulless nature. It imperatively demands its implementation from the individual, since the norm of custom is the coercion of the entire society, the entire living environment. Thus, custom is a form of social power, which, based on an ancient tradition, determines the rights and obligations of a member of the community, regardless of his will. In traditionalist communities, custom determines all possible horizons of a person's life, his axiological aspirations. However, the homogeneity of the traditionalist society was disturbed by historical development, which separated age-old corporations and talented individuals from the single social body. They became the first elite who deliberately developed unique perceptions of life and thereby opened a revolutionary era – an era of rational transformation of ordinary society.

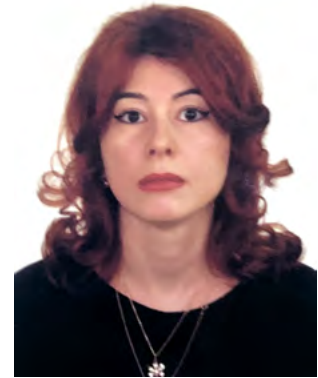
The revolutionary era is determined by the process of changing custom, separating from it the norms of law, and then social law. The Ortega resident sees this process as follows. First, the existing elite discovers new ideas and meanings and on their basis certain rights are declared (for the existence of a corporation of equal young warriors, the right to war and booty, to exogamous marriage, to private property, the right of the head of a military corporation to power, etc.). Second, the dissemination of new ideas in society by an authoritative group of people (capable of creating a mechanism of coercion separate from the community). Third, innovative ideas become known and become public opinion, transforming custom into law. They, in turn, segregate society and its traditionalist customs, turning them into a social law – a verbal voluntary order that defines certain spheres of life and forms a concept of power alienated from society. Social laws emanating from public power, which is controlled by the elite, are used not only to regulate social processes, but become the basis for the formation of state institutions and its laws.

Key words: *H. Ortega-y-Gaset, society, custom, coercion, law, public opinion, social law, civil power, youth associations.*

Надійшла до редколегії 20.05.2023

УДК 349.22: 331.9
DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-97-102

Обушенко Наталія Миколаївна,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1732-8737>

ВИДИ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОБОТОДАВЦЯ

В статті досліджено, що на підставі такого критерію як форма, виокремлено наступні види правозастосовної діяльності: правовиконавча та правоохоронна. Правовиконавча діяльність як окремий вид правозастосування полягає у застосуванні диспозицій норм трудового права. Правовиконання реалізується через владну діяльність компетентних суб'єктів, під час якої організується трудовий процес найманих працівників і конкретизуються їх права та обов'язки. Як правило правовиконання, як різновид правозастосовної діяльності, здійснює роботодавець, тобто власник підприємства, установи, організації чи уповноважений ним орган. Правоохоронний вид правозастосовної діяльності спрямований на захист прав і свобод учасників трудових та тісно пов'язаних із ними відносин. Тобто на відміну від попереднього (правовиконавчого) різновиду правозастосовної діяльності правоохоронна пов'язана із розглядом та безпосереднім вирішенням справ, що виникають не з правомірної поведінки учасників трудових відносин, а в наслідок порушення ними норм трудового законодавства, в тому числі положень локальних нормативно-правових актів. В процесі правоохоронного правозастосування повноважні органи підтримують правопорядок у сфері трудових відносин, відновлюють порушені права їх учасників та застосовують відповідні заходи впливу (аж до примусу) до суб'єктів що вчинили такі порушення. В статті зазначено, що роботодавець є повноцінним суб'єктом застосування норм трудового права. І хоча його господарська влада не завжди є похідною від державної (як це є на підприємствах, установах, організаціях, що засновані на державній формі власності) проте це не є підставою для виключення роботодавця із кола суб'єктів правозастосовної діяльності у сфері трудового права. Адже по-перше, він (роботодавець) має необхідний обсяг повноважень, які йому належать як господарю (хазяїну) підприємства, і дозволяють застосовувати норми трудового права по відношенню до підвладних йому працівників шляхом індивідуалізації цих норм у відповідних правозастосовних актах. А по-друге, висновок про те, що правозастосовна функція притаманна усім роботодавцям без виключення, можна зробити спираючись на такі ознаки трудового права як його загальність та загальнообов'язковість. Тобто, якщо нормами трудового права передбачено, що в разі настання певного випадку роботодавець має прийняти певне рішення та оформити його у вигляді відповідного правозастосовного документу, то це положення є обов'язковим до виконання усіма роботодавцями, незалежно від того діє він на підставі державної форми власності або приватної. Окрім випадків, коли інше передбачено самим же трудовим законодавством.

Ключові слова: *трудове право, трудове законодавство, трудові права, правозастосування, відповідальність, штрафні санкції, роботодавець, працівник, владні повноваження роботодавця, наймана праця, порушення норм трудового законодавства, дозволена (необхідна) чи неприпустима (заборонена) поведінка суб'єкта, захист прав і свобод учасників трудових та тісно пов'язаних із ними відносин, вчинення певних правозастосовних дій.*

Постановка проблеми. Трудові права є одними із фундаментальних соціально-економічних прав людини і громадянина. Вони закріплюються у ряді нормативно-правових документів вищої юридичної сили, як то: Конституція України, Загальна Декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права тощо. Жодна держава, яка позиціонує себе як демократичну, правову та соціальну, що сповідує цінності громадянського суспільства не може нехтувати зазначеною категорією прав людини. Більше того – вона повинна усіляко сприяти їх всебічному зміцненню

та захисту. І як свідчить практика, для цього не достатньо просто задекларувати (тобто проголосити) відповідні трудові права у певних нормативно-правових актах, необхідно також створити надійний та ефективний механізм їх реалізації. Тому одним із першочергових завдань у цьому напрямку є створення якісної нормативно-правової бази, адже саме норми права лежать в основі механізму правореалізації в трудовому праві [1, с. 68].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Норми права та різні аспекти реалізації права, в тому числі трудового, перебували у центрі уваги О.Ф. Скакун,

Н.Б. Болотіної, О.І. Процевського, В.С. Венедіктова, Г.І. Чанишевої, В.І. Прокопенко, П.Д. Пилипенко та інших правників. Проте, незважаючи на значний науковий доробок у цій сфері деякі питання потребують суттєвого доопрацювання та уточнення. Виникає необхідність дослідження особливостей правозастосування в трудовому праві з метою виявлення в ньому не лише негативного, а й позитивного аспекту.

Мета статті. Правозастосування, в тому числі у сфері трудового права, являє собою складний процес, який здійснюється різними суб'єктами та за різних обставин. Відтак з метою більш глибокого, повного та детального вивчення правозастосовної діяльності слід здійснити її класифікацію, яка надасть змогу сформулювати більш повне уявлення про правозастосування як явище взагалі, а також дослідити його окремі прояви, що мають як спільні риси та і певні відмінності.

Виклад основного матеріалу. Слід констатувати, що у юридичній літературі практично не приділяється уваги питанням видової класифікації правозастосовної діяльності, що з нашої точки зору є суттєвим недоліком. Адже її розподіл на види за тими чи іншими критеріями дозволяє більш конкретно та детально дослідити різні випадки її прояву. З урахуванням мети та предмету даного дослідження найбільш доречно, з нашої точки зору, на підставі такого критерію як форма, виокремити наступні види правозастосовної діяльності: правовиконавча та правоохоронна.

Оскільки учасники суспільних відносин, як правило, реалізують свою поведінку у правомірній формі, то перш за все слід розглянути правовиконавчий вид правозастосовної діяльності. Адже саме вона пов'язана із вирішенням тих питань у сфері трудових відносин, що виникають з правомірної поведінки їх учасників.

Фактично правовиконавча діяльність як окремих вид правозастосування полягає у застосуванні диспозицій норм трудового права. Диспозиція – це така частина правової норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов'язках суб'єктів. Вона є центральною, основною частиною юридичної норми, яка вказує на дозволу (необхідну) чи неприпустиму (заборонену) поведінку суб'єкта. Диспозиції можуть бути: визначені, тобто такі, що закріплюють однозначні правила; не повністю визначені – вказують лише на загальні ознаки поведінки; відносно визначені диспозиції – вказують на права й обов'язки суб'єктів, але надають можливості для їхнього уточнення залежно від конкретних обставин [2, с. 112].

Правовиконання реалізується через владну діяльність компетентних суб'єктів, під час якої організується трудовий процес найманих працівників і конкретизуються їх права та обов'язки. Як правило правовиконання, як різновид правозастосовної діяльності, здійснює роботодавець, тобто власник підприємства, установи, організації чи уповноважений ним орган.

Наступним видом правозастосування у сфері трудового права є правоохоронна (юрисдикційна) діяльність. У словниковій літературі юрисдикція (лат. *jurisdictio* – судочинство, від *jus* – право і *disco* – говорю) характеризується як встановлена законом сукупність правомочностей відповідних державних органів вирішувати правові спори і справи про правопорушення, оцінювати дії особи або іншого суб'єкта права з точки зору їх правомірності або неправомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників. Юрисдикція визначається за різними ознаками: вид і характер

справ, що вирішуються (злочини, проступки; майнові суперечки і т.д.); територіальна їх приналежність; які особи беруть участь у справі. Також юрисдикція може означати територію в підвідомчості певного органу влади; відправлення правосуддя, а також інша діяльність державних органів з розгляду спорів, справ про правопорушення та застосування санкцій [3].

В сфері трудового права правоохоронний вид правозастосовної діяльності спрямований на захист прав і свобод учасників трудових та тісно пов'язаних із ними відносин [4, с. 79]. Тобто на відміну від попереднього (правовиконавчого) різновиду правозастосовної діяльності правоохоронна пов'язана із розглядом та безпосереднім вирішенням справ, що виникають не з правомірної поведінки учасників трудових відносин, а в наслідок порушення ними норм трудового законодавства, в тому числі положень локальних нормативно-правових актів. В процесі правоохоронного правозастосування повноважні органи підтримують правопорядок у сфері трудових відносин, відновлюють порушені права їх учасників та застосовують відповідні заходи впливу (аж до примусу) до суб'єктів що вчинили такі порушення.

Основна роль у здійсненні правоохоронної правозастосовної діяльності належить тим юрисдикційним органам, що вирішують трудові спори – це: комісії по трудових спорах, суди, примирна комісія, трудовий арбітраж. Сутність правозастосовної функції кожного із цих суб'єктів ми вже розглядали у попередньому підрозділі даного дисертаційного дослідження, тож не вдаючись до детального аналізу порядку їх діяльності, відзначимо, що призначення вищезазначених юрисдикційних органів полягає у перевірці, в разі настання необхідності, законності дій (чи бездіяльності) роботодавця та (або) працівників. Компетентні органи здійснюють розгляд конкретної юридичної справи та за його результатами вживають потрібні заходи (міри), спрямовані на відновлення порушеного правопорядку. Слід відзначити, що правоохоронна правозастосовна діяльність виконує не тільки правовідновлюючу та караючу функції, а також й виховну. Оскільки застосування до конкретних суб'єктів трудових відносин за результатами вирішення справи тих чи інших примусових заходів, мір, санкцій, є також свого роду попередженням для інших учасників трудових відносин, яке спонукає їх до того, щоб вони будували свою поведінку відповідно до норм і принципів трудового та іншого законодавства.

Окрім вищезазначених юрисдикційних органів, які здійснюють як правило функцію вирішення трудових спорів, правоохоронне правозастосування також здійснює Державна служба України з питань праці, яка виконує контрольно-наглядові функції в сфері дотримання законодавства про працю. Зокрема Держпраці може здійснювати безперешкодно перевірки у виробничих, службових та адміністративних приміщеннях роботодавців, а також перевірки робочих місць працівників, розташованих поза цими приміщеннями, з метою нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, ознайомлюватися під час проведення перевірок з інформацією, документами і матеріалами та одержувати від роботодавців необхідні для виконання повноважень Держпраці України копії або витяги з документів, ведення яких передбачено законодавством про працю [5]. За результатами здійснення цих та інших, закріплених у законодавстві повноважень, Державна служба України з питань праці може вчиняти ряд правозастосовних дій, зокрема складати

протоколи про адміністративні правопорушення, розглядати відповідні адміністративні справи та застосовувати до винних осіб адміністративні стягнення (санкції).

Правоохоронне правозастосування реалізують також і безпосередньо роботодавці. Дана категорія суб'єктів не лише організує трудовий процес, а також спостерігає й за законністю його протікання та в разі необхідності можуть притягувати порушників до відповідальності.

Роботодавець може застосовує до працівників матеріальну та дисциплінарну відповідальність. Так відповідно до статті 130 Кодексу законів пр. працю України працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. При покладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством [6]. За загальним правилом покриття шкоди працівником здійснюється в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками – за розпорядженням вищестоячого в порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника [6].

Що ж до дисциплінарної відповідальності, то вона відповідно до КЗпП може здійснюватись у формі доган чи звільнення також законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення. Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також органами, вищестоящими щодо органів, вказаних у частині першій цієї статті [6]. У випадку, якщо працівник не згоден із застосованим до нього дисциплінарним стягненням, він може його оскаржити у встановленому законодавством порядку, зокрема звернутися до суду.

У юридичній літературі для розподілу правозастосовної діяльності на види як правило застосовують форму її здійснення, проте це не єдиний критерій за яким можна провести класифікацію зазначеної діяльності. Враховуючи досить велику кількість суб'єктів, які здійснюють правозастосування у сфері трудового права, з нашої точки зору доречно виокремити види правозастосовної діяльності залежно від виду її суб'єктів та форми їх участі у ній.

Залежно від того, яке має суб'єкт правозастосування, відношення до організації, підприємства, установи правозастосовна діяльність може бути внутрішньоорганізаційним та зовнішнім.

Внутрішньоорганізаційне правозастосування реалізують суб'єкти, які мають безпосереднє відношення до конкретної організації, підприємства, установи та здійснюють свої правозастосовні функції у їх межах. Такими суб'єктами виступають роботодавець, комісія

по трудових спорах, примирна комісія, трудовий арбітраж. Правозастосовна діяльність цих суб'єктів прямо пов'язана з конкретним трудовим процесом та відносинами, що його супроводжують.

Зовнішній вид правозастосування здійснюється суб'єктами які знаходяться поза організацією (підприємством, установою), тобто вони організаційно ніяк із нею не пов'язані. Це перш за все суди, а також інші державні органи і посадові особи, та органи і посадові особи місцевого самоврядування. Слід відзначити, що суб'єкти зовнішнього правозастосування також можуть здійснювати й внутрішньоорганізаційне правозастосування по відношенню до суб'єктів які входять до їх структури та відповідно перебувають із ними у трудових відносинах. Так, наприклад, суд вирішуючи трудовий спір між працівником та роботодавцем виконує зовнішнє застосування норм трудового права, оскільки суд є окремою організаційною структурою, проте видаючи наказ про преміювання працівників апарату суду, голова суду здійснює внутрішнє правозастосування.

Далі, залежно від характеру владних повноважень суб'єктів правозастосування можна поділити на таке, що базується на державній владі та таке, що здійснюється на підставі адміністративно-господарської влади роботодавця.

Ще одним критерієм для класифікації правозастосування може виступати форма участі суб'єктів у його здійсненні, так можемо виділити правозастосовну діяльність, що повністю здійснюється одним суб'єктом (індивідуальна) та комплексна, яка відбувається за участю декількох її суб'єктів.

Перший вид правозастосування полягає у тому, що безпосередній суб'єкт правозастосування може самостійно вчиняти правозастосовні дії у повному обсязі, тобто для того, щоб здійснити увесь процес правозастосування відповідному суб'єкту не потрібна стороння допомога. Комплексне правозастосування здійснюється за участю кількох його суб'єктів. Фактично безпосередній суб'єкт правозастосування один – це роботодавець, однак для того, щоб він міг здійснити увесь процес застосування норм трудового права йому потрібна допомога інших суб'єктів, зокрема профспілкового органу. Зазвичай така допомога виражається у вигляді надання відповідної згоди на вчинення роботодавцем тих чи інших правозастосовних дій по відношенню до працівників.

Слід відзначити, що наявність комплексного виду правозастосування характерне в основному для галузі трудового права та відносин, які воно регулює. Загалом варто наголосити, що з нашої точки зору виокремлення комплексного виду правозастосування має досить умовний характер. Адже подекуди виявлення волі (думки) профспілкового органу з приводу певних правозастосовних дій роботодавця має для нього виключно рекомендаційний характер, тобто він її може і не враховувати під час застосування норм трудового права. У той же час наявність даного виду правозастосовної діяльності має досить суттєве практичне значення, оскільки дозволяє профспілкам спостерігати за законністю дій роботодавця.

Далі, правозастосовну діяльність у сфері трудового права можна поділити на два види залежно від того, здійснюють суб'єкти правозастосування у власних трудових правовідносинах, чи у правовідносинах в яких вони не є стороною. Тобто правозастосування може здійснюватись як суб'єктами, які є безпосередніми учасниками конкретних трудових правовідносин – це власник підприємства, установи, організації чи уповно-

важений ним орган, так і суб'єктами, які хоча і не має прямого відношення до конкретних трудових відносин, проте, здійснюючи правозастосовні дії по відношенню до їх учасників, виконують так би мовити допоміжну, обслуговуючу роль. Другий вид правозастосування притаманний комісіям по трудових спорах, трудовому арбітражу, судовим органам. Вони не є безпосереднім учасником тих чи інших трудових правовідносин та не виступають на стороні ані роботодавця, ані працівника. Ці суб'єкти вступають у дію лише тоді, коло ситуація, що склалася між роботодавцем та працівником (працівниками) не може бути вирішена самостійно через її складність та (або) недостатність правозастосовних повноважень у роботодавця. При цьому, суб'єкти, що здійснюють правозастосування у чужих трудових відносинах мають керуватися виключно законом та спиратися на існуючі фактичні обставини справи.

Також правозастосування можна класифікувати на підставі такого критерію як виявлення волі. Правозастосування – це вольова діяльність, яка здійснюється з ініціативи певного суб'єкта. Від так можемо виділити правозастосування з ініціативи того, по відношенню до кого воно здійснюється.

Хочемо зазначити, що прояв найманним працівником ініціативи у тій чи іншій формі щодо вчинення по відношенню до нього правозастосування не означає, що роботодавець одразу зобов'язаний їх виконати. Тобто працівник (чи можливий працівник) виявляють своє бажання на реалізацію своїх тих чи інших трудових права, для цього він звертається до роботодавця, який у свою чергу розглядає усі обставини ситуації, та приймає рішення щодо необхідності вчинення певних правозастосовних дій.

Окрім працівника ініціатором правозастосування може виступати роботодавець. У цьому випадку безпосередній суб'єкт застосування норм трудового права може за власним бажанням (з власної ініціативи) вчинити певні правозастосовні дії. Так, наприклад, Кодексом законів про працю України встановлено, за порушення трудової дисципліни роботодавець може притягнути працівника до дисциплінарної відповідальності. Отримавши від порушника трудової дисципліни роботодавець самостійно приймає рішення про те застосовувати до нього один з видів дисциплінарного стягнення чи ні.

Ініціатором правозастосування у сфері трудового права може бути і сторонній суб'єкт, який не є учасником конкретних трудових відносин. Як правило – це органи та посадові особи, що виконують контрольно-наглядові функції у сфері використання найманої праці та тісно пов'язаних із ними відноси. Так, наприклад, Державна служба України з питань праці може вносити роботодавцям відповідні пропозиції щодо притягнення тих чи інших посадових осіб, винних у вчиненні порушення трудового законодавства, до дисциплінарної відповідальності.

Зауважимо, що у деяких випадках правозастосування може ініціюватися однією зі сторін трудових відносин, проте для його повної реалізації потребувати обов'язкової згоди іншого суб'єкта, який може бути як стороною зазначених відносин так і ні.

І останній критерій класифікації правозастосовної діяльності у сфері трудового права – це час.

Залежно від часу правозастосування можна поділити на одноразове та триваюче. Зауважимо, що аналізуючи ці види правозастосування слід виходити із того, що мова йде не стільки про безпосередній процес застосування норм трудового права, скільки про його наслідки. Так результатом одноразового правозастосування є вчи-

нення якоїсь такої ж самої одноразової дії, наприклад, стягнення штрафу, одноразове преміювання працівників чи одноразова матеріальна допомога, нагородження працівників за особливі трудові заслуги орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками, присвоєння почесних звань.

При триваючому правозастосуванні його наслідки продовжують діяти певний проміжок часу, причому він може бути як чітко визначений у законодавстві чи правозастосовному акті, так і не мати конкретних вказівок на його терміни, у такому разі вищезазначений строк, як правило, завершується настанням певних подій (наприклад, звільненням працівника). Так, скажімо, найяскравіший випадок застосування норм трудового права – це укладення трудового договору між працівником та роботодавцем, яке оформлюється виданням відповідного наказу останнім. При цьому відповідно до статті 23 Кодексу законів про працю України трудовий договір може бути:

- 1) безстроковим, що укладається на невизначений строк;
- 2) на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- 3) таким, що укладається на час виконання певної роботи.

Строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами [6].

Також в якості прикладу триваючого правозастосування можна відзначити накладення дисциплінарного стягнення на працівника. Яке згідно із законодавством триває протягом року, якщо працівник не вчинив нового дисциплінарного проступку. Також, у випадку коли працівник виявив себе як сумлінний та відповідальний стягнення може бути зняте раніше.

Вважаємо за необхідне вказати, що строк може мати значення для правозастосування не лише як проміжок часу, на протязі тривають його наслідки, а й як строк на протязі якого можуть бути вчинені ті чи інші дії щодо застосування норм трудового права або, як термін зі спливом якого настає можливість здійснення правозастосування.

Висновки. Отже розподіл правозастосування на ті чи інші види має досить умовний характер, адже доволі часто один і той самий випадок застосування норм трудового права може відноситись до різних видів залежно від того, що узято за критерій класифікації. Акцентуємо увагу, що роботодавець є повноцінним суб'єктом застосування норм трудового права. І хоча його господарська влада не завжди є похідною від державної (як це є на підприємствах, установах, організаціях, що засновані на державній формі власності) проте це не є підставою для виключення роботодавця із коло суб'єктів правозастосовної діяльності у сфері трудового права. Адже по-перше, він (роботодавець) має необхідний обсяг повноважень, які йому належать як господарю (хазяїну) підприємства, і дозволяють застосовувати норми трудового права по відношенню до підвладних йому працівників шляхом індивідуалізації цих норм у відповідних правозастосовних атах. А по-друге, висновок про те, що правозастосовна функція притаманна усім роботодавцям без виключення, можна зробити спираючись на такі ознаки трудового прав як його загальність та загальнообов'язковість. Тобто, якщо нормами трудового

права передбачено, що в разі настання певного випадку роботодавець має прийняти певне рішення та оформити його у вигляді відповідного правозастосовного документу, то це положення є обов'язковим до виконання

усіма роботодавцями, незалежно від того діє він на підставі державної форми власності або приватної. Окрім випадків, коли інше передбачено самим же трудовим законодавством.

Список використаних джерел

1. Обушенко Н.М. До проблеми визначення поняття «суб'єкт систематизації трудового законодавства». *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 лют. 2019 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 66–69.
2. Словничок юридичних термінів : навчальний посібник / Уклад. В.П. Марчук. К. : МАУП, 2013. 130 с.
3. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю70 Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 2008. URL: <http://cyclop.com.ua/content/view/1129/58/1/22/#44118>.
4. Обушенко Н.М. Верховенство права, як ключовий принцип систематизації трудового законодавства. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12–13 серп. 2016 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 77–80.
5. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>.
6. Кодекс законів про працю України: від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

References

1. Obushenko N.M. (2019). Do problemy vyznachennia poniattia "sub'iekt systematyzatsii trudovoho zakonodavstva". *Pravo yak efektyvnyi suspilnyi rehuliator. [To the problem of defining the concept of "subject of systematization of labor legislation". Law as an effective social regulator: materials of the international science and practice conf.]* (Lviv, February 15–16, 2019). Lviv : Western Ukrainian organization "Center for Legal Initiatives"/ P. 66–69. [in Ukrainian].
2. Glossary of legal terms: Education. manual Structure. V.P. Marchuk/ K.: MAUP, 2013. 130 p. [in Ukrainian].
3. Legal encyclopedia: In 6 volumes. Ed. : Yu70 Yu.S. Shemshuchenko (chief editor) and others. K. : "Ukr. encykl.", 2008. URL: <http://cyclop.com.ua/content/view/1129/58/1/22/#44118>. [in Ukrainian].
4. Obushenko N.M. (2016). Verkhovenstvo prava, yak kliuchovyi pryntsyv systematyzatsii trudovoho zakonodavstva. *Aktualni pytannia pravovoi teorii ta yurydychnoi praktyky. [The rule of law as a key principle of the systematization of labor legislation. Actual issues of legal theory and legal practice: materials of the international science and practice conf.]* (Odesa, August 12–13, 2016). Odesa : NGO "Black Sea Law Foundation". P. 77–80. [in Ukrainian].
5. On the approval of the Regulation on the State Service of Ukraine on labor issue. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].
6. Code of Labor Laws of Ukraine: dated 10.12.1971 No. 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>. [in Ukrainian].

Obushenko Nataliia,

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Civil and Legal disciplines
(Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1732-8737>

TYPES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES OF THE EMPLOYER

The article examines that based on such a criterion as form, the following types of law enforcement activities are distinguished: law enforcement and law enforcement. Law enforcement activity as a separate type of law enforcement consists in the application of dispositions of labor law norms. Law enforcement is implemented through the authoritative activity of competent subjects, during which the labor process of employees is organized and their rights and obligations are specified. As a rule, law enforcement, as a type of law enforcement activity, is carried out by the employer, that is, the owner of the enterprise, institution, organization or body authorized by him. The law enforcement type of law enforcement activity is aimed at protecting the rights and freedoms of participants in labor and relations closely related to them. That is, in contrast to the previous (law enforcement) type of law enforcement activity, law enforcement is related to the consideration and direct resolution of cases that arise not from the lawful behavior of participants in labor relations, but as a result of their violation of the norms of labor legislation, including the provisions of local normative legal acts. In the process of law enforcement, the authorized bodies maintain law and order in the field of labor relations, restore the violated rights of their participants and apply appropriate measures of influence (up to coercion) to subjects who have committed such violations. The article states that the employer is a full-fledged subject of the application of labor law norms. And although his economic power is not always derived from the state (as it is in enterprises, institutions, organizations based on the state form of ownership), this is not a reason to exclude the employer from the circle of subjects of law enforcement activity in the field of labor law. After all, first of all, he (the employer) has the necessary amount of powers that belong to him as the owner (owner) of the enterprise, and allow the application of labor law norms in relation to employees subordinate to him by individualizing these norms in the relevant law-enforcement acts. And secondly, the conclusion that the law enforcement function belongs to all employers without exception can be made based on such features of labor law as its generality and general obligation. That is, if the norms of labor law provide that in the event of a certain case, the employer

must make a certain decision and issue it in the form of a corresponding legally enforceable document, then this provision is mandatory for all employers, regardless of whether it operates on the basis of the state form of ownership or private. Except for cases when the labor legislation itself provides otherwise.

Key words: *labor law, labor legislation, labor rights, law enforcement, responsibility, fines, employer, employee, employer's authority, hired labor, violation of labor legislation, permitted (necessary) or impermissible (prohibited) behavior of the subject, protection rights and freedoms of participants in labor and closely related relations, taking certain law enforcement actions.*

Надіслано до редколегії 20.05.2023

ЗМІСТ

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС.
ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Гончарук О. М., Ісмаїлов К. Ю. КРИМІНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ У СИСТЕМІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, МЕТА Й ЗАВДАННЯ.....	3
---	---

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ
ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**

Халимон С. І., Філіппов С. О., Мота А. Ф., Бомбергер І. Л., Білецький В. О. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ТА ОСІБ, ЯКІ НАДАЮТЬ ДОПОМОГУ ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ.....	10
--	----

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО.
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО**

Клемпарський М. М., Назимко О. В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	18
--	----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. КРИМІНОЛОГІЯ

Джужа О. М., Тичина Д. М. ПЕРЕДКРИМІНАЛЬНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	23
Отришко А. О. СПОСОБИ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ.....	29
Федоренко Ю. С. СТРОКИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРОВАДЖЕНЬ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО.....	35

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Градун С. А. ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	39
Кубарєв І. В., Барган С. С. СИСТЕМА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО Й ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ.....	45
Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є., Микитенко О. Б. ПІДСТАВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	51
Устінова-Бойченко Г. М., Юнацький М. О., Абдель Фатах А. С. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО РОЗКРИТТЯ БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ.....	56

**ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ
ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ**

Сопілко І. М., Мердова О. М.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ:
ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....61

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.
КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО**

Баймуратов М. О., Кофман Б. Я.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО:
ДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПАРАМЕТРАЛЬНО-НОМЕНОЛОГІЧНИХ ЗАСАД.....67

Зозуля Є. В.

СТАНОВЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ
(ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ).....75

Кононенко Т. В.

АКСІОЛОГІЯ БУНТУ: АЛЬБЕР КАМЮ.....83

Макарова О. П.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....87

Туренко О. С.

ПРАВОВІ КОНЦЕПТИ ХОСЕ ОРТЕГІ-І-ГАСЕТА: ПЕРВІСНА ГЕНЕЗА ПРАВА ТА ЗАКОНУ.....91

Обушенко Н. М.

ВИДИ ПРАВАЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОБОТОДАВЦЯ.....97

CONTENTS

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS. FINANCE LAW. INFORMATIONAL LAW

Honcharuk O., Ismailov K.

CRIMINAL ANALYSIS IN THE SYSTEM OF LAW ENFORCEMENT
BODIES OF UKRAINE: CONCERT, PURPOSE AND TACK.....3

CURRENT ISSUES OF POLICE ACTIVITIES AND PERSONNEL TRAINING FOR THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Khalymon S., Filippov S., Mota A., Bomberher I., Biletskyi V.

DIFFERENTIATION OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION
OF OPERATIVES AND PERSONS PROVIDING ASSISTANCE TO OPERATIONAL UNITS.....10

COMMERCIAL LAW. CIVIL LAW. LABOR LAW

Klemparsky M., Nazymko Olena

LEGAL REGULATION OF LABOR OF MINORS.....18

CRIMINAL LAW. CRIMINOLOGY

Dzhuzha O., Tychyna D.

PRE-CRIMINAL BEHAVIOR OF MINORS (CHILDREN)
WHO COMMIT CRIMINAL OFFENSES.....23

Otryshko A.

METHODS OF THE CRIME OF ILLEGAL HANDLING
OF WEAPONS, AMMUNITION OR EXPLOSIVES.....29

Fedorenko Yu.

TERMS APPLICABLE DURING CONSIDERATION
OF SEPARATE BANKRUPTCY PROCEEDINGS.....35

CRIMINAL PROCESS AND CRIMINOLOGY. OPERATIVE AND INVESTIGATIVE ACTIVITIES

Hradun S.

DISCUSSION ISSUES OF THE USE OF POLYGRAPH IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....39

Kubariev I., Barhan S.

SYSTEM OF PROCEDURAL FORMS OF INTERACTION
BETWEEN THE INVESTIGATORS AND THE OPERATIONAL UNITS
IN PRE-JUDICIAL INVESTIGATION45

Lukyanchikov Ye., Lukyanchikov B., Mykytenko O.

GROUND AND PROCEDURAL PROCEDURE FOR PRESENTATION
FOR IDENTIFICATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....51

Ustinova-Boichenko G., Yunatskyi M., Abdel Fatah A.

PROCEDURAL ASPECT OF CONSIDERATION OF CASES
ABOUT THE DISCLOSURE OF BANKING SECRETS.....56

**TRAINING OF SPECIALISTS IN PROFESSIONAL LEGAL EDUCATION
IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS WITH SPECIFIC LEARNING CONDITIONS**

Sopilko I., Merdova O.

INFORMATION SECURITY OF UKRAINE IN THE CONTEXT
OF A LARGE-SCALE INVASION: LEGAL ASPECT..... 61

**THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW.
CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW**

Baimuratov M., Kofman B.

EUROPEAN MUNICIPAL LAW: TO THE IDENTIFICATION
OF PARAMETERAL AND NOMENOLOGICAL PRINCIPLES.....67

Zozulya Ye.

ESTABLISHMENT OF UKRAINE ANTI-CORRUPTION SYSTEM
(ORGANIZATION AND LEGAL BASIS).....75

Kononenko T.

AXIOLOGY OF REBELLION: ALBER CAMUS..... 83

Makarova O.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF FORENSIC PSYCHIATRIC EXAMINATION.....87

Turenko O.

LEGAL CONCEPT OF HOSE ORTEGA Y GASET: THE ORIGINAL GENESIS OF LAW.....91

Obushenko N.

TYPES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES OF THE EMPLOYER..... 97

НОТАТКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ

LAW JOURNAL OF DONBASS

Випуск № 2(83) 2023

Коректор – Н.В. Славогородська
Комп'ютерна верстка – С.Ю. Калабухова

Підписано до друку 29.06.2023 р.
Гарнітура Times New Roman. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 12,55. Обл. вид. арк. 13,86.
Зам. № 0823/504. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.